ئابدۇرېھىم سابىت

ئىلىم ئۆلمەيدۇ
ئالىم ئۆلمەيدۇ

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

ئىلىم ئۆلمەيدۇ، ئالىم ئۆلمەيدۇ

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئىلشات تۇرسۇن

ئالىم ئەلنىڭ چىرىغى، قاراڭغۇ كېچىنى
يورۇتقۇچى ئايدۇر... ئالىملار ھەر زېمىننىڭ
بېغىدۇر ۋە مەملىكەتنىڭ شاھىدۇر.
-- مۇھەممەد سىنى ئابدۇللا خاراباتى

ISBN 7-5373-0718-0

ISBN7 — 5373 — 0718 — 0
Z. 80(民文) باھاسى : 9.50 يۈەن

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

ئابدۇرېھىم سابىت

ئىلىم ئۆلمەيدۇ
ئالىم ئۆلىدۇ

(ماقالىلەر)

ئابدۇلجېلىل تۇران كۇتۇبخانىسى
مكتبة عبدالجليل توران
Abdulcelil Turan Kütüphanesi
www.uyghurweb.net

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

科学不灭，学者永生：维吾尔文/阿布都热依木·萨吾提著。
—喀什:喀什维吾尔文出版社,1999.8
ISBN7—5373—0718—0

Ⅰ.科... Ⅱ.阿... Ⅲ.①科学工作者—生平事迹—中国—维吾尔族—维吾尔语(中国少数民族语言)②诗人—生平事迹—中国—维吾尔族—维吾尔语(中国少数民族语言)Ⅳ.K820.6

中国版本图书馆CIP数据核字(1999)第35209号

喀什维吾尔文出版社出版发行
(地址:喀什市塔吾古孜路14号 邮编:844000)
各地新华书店经销
喀什维吾尔文出版社印刷厂印刷
850×1168毫米 1/32开本 7.125印张 1插页
1999年8月第1版 1999年8月第1次印刷
印数:1——5080 定价:9.50元

ئابدۇلجېلىل تۇران كۈتۈپخانىسى
مكتبة عبدالجليل توران
Abdulcelil Turan Kütüphanesi
www.uyghurweb.net

مۇندەرىجە

ئابدۇقادىر داموللام ۋە « مىفتاھۇل ئەدەب » 1
شائىر ئەھمىدى ۋە ئۇنىڭ غەزەللىرى 46
ئىلىم ئۆلمەيدۇ ، ئالىم ئۆلمەيدۇ 59
— ئالىم ۋە شائىر ئابدۇرېھىم ھاجى توغرىسىدا ئىزدىنىش
قىزىلىش ئارقىلىق كۆندىن ـ كۈنگە بېيىۋاتقان ئۇيغۇر
ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى 79
— شائىر ئەمىر نۇرئەھمەتخان خوتەنى توغرىسىدا ئىزدىنىش
ئالىم ۋە ئەدىب مۇھەممەت فەيزى 93
پېشقەدەم ئۆلىما ، تارىخچى ۋە ئەدىب ئەمىر ھۈسەيىن
قازىھاجىم 112
ۋەتەنپەرۋەر ئۆلىما ، تالانتلىق مائارىپچى ئەپەندى
مەخسۇم 139
ئۆمەر مۇھەممىدى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى 147
ئالىم(مۆمىن)ھەمرايىۋ ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيەت پائالىيەتلىرى ... 158
ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ كلاسسىك ئەدەبىيا ـ
تىمىزغا بولغان ۋارىسلىق مەسىلىسى 172

ئابدۇقادىر داموللام ۋە « مىفتاھۇل ئەدەب »

مىللەتنىڭ ساپاسىنىڭ قانداق بولۇشى ئالدى بىلەن مائا-رىپقا باغلىق. مائارىپ تەرەققىي قىلىدىكەن، ئۇ ھالدا مىللەتنىڭ روھىي دۇنياسىنى چىرماپ ئالغان قالاقلىق، نادانلىق، خۇراپات-لىققا ئوخشاش مەنئۇي ئىللەتلەرنى سۈپۈرۈپ تاشلاپ، ئىلىم-پەننىڭ تەرەققىياتىغا يول ئاچقىلى، مىللەتنىڭ پەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، دۇنيادىكى ئالغا كەتكەن مىللەتلەرنىڭ قاتارىغا ئۆتكۈزگىلى بولىدۇ.

مانا بۇ، يېقىنقى زامان مەدەنىيەت تارىخىمىزنىڭ شانلىق پەخرى ۋە ئىپتىخارى، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىغا ئاساس سالغۇچىلارنىڭ بىرى، تالانتلىق مائارىپچى، « غازى » تەخەل-لۇسلۇق يالقۇنلۇق ۋەتەنپەرۋەر شائىر داموللا ئابدۇقادىر بىننى ئابدۇلۋارىس ئەزىزى ①(قەشقەرى) نىڭ مائارىپ كۆزقارىشى. ئۇ، 69 يىللىق ھاياتىنى جاھالەت بىلەن كۈرەش قىلىپ، يېڭىلىققا يول ئېچىش، كونا مائارىپنى ئىسلاھ قىلىپ، ئەمەلىيەتتىن ئايرىلغان، دوگما، قالاق ھالەتتىكى مائارىپنى دەۋرنىڭ تەلىپىگە، تەرەققىياتىغا ماسلاشقان پەننىي مائارىپقا ئۆزگەرتىش، خۇراپات

① ئەزىزى — ھۆرمەتلىك دېگەن بولۇپ، كىشىلەر داموللامنى ئىززەتلەپ ئەنە شۇنداق ئاتاشقان. كېيىن بۇ سۈپەت داموللامغا لەقەب بولۇپ قالغان. « قەشقەرى » دېگەن تەخەللۇسنى قوشۇپ ئاتىغۇچىلارمۇ بار.

پاتقىقىغا پېتىپ قالغان نادان خەلقنى ئىلىم ـ پەننىڭ قۇدرىتى بىلەن پاتقاقتىن تارتىپ، مىللەتنىڭ پەن ـ مەدەنىيەت سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈشكە سەرپ قىلدى.

ئابدۇقادىر داموللام ھىجرىيە 1271 ـ يىلى (مىلادىيە 1854 ـ، 1855 ـ يىللىرى)① ئاتۇشنىڭ مەشەت يېزىسىدىكى ئابدۇلۋارىس ئىسىملىك مەرىپەتپەرۋەر كىشىنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، بالىلىق دەۋرىنى ئۆز يېزىسىدا ئۆتكۈزگەن.

مەشەت ــ قاراخانىيلار خاقانلىرى ئارىسىدا تۇنجى قېتىم ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان خاقان ــ سۇتۇق بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ ئۇستازى ئەبۇ نەسىر سامانىي دەپنە قىلىنغان مەشھۇر جاي. تارىختا كىشىلەر سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ۋە ئەبۇ نەسىر سامانىينىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن قەبرىگاھ يېنىغا مەسچىت، مەدرىسە، خانىقالارنى بىنا قىلغان. ماھمۇت ھېكىمبەگ ۋە ئۇنىڭ ئانىسى ھەمراخېنىمدەك تالانت ئىگىلىرى مانا مۇشۇ يەردىكى «ھەزرىتى سۇلتانىيە مەدرىسە»سىدە ئوقۇپ، بىلىم ئىگىلىگەن. ئابدۇقادىر داموللامۇ باشلانغۇچ مەلۇماتنى مۇشۇ مەدرىسەدە ئالغان. 15 ياشقا كىرگەندە قەشقەر شەھىرى ئوردائىشىكىدىكى ئالىي بىلىم يۇرتى «خانلىق مەدرىسە»گە ئوقۇشقا كىرىپ، «موكا» لەقەملىك ياقۇپ ئاخۇن داموللام ۋە موللا ئىسلام داموللامدا ئوقۇپ، ئىلىم ـ ئېرپان ئۆگەنگەن.

ئابدۇقادىر داموللامنىڭ قايناق ئوقۇش ھاياتى قەشقەرنىڭ تازا تىنىچ بولمىغان بىر مەزگىلىگە توغرا كەلدى. مەنچىڭ ئىستىبداتچىلىرىنىڭ چېكىدىن ئاشقان قانلىق زۇلمى، ھەددى ـ

---

① كۆپلىگەن ماتېرىياللاردا ئابدۇقادىر داموللامنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى ھىجرىيە 1278 ـ يىلى (مىلادىيە 1861 ـ، 1862 ـ يىللىرى) دەپ ئېلىنغان. بۇيەردە ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇلئەزىز مەخسۇمنىڭ دادىسىنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتى بويىچە ئېلىندى.

ھېسابسىز ئالۋان - سېلىقلىرى، خەلق ئاممىسىنى ئارقا - ئارقىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە مەجبۇر قىلدى. كۇچادا كۆتۈرۈلگەن خەلق قوزغىلاڭلىرى نەتىجىسىدە راشىدىن خوجا ھاكىمىيىتى، خوتەندە كۆتۈرۈلگەن خەلق قوزغىلاڭلىرى نەتىجىسىدە ھەبىبۇللا مۇپتى ھاجى ھاكىمىيىتى، شىمالىي شىنجاڭدا كۆتۈرۈلگەن خەلق قوزغىلاڭلىرى نەتىجىسىدە ئىلى سۇلتانلىقى، ئۈرۈمچىدە كۆتۈرۈلگەن خەلق قوزغىلاڭلىرى نەتىجىسىدە تۇڭگان تۇمىنىڭ ئاخۇن ھاكىمىيىتى بارلىققا كېلىپ، مەنچىڭ ئىستىبداتچىلىرىنى پۈتكۈل شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىدىن ئايرىپ قويىدى. قەشقەردىمۇ قىرغىز سىددىقبەگنىڭ ھاكىمىيىتى قۇرۇلدى. بۇ ھاكىمىيەت ئانچە ئۇزاق ئۆتمەي، قوقەندىن كەلگەن بۇزرۇكخان تۆرىنىڭ، ئاندىن ياقۇپبەگنىڭ ھاكىمىيىتىگە ئالماشتى. بۇنداق تېز - تېز ھاكىمىيەت ئالمىشىشلار ۋە بۇ جەرياندىكى ئېچكى ئۇرۇش، نىزا - جاڭجاللار، ئەنسىز چىلىكلەر بىلىمنى ئۆزىگە ئۆمۈرلۈك دوست تۇتۇپ، بىلىم ئىشقىدا كۆيگەن ئابدۇقادىر داموللامنىڭ بىلىم ئېلىش قىزغىنلىقىغا مەلۇم دەرىجىدە تەسىر يەتكۈزدى. لېكىن، ئۆزى ئىگىلىگەن قىسمەن بىلىملەرگە قانائەت ھاسىل قىلىپ، ئوقۇشنى يېرىم يولدا توختىتىپ قويۇشقا بولمايتتى. ئۇ، بىلىم تولۇقلاش مەقسىتىدە ئۆز خىراجىتى بىلەن بۇخاراغا بېرىپ، ئۇ يەردىكى «ئابدۇلئەزىزخان» مەدرىسەسىگە ئوقۇشقا كىردى. بۇ جەرياندا قۇرئان، ھەدىس، ئىلمى تەجۋىد، ئاقائىد قاتارلىق ئىسلام تەلىماتلىرىنى ياخشى ئۆگىنىپلا قالماي، ئەدەبىيات، تارىخ، جۇغراپىيە، ئىلمى مەنتىق، ھېساب دەرسلىرىنىمۇ تىرىشىپ ئۆگىنىپ، پەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈردى، ئۆز ئانا تىلىدىن باشقا، ئەرەب، پارس، ئوردۇ تىللىرىنى مۇكەممەل ئىگىلىدى. خوجا ھاپىز، شەيخ سەئدى، سوپى ئاللايار، خوجا ئەھمەت يەسەۋى، ھۇۋەيدا، فۇزۇلى،

ناۋائىي، مەشرەپ ... لارنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشۇپ، ئەدە-
بىيات ھەۋىسىنى يېتىلدۈردى؛ فارابى، ئەبۇ ئەلى ئىبىن سىنانىڭ
ئەسەرلىرى ئارقىلىق يۇنان پەلسەپىسى بىلەنمۇ تونۇشتى. ئابدۇ-
قادىر داموللام «مىفتاھۇل ئەدەب» كىتابىدا بۇخارا
مەدرىسەلىرىدىكى ئۇستازلىرىدىن مەۋلانا ئابدۇررازاقنى، بۇخارا
مۇپتىسى داموللا ئەۋىز خوجەندىنى، قوقەنىنىڭ شەيخۇلئىسلامى
داموللا ئۇلۇقخان تۆرەمنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالىدۇ. ئۇ يەر-
دىكى ئوقۇشنى تاماملىغاندىن كېيىن سەمەرقەند، ئۇفا قاتارلىق
جايلاردا بىر مەزگىل مۇدەررىسلىك قىلدى. «ئاقائىد زۆرۈرىيە»،
«ئىبادەت ئىسلامىيە» — داموللامنىڭ سەمەرقەند، ئۇفالاردا مۇ-
دەررىسلىك قىلىش جەريانىدا دەرسلىك ئېھتىياجىنى كۆزدە
تۇتۇپ تۈزگەن تۇنجى كىتابلىرى بولۇپ، ئۆز ۋاقتىدا ئۇفادا
نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغان ئىدى①. ئابدۇقادىر داموللام ۋەتەنگە
قايتىشتىن ئىلگىرى تاشكەنت، خوجەند، قازان، ئىستانبۇل قا-
تارلىق جايلاردا ساياھەتتە بولۇپ، 1907 - يىلى ۋەتەنگە قايتىپ
كەلدى.

ئۇ قايتىپ كەلگەن چاغ دەل قەشقەردە ئەمدىلا بىخلىنىپ، كۈندىن - كۈنگە باراقسان بولۇۋاتقان يېڭىچە پەننىي مائارىپ بىلەن دىنىي ئەقىداتنى مەزمۇن قىلغان يەككە ئوقۇتۇش تۈزۈمىدىكى فېئودالىق كونا مائارىپ ئۆزئارا تىركىشىۋاتقان پەيتكە توغرا كەلدى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تۈركىيە قاتارلىق جايلاردىكى يېڭى مائارىپنىڭ ۋەزىيىتى بىلەن پىششىق تونۇشۇپ، نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتكەن ئابدۇقادىر داموللام يېڭىچە پەننىي مائارىپنىڭ تەشەببۇسچىلىرى بولغان ئاكا - ئۇكا مۇسابايوپلار (ھۈسەيىن باي، باھاۋىدىن باي) تەرەپتە تۇرۇپ، ئۇلارنى قىز-غىن قوللىدى. چۈنكى، «بۇ زامان غەپلەت ۋە بىپەرۋالىق زامانى ئەمەس، ئويغىنىش ۋە سەگەكلىك زامانى؛ جاھىللىق ۋە نادانلىق

① بۇ كىتابلار قەشقەرلىق ئۆمەربايىنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمى بىلەن بېسىلغان.

دەۋرى ئەمەس، ئىلىم - مەرىپەت دەۋرى؛ سۇسلۇق ۋە بىكارلىق ۋاقتى ئەمەس، تىرىشىش ۋە غەيرەت قىلىش ۋاقتى. باشقا مىللەتلەر ئىلىم - مەرىپەت سايىسىدا، ھاۋادا ئۇچۇپ پەرۋاز قىلىۋاتقاندا، سۇ ئاستىدا بولسا خۇددى قۇرۇقلۇقتا يۈرگەندەك ئەركىن ئۈزۈشۈۋاتقاندا »① ، يەنە غەپلەت ئۇيقۇسىدا يېتىپ، كونا مەكتەپلەرنىڭ رېئال ئەمەلىيەتتىن ئايرىلغان، خەلقنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجىغا، دەۋرنىڭ تەلىپىگە قىلچە ماسلاشمايدىغان دوگما تەلىم - تەربىيە ئۇسۇلىغا، پۈتۈنلەي ئەرەب - پارس تىلىدىكى دىنىي كىتابلارنى دەرسلىك قىلغان ئوقۇتۇش مەزمۇنىغا، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ياش ئالاھىدىلىكى ۋە بىلىم ئىقتىدارى بىلەن ھېسابلاشماستىن، چۈشەنسىمۇ - چۈشەنمىسىمۇ كىتابنى قارىغۇلارچە يادلىتىپ، قارىغۇلارچە تەكرارلىتىدىغان ئوقۇتۇش ئۇسۇلىغا، مۇئەييەن مۇددىتى بولمايدىغان ئوقۇتۇش تۈزۈمىگە زادى يېپىشىۋېلىشقا بولمايتتى. بۇنى ناھايىتى ياخشى چۈشەنگەن ئابدۇقادىر داموللام ئۆز ئەقىل - پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ، ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىسىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلغان ئاساستا، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى، ئوقۇتۇش مەزمۇنى، ئوقۇتۇش ماتېرىيالى قاتارلىق جەھەتلەردە بىر يۈرۈش ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بېرىپ، ئۇنى مائارىپنىڭ ھازىرقى يۈزلىنىشى ۋە ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلاشتۇردى. ئۇ يازغان «سەرپ - نەھۋى» (مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس)، «تەسھىلۇل ھېساب» (ھېساب ئىلمى)، «جۇغراپىيە ئىلمى»، «ئاقائىد جەۋھەرىيە» (نېگىزلىك ئەقىدىلەر)، «مۇتالىئە ھىدايەت» (باشلامچى ئوقۇشلۇق)، «بىدايەتۇس سەرپ» (لېكسىكىدىن دەسلەپكى ئاساس)، «ھىدايەتى نەھۋى»، «تەلىمى سەبىيان» (گۆدەكلەرگە تەربىيە)، «فاسايىھۇل ئەتفال» (ئۆسمۈرلەرگە نەسىھەت) قاتارلىق ئوقۇتۇش مەزمۇنى، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى، بالىلار تەربىيىسىگە ئائىت كىتابلار پەننىي مەكتەپلەرمۇ، دىنىي مەكتەپلەرمۇ ئوخشاشلا قوللانسا

① «نەسىھەتى ئاممە»دىن ئېلىندى.

بولىدىغان ئاممىباب دەرسلىكلەر ئىدى. ئابدۇقادىر داموللام دەرسلىك تۈزۈش بىلەنلا توختاپ قالماستىن، ئۆزى تۈزگەن بۇ دەرسلىكلەرنى يېڭىسارلىق نۇرھاجى دېگەن مەرىپەتپەرۋەر كىشى 1910 ـ يىلى باھاۋىدىن باينىڭ ئىقتىسادىي ياردىمى بىلەن قۇرغان «مەتبەئى خۇرشىد، مەتبەئى نۇر» (قۇياش مەتبەئەسى، نۇر مەتبەئەسى) ناملىق تاش مەتبەئەدە نەشر قىلدۇرۇپ، مەكتەپلەرنى بىر يۈرۈش دەرسلىك بىلەن ھەقسىز تەمىنلىدى. ئۆزى غوجاچوڭنىڭ قۇملۇقىدىكى ئۆزبېكلەر ئاچقان مەدرىسەگە، ئاندىن كېيىن قەشقەر شەھەر يارباغ كوچا باشقارمىسىغا قاراشلىق بەشكېرەق مەھەللىسىدىكى لايپەشتاق مەدرىسەگە بېرىپ مۇدەررىسلىك قىلىش جەريانىدا بۇ بىر يۈرۈش دەرسلىكلەرنى ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا سىناق قىلىپ، ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتكۈزدى. ئابدۇقادىر داموللامنىڭ دىن بىلەن پەن بىرلەشتۈرۈلگەن يېڭى تىپتىكى ئاممىباب ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى تالىپلار قىزغىن قوللىدى. ئۇزاق ئۆتمەي، ئۇنىڭ شان ـ شۆھرىتى يېقىن ـ يىراقلارغا تارىلىشقا باشلىدى. ئابدۇقادىر داموللامنىڭ كۆنسېرى ئېشىپ بېرىۋاتقان ئىناۋىتى، شان ـ شۆھرىتىگە ھەسەت كۆزى بىلەن قاراشقان بىر قىسىم جاھىل موللىلار، مۇتەئەسسىپ سوپى، ئىشان، خەلىپىلەر ئۇنى «جەدىت» لىكتە، «دەھرى» لىكتە ئەيىبلەپ، بىرمۇنچە ئىغۋالار توقۇشتى. نەتىجىدە جاھىللىق، خۇراپاتلىق، نادانلىق ئەۋج ئېلىپ، قاراڭغۇ زۇلمەت باسقان ئۇ زاماندا، ئابدۇقادىر داموللام ۋە ئۇنى ھىمايە قىلغان خېلى بىر قىسىم تەرەققىيپەرۋەر ئوقۇمۇشلۇق زاتلار زور بېسىمغا ئۇچرىدى. بۇ ۋەزىيەتتىن ئىچى پۇشقان ئابدۇقادىر داموللام ھەجگە بېرىشنى باھانە قىلىپ، يەنە بىر قېتىم ۋەتىنىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇ، 1918 ـ يىلى تاشكەنتكە باردى. ئاندىن شەمەي، ئۇفا، قازان، ئورال، تۈركىيە قاتارلىق جايلاردا بىر مەزگىل ساياھەتتە بولغاندىن كېيىن مەككىگە باردى. سەئۇدى ئەرەبىستاندا بىر مەزگىل تۇردى. ئاندىن مىسىرغا بېرىپ ئۇ

يەردىكى ئالىم، ئۆلىمالار بىلەن ئۇچراشتى. ئابدۇقادىر داموللام بۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاتاقلىق ئالىملار قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ، زور شۆھرەتكە ئىگە بولغان ئىدى. مىسىر ئالىملىرى، ئۆلىمالىرى ئۇنىڭغا چوڭ ئىلتىپاتلار كۆرسىتىشتى①. ئابدۇقادىر داموللام ئۇلار بىلەن ئىلمىي سۆھبەتتە بولۇش جەريانىدا ئۆز خەلقىنىڭ ئىلىم - مەرىپەتتە ھەقىقەتەن ئارقىدا قالغانلىقىنى، بۇنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى ھۆكۈمران دائىرىلەرنىڭ خەلق ئاممىسىنى مەڭگۈ قۇللۇقتا، نادانلىقتا تۇتۇش سىياسىتىدىن بولۇۋاتقانلىقىنى، ئەگەر ئۇلار يەنىلا ھېچ يەرنى كۆرمەي، ھېچ نەرسىنى چۈشەنمەي، دۇنيادىن بىخەۋەر ياشاۋەرسە، قۇللۇق، جاھالەت، نادانلىقتىن ئەبەدىي قۇتۇلالمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى. ئۇ، پۈتكۈل مىللەتنىڭ پەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى، مىللەتلەرنىڭ ھەقىقىي باراۋەرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى، ئۆزئارا ئىتتىپاقلىق، مىللىي ئىناقلىقنى كۈچەيتىپ، بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە ئۇيۇشۇشنى ئۆزىنىڭ بىردىنبىر شوئارى ۋە كۈرەش نىشانى قىلدى. ئۇ، 1920 - يىلى ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، خەلقنىڭ قان - تەر بەدىلىگە ياشاۋاتقان تەسلىمچى ئەمەلدارلارغا، جاھالەت ھامىيلىرى بولغان مەككار سوپى، ئىشانلارغا، ئاچ كۆز، جان باقار بايلارغا قارشى كۈرەشنى باتۇرلۇق بىلەن باشلىۋەتتى. ئۇلار ئابدۇقادىر داموللامنىڭ: «ھەرقايسىلىرى يۇرتنىڭ كۆزى، خەلقنىڭ بېشى، ھالبۇكى، خەلقىمىزنى ئىلىم - مەرىپەتكە، تەرەققىياتقا باشلىماستىن، پۈتكۈل ئىجتىھات ۋە ئىشتىياق بىلەن مۆھۈر ھەققىگە مەپتۇن بولۇپ، كۈندە چۈشكەن تەڭگىلەرنى

① ئابدۇقادىر داموللام بىلەن مىسىردا ئىلمىي سۆھبەتتە بولغان تاتار خەلقىنىڭ بۈيۈك تارىخ ئالىمى زاكىر قادىرى 1951 - يىلى ئەينى چاغدا ئېلىپ بېرىلغان ئىلمىي سۆھبەتتىن ئالغان تەسىراتىنى بايان قىلىپ: «ئابدۇقادىر داموللام ئىسلام دۇنياسىدا تەڭدىشى ئاز تېپىلىدىغان، يېتىشكەن زور مۇتەپەككۇر ۋە مۇسلىھ (ئىسلاھاتچى)، مۇجاھىد (كۈرەشچان) بۈيۈك ئالىم ئىدى ...» دەپ باھا بەرگەن.

ئەۋرەزگە كۆمۈپ خاتىرجەم ئۇخلاشسىلا، خەلقىمىزنىڭ هالى قانداق بولار ؟ بىز ئۆز باللىرىمىزغا مەكتەپ ئاچماي، ئۇلارنى تاشلىۋەتتۇق ... تېخى هەر خىل جازا چارىلىرىنى قوللىنىپ، خەلقنىڭ بېشىغا دەرد سېلىپ، ئۇلارنى جاراهەتلەندۈرمەكتىمىز. ئەگەر بۇ توغرىدا قايغۇرمايدىغان بولساق، كەلگۈسى ئەۋلادلىرىمىز ئالدىدا بىز ناهايىتى ئۇيانتقا قېلىشىمىز، لەنەت ـ نەپرەتكە كۆمۈلۈشىمىز مۇقەررەر گەپ » ① دېگەن خىتابلىرىنى ئەسەبىيلىك دەپ بىلىشىپ، ئۇنىڭ ئۈستىدىن تۆهمەتلەر توقۇشتى. بۇلارغا ۋەز ـ نەسىهەت ئوقۇپ، خەلق كويىدا بولۇشقا ئۈندەشنىڭ ئۆزى كالا مۈڭگۈزىدە گۈل ئۈندۈرۈش بىلەن باراۋەر ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر هېس قىلغان ئابدۇقادىر داموللام ئۈمىدىنىڭ يەنىلا خەلقتە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ، خەلققە چەكسىز ئىشەنچ باغلىدى. هەر كۈنى نامازدىگەردىن كېيىن، هېيتگاھ جامەدە ئەمىرمەرۇپ، مۇنازىرە سورۇنلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، خەلققە ئۈزلۈكسىز تەشۋىقات، تەرغىبات ئېلىپ باردى. « نەسىهەتى ئاممە » ــــ ئاپتورنىڭ خەلق ئاممىسىنى ئويغىتىش مەقسىتىدە يازغان ئەسەرلىرىنىڭ بىرىدۇر.

ئابدۇقادىر داموللام خەلق ئاممىسىنى خۇراپاتلىق، نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇشتا يالغۇز تەشۋىقات، تەرغىباتقىلا تايىنىپ قالماستىن، بەلكى بىر قاتار ئەمەلىي خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، قەشقەر ئۆلىمالىرى ئۇچۇن ئۈلگە تىكلىدى. ئۇ، قازى بولۇش سۈپىتى بىلەن هەق تەلەپ دەۋا ئىشلىرىنى قۇرئان، هەدىسكە ئاساسەن توغرا، ئادالەت بىلەن بىر ياقلىق قىلىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ هىمايىسىگە ئېرىشكەندىن باشقا، يېڭىچە كۆزقاراشتىكى كىشىلەرنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش مەقسىتىدە بايلارغا خىزمەت ئىشلەپ، ئۇلارنىڭ ياردىمى ۋە هىممىتى بىلەن 52 نەپەر ياشنى گېرمانىيە، فرانسىيە، تۈركىيە، مىسىر قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئوقۇشقا چە-

① خېۋىر تۆمۈرنىڭ « ئابدۇقادىر داموللام » ناملىق تارىخىي ئوچېرك كىتابىدىن ئېلىندى (« بۇلاق » مەجمۇئەسى 1981 ـ يىل 1 ـ سان، 246 ـ، 247 ـ بەتلەر).

قاردى . ئابدۇقادىر سامانىي ، چىڭگىز داموللام ، ئابدۇۋايىت ئا-
خۇن ... غا ئوخشاشلار قەشقەر بايلىرىدىن ئوبۇلھەسەن ھاجى ،
ئۆمەربايلارنىڭ ياردىمى بىلەن فرانسىيىگە بېرىپ ئوقۇپ كەلگەن
XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى يېڭىچە كۆزقاراشقا ئىگە ئۇيغۇر ياش-
لىرى ئىدى .

ئابدۇقادىر داموللام ياشلارنى ئىلىم - ئىرپاندىن ، دۇنيادىن خەۋەردار قىلىش ئۈچۈن مائارىپ سېپىگە قايتىدىن ئاتلىنىپ ، دىنىي ئىلىمنى ھەم پەننىي ئىلىمنى بىلىدىغان يېڭىچە قاراشتىكى بىر تۈركۈم زىيالىيلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈردى . قەشقەر شەھەر ئەلگەك بازىرىدىكى توقام مەدرىسەسى①، ئوردائىشكىدىكى ۋاڭلىق مەدرىسەسى② ، خانلىق مەدرىسەسى ③، ھېيتگاھ مەدرىسەسى ④ ئابدۇقادىر داموللامنىڭ ياشلارنى تەربىيىلەشتە بىر ئۆمۈر تەر تۆككەن ئىلىم - مەرىپەت بۇلىقى ئىدى . ئۇنىڭ تەربىيىسىدە ئۆسۈپ يېتىلگەن شەمسىددىن داموللام ، سابىت ئاخۇن داموللام (ئابدۇلباقى) ، ھاشىم ئاخۇن خەلپىتىم ، ئابدۇلئەزىز داموللام ، سالىھ داموللام ، ئىنايەتخان مەخسۇم ، جامال ئاخۇن خەلپىتىم ، سالى ئەلەم ئاخۇنۇم (يەكەنلىك) ، ھېلىمىدىن ئاخۇنۇم (يەكەنلىك) ، مۇھەممەت ئابدۇللاخان (يەكەنلىك) ،

---

① بۇ مەدرىسەنىڭ ئورنى مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا بۇزۇپ تاشلانغان. ھازىربۇ ئورۇنغا خەلق باشقۇرۇشىدىكى قەشقەر شەھەرلىك ئىشچى - خىزمەتچىلەر تىل - تېخنىكا مەكتىپى ۋە مەكتەپ قارىمىقىدا دوختۇرخانا سېلىنىدى .

② بۇ مەدرىسە ھازىرقى قەشقەر شەھەرلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئورنىدا بولۇپ ، 1935 - يىلى دارىلمۇئەللىمىنگە ئۆزگەرتىلگەن . 1938 -يىلى دارىلمۇئەللىمىن نەزەرباغقا كۆچكەندىن كېيىن ، « ئوردائىشكى باشلانغۇچ مەكتىپى » (بۇ مەكتەپ «لەيلى ناھار» < كېچە - كۈندۈزلۈك مەكتەپ > دەپمۇ ئاتىلىدۇ) سېلىنغان .

③ ھېيتگاھ مەدرىسەنىڭ ئورنى ھېيتگاھ جامە ئىچىدە بولۇپ ، ھېلىمۇ بار . بۇ مەدرىسەدە 1956 - يىلىدىن باشلاپ ئوقۇش توختىتىلغان .

④ خانلىق مەدرىسەنىڭ ئورنى ئوردائىشكىدە بولۇپ ، 1958 - يىلىدىن باشلاپ قەشقەر ۋىلايەتلىك سىياسىي مەكتەپكە ئۆزگەرتىلگەن .

ئابدۇللا قازىھاجىم (يەكەنلىك)، ئىسراپىل داموللام (پوسكاملىق)، ئېلى ئاخۇن خەلپىتىم (قاغىلىقلىق)، ئابدۇجېلىل داموللام (گۇمىلىق)، مۇسەييىپ ئاخۇن خەلپىتىم (كۇچالىق)، ئابدۇللا داموللام (تۇرپانلىق، ئەدەبىي تەخەللۇسى «نەئىمى»)... قاتارلىقلار 30 ـ يىللاردىن باشلاپ قەشقەر مائارىپىنىڭ داڭلىق پېشۋالىرى، ئابدۇقادىر داموللام تەشەببۇس قىلغان يېڭىچە مائارىپنىڭ قوللىغۇچىلىرى ۋە ۋارىسلىرى بولۇپ قالغان ئىدى. يەكەنلىك ھېلىمدىن ئاخۇنۇم ئالتۇنلۇقتىكى كونا خانلىق مەدرىسە ئورنىغا، ئابدۇللا قازىھاجىم يەكەن ئېلىشقۇغا، مۇھەممەت ئابدۇللاخان خوجام يەكەن شەھەر ئىچى مانجۇ كۆلبېشىدىكى ئىمىنبەگنىڭ ھويلىسىغا («مەتلەئىل ئېرپان» نامى بىلەن ئاتالغان بۇ مەكتەپ كېيىن جۇۋچى كۆلى ئالدىدىكى چوڭ مەدرىسەگە يۆتكەلگەن) ئاچقان مەكتەپلەر ئابدۇقادىر داموللامنىڭ تەشەببۇسى ۋە تەسىرى بىلەن ئېچىلغان يېڭىچە مەكتەپلەر ئىدى.

ئابدۇقادىر داموللام ياش ئۆسمۈرلەرنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشى ۋە تەلىم ـ تەربىيىسىگىمۇ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. ئۇ، كېچىلىرى ھامماندا، كۈلدە يېتىپ، كۈندۈزى تىلەمچىلىك بىلەن كۈن كەچۈرۈۋاتقان يېتىم ـ يېسىر باللارنى كۆرگەندە، ئۇلارنىڭ ھالىغا ئېچىندى، تەقدىر ـ ئىستىقبالىدىن قايغۇردى. بۇ جەھەتتە مەجبۇرىيىتىنىڭ نەقەدەر ئېغىرلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى. ئۇ ئۆشرە، زاكات، سەدىقە، ئېھسان، ئىسقاتتىن كەلگەن پۇللارنى يېتىم ـ يېسىرلەرگە ئۈلەشتۈرۈپ بېرىپ، ئۇلارغا ئاتىدارچىلىق قىلدى. قەشقەر شەھىرىدە «مەتلەئىل ھىدايەت» ناملىق مەكتەپ تەسىس قىلىپ ۋە ئۆزى باشقۇرۇپ، يېتىم ـ يېسىرلارنى تەربىيىلەپ، توغرا يولغا باشلىدى.

ئەينى چاغدىكى ئەنگلىيە، شۋېتسىيە مىسسىيونېرلىرىنىڭ قەشقەردە ئۆز ئالدىغا مەكتەپ، دوختۇرخانىلارنى ئېچىپ،

يېتىم - يېسىرلارنى، كەمبەغەل - نامراتلارنىڭ باللىرىنى
ئالداپ، كاتولىك دىنىنىڭ مۇخلىسلىرىغا ئايلاندۇرۇشقا
تىرىشۋاتقانلىقى، ھەدەپ ئۆز مەتبەئەخانىسىدىن پايدىلىنىپ،
«ئىنجىل»نى كۆپەيتىپ بېسىپ، كاتولىك دىنى ھەققىدىكى
تەشۋىقات ۋاراقلىرىنى تارقىتىپ، دىنىي سىڭىپ كىرىش بىلەن
شۇغۇللىنىۋاتقانلىقى — ئابدۇقادىر داموللامنى چوڭقۇر ئويغا سال-
غان ۋە قەشقەردىكى ھەممە ئادەم ئىنتايىن نارازى بولۇپ، جىددىي
كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان قىزىق نۇقتىلىق مەسىلىلەردىن بىرى ئىدى.
ئۆز ئەۋلادلىرىنىڭ كەلگۈسى تەقدىرى ۋە ئىستىقبالىدىن قاتتىق
ئەنسىرىگەن قەشقەر ئۆلىمالىرى، مۆتىۋەرلىرى، تەرەققىيپەرۋەر
كىشلەر ۋە شەھەر خەلقى موللا - ئۆلىمالارنىڭ تېزدىن ئوتتۇرىغا
چىقىپ خىرىستىيان دىنىنىڭ سىڭىپ كىرىش قىلمىشىنى دەرھال
توسۇشنى ھەر ۋاقىت ئۈمىد قىلاتتى. ئابدۇقادىر داموللام بۇ ئىشقا
قارىتا كەسكىن تەدبىر قوللىنىش ئۈچۈن، قۇمدەرۋازا سۈت -
قايماق كوچىسىلىق ئىمىن خەلپەت ھاجىم (مەرھۇم ھامىت ئىمى-
نوپىنىڭ دادىسى)، غەزىنىچىبەگ مەھەللىلىك ياقۇپ ھاجىم، باغ
كوچىسىلىق مەتنىياز خەلپىتىم، ئوردائالدىلىق مامۇت ھاجىم،
مەنسۇر ھىدايەت ... قاتارلىق شەھەر مۆتىۋەرلىرى بىلەن
مەسلىھەتلىشىپ، شۋېد دوختۇرخانىسىنى تاقىتىۋەتمەكچى، ش-
ۋېدلارنى قەشقەردىن قوغلاپ چىقارماقچى بولۇشتى. نەتىجىدە
قەشقەر شەرئى مەھكىمىسىنىڭ شۇ چاغدىكى مۇپتىسى بولغان
ئوردائالدىلىق مامۇت ھاجىم بۇ ئىش توغرۇلۇق قۇرئان ۋە
ھەدىستىن ئاساس كەلتۈرۈپ پەتىۋا يازدى. ئابدۇقادىر داموللام
شەرئى مەھكىمىنىڭ قازى رەئىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن پەتىۋاغا
مۆھۈر باستى. پەتىۋا قولدا كۆچۈرۈلۈپ، شەھەر ئىچىدىكى
ھەممە چوڭ - كىچىك مەسچىت ۋە مەدرىسەلەرگە تارقىتىلدى.
پەتىۋادىن خەۋەر تاپقان مۇسۇلمان خەلق ئاممىسى ئۆزلۈكىدىن

تەشكىللىنىپ ئابدۇقادىر داموللام، مامۇت ھاجىم، ياقۇپ ھاجىم، ئىمىن خەلپەت ھاجىم، مەتنىياز خەلپىتىم، جامال ئاخۇن خەلپىتىم، زۇنۇن ھاجىم، مەمتىلاجى شاڭخەي، ئىنايەتخان مەخسۇم... قاتارلىق موللا، ئۆلىمالارنىڭ باشچىلىقىدا شۆبىدىلارنىڭ قۇمدەرۋازىدىكى ۋاكالەتخانىسىغا ① باستۇرۇپ كىردى. پەتىۋاغا ئاساسەن دوختۇرخانىنى پىچەتلىمەكچى بولغاندا، شۆبىدىلار قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكتىن، غەزەپلەنگەن ئاما ۋاكالەتخانا ئىچىدىكى ئۆي - ئۆيلەرگە كىرىپ، دىن تەشۋىقات ماتېرىياللىرىنى، «ئىنجىل»نىڭ كۆپەيتىلگەن نۇسخىلىرىنى كۆيدۈردى. مەتبەئە ئۈسكۈنىلىرىنى پاچاقلاپ تاشلىدى.
ئابدۇقادىر داموللامنىڭ ئۆلۈمىدىن قورقماسلىقتەك بۇ خىل جاسارىتى زور كۆپچىلىك دىنىي زاتلارنىڭ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قىزغىن قوللىشى، مەدەتكارلىقىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمما يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ، بىر قىسىم موللا، قازى - قۇززات، ئىشان، بايلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئۇلار ئابدۇقادىر داموللامغا نىسبەتەن چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ، ئۇنى يېۋەتكۈدەك ئەلپازدا ھاقارەتلەشتى. بۇ ئىش مۇناسىۋىتى بىلەن قەشقەر دوتەيى جۇرۇيچى ئابدۇقادىر داموللام، مامۇت ھاجىم، ياقۇپ ھاجىم باشلىق 30 غا يېقىن كىشىنى 40 كۈن ھەپسىگە سولاپ قويىدى. ئابدۇقادىر داموللام ھەپسىدىن چىققۇچە، ئۇلار چەت ئەللىكلەرگە مەسلىھەت بېرىپ ۋە تىل بىرىكتۈرۈپ، سۇيىقەست پىلانلاپ، ھىجرىيە 1342 - يىلى (مىلادىيە 1923 - ، 1924 - يىللىرى) ماھى مۇھەررەمنىڭ 1 - كۈنى سەيشەنبە (8 - ئاينىڭ 14 - كۈنى) كې-

---

① ھازىر بۇ ئورۇندا قەشقەر شەھەرلىك قوراللىق بۆلۈمى ۋە ۋىلايەتلىك ئىسترا - خوۋانىيە شىركىتىنىڭ ئائىلە بىناسى بار.

چىدە ئۆز ئۆيىدە ياللانغان قاتىل ئارقىلىق مەخپىي ئۆلتۈرگۈزۈۋەتتى①.

ئابدۇقادىر داموللامنىڭ كىم تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكى توغرىسىدا كىشىلەرنىڭ قاراشلىرى بىردەك ئەمەس. بەزىلەر: «ئابدۇقادىر داموللامنىڭ قەتلىئام قىلىنىشىداموللائىسلام داموللامنىڭ قولى بار، ئۇ سوۋېت كونسۇلخانىسىغا ماتېرىيال يەتكۈزۈپ بېرىدىغان كىشى بولغاچقا، خەلقلەر ئۇنى 〈 قازى ئورۇس 〉 دەيتتى» دېسە، يەنە بەزىلەر: « ئابدۇقادىر داموللامنى قەشقەرنىڭ شۇ چاغدىكى ئەڭ چوڭ موللىسى ئابدۇغوپۇر شاپتۇل داموللام بىلەن قەشقەرنىڭ ئەڭ چوڭ بېيى ئۆمەرباي ئەنگلىيە، شۋېتسىيە كونسۇلخانىسىدىكىلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئەھمەت دېگەن («ھېلىم مەزىن» دېگۈچىلەرمۇ بار) تەلۋە ئارقىلىق ئۆلتۈرگۈزۈۋەتتى» دەيدۇ. ھازىر مەلۇم بولغان پاكىتلار باشقىچە. بۇنىڭ ئۈچۈن گەپنى باشتىنراق دېيىشكە توغرا كېلىدۇ. ئابدۇقادىر داموللام 1918 ـ يىلى ھەجگە بېرىش يولىدا تاشكەنتتە بىر مەزگىل توختىغان. بۇ ۋاقىت تېخى 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ قالايمىقانچىلىقى تەلتۆكۈس ئاخىرلاشمىغان، بولشېۋىكلار

---

① ئابدۇقادىر داموللامنىڭ قەتلىئام قىلىنىغان ئاي ـ كۈنى كۆپ ماتېرىياللاردا «ئەتىياز پەسلى» دەپ قەيت قىلىنغان. ئەمما، مەرھۇمىنىڭ شاگىرتلىرىدىن بىرى بولغان داڭلىق ئۆلىما، تالانتلىق شائىر شەمسىددىن داموللامنىڭ ئابدۇقادىر داموللام قەتلىئام قىلىنغان كۈنى ئۆلۈمىگە كەلگەن كاتتىلار ئالدىدا مەرھۇم داموللامنىڭ ھويلىسىدىكى بىر تۈپ ئانار دەرىخىگە قارىتىپ ئوقۇغان ئەرەبچە قەسىدىسىدىكى: «ئايا شەجرى رۇممان مالىكە نەزىرتەن، كى ئەنتكە لەم تەجەز ئى ئەلا ئىبنى ۋارىسى» (ئەي ئانار دەرىخى، شۇنچە يىللار كۆكىرىپ گۈزەل تۇرۇپسەن. 〈 بۈگۈن 〉 ۋارىس ئوغلى 〈 ۋاپات بولغاندا ئۇنىڭ 〉 ئۈچۈن چۆچۈمگەندەك تۇرىسەنغۇ ؟!) دېگەن مىسرالار بۇ ۋاقىتنىڭ ئېنىق ياز پەسلى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

پارتىيىسىنىڭ ھاكىمىيىتىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا تېخى
تىكلىنىپ بولالمىغان، مېنشېۋىكلارنىڭ بولشېۋىكلارغا قارشى
كۆرەشلىرى ئۈزلۈكسىز داۋاملىشىۋاتقان بىر چاغ بولغاچقا،
ئابدۇقادىر داموللام مېنشېۋىكلارنىڭ بولشېۋىكلارغا قارشى بىر
قېتىملىق نامايىشىغا بىلمەي قاتنىشىپ قالغان. نامايىشچىلار
ئارىسىدىكى يۈسۈپ ئىسىملىك بىرى ئابدۇقادىر دامولлامنىڭ ياقا
يۇرتلۇق ئىكەنلىكىنى دەرھال سېزىۋېلىپ، ئۇنىڭغا يېقىنلاشقان
ھەمدە ئۇنىڭ ياقا يۇرتلۇق تۇرۇپ، ئۆز پائالىيەتلىرىنى قوللىغان-
لىقىغا كۆپتىن - كۆپ رەھمەت ئېيتىپ، خەيرخاھلىق
بىلدۈرگەن. بىرنەچچە زامان ئۆيىدە قوندۇرۇپ، ھالىدىن خەۋەر
ئالغان. ئابدۇقادىر دامولламنىڭ ھەجگە بارىدىغانلىقىنى ئۇقۇپ،
بىللە بېرىش تىلىكىنى بىلدۈرگەن. ئابدۇقادىر داموللام بىلەن
شەمەي، ئۇفا، قازان، ئورال، تۈركىيە، لوندون، مىسىر، ھىجاز،
مەككە قاتارلىق جايلارغا بىللە بارغان. ھەج سەپىرىنى تۈگىتىپ،
تاشكەنتكە كەلگەندە يۈسۈپ تاشكەنتتە قالغان، ئابدۇقادىر دا-
موللام قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن. 1923 - يىلى سابىق سوۋېت
ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسى قۇربان ھېيت مۇناسى-
ۋىتى بىلەن قەشقەردىكى چوڭ موللا، ئۆلىما، بايلارنى
كۈتۈۋالغان. بۇ كۈتۈۋېلىش زىياپىتىگە مۇيەسسەر بولغان ئابدۇ-
قادىر داموللام كونسۇلخانىنىڭ زىياپەت زالىغا كىرگەندە ھېلىقى
يۈسۈپ دېگەن كىشى بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان. بۇ كىشىنىڭ
مۇشۇ كونسۇلخانىنىڭ مۇئاۋىن كونسۇلى ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن
كېيىن، زىياپەتكە قاتناشماي دەرھال قايتىپ كىرگەن. ئارىدىن
بىرەر ئاي ئۆتكەندىن كېيىن جاكقورغانلىق زۇنۇن ھاجىمنىڭ
ئۆيىدە چاي بولغان. ئىنايەتخان مەخسۇم، ئابلىراخۇن مەخسۇم،
مەمتىلاجى شاگەي، چومبۇسلۇق مەمتىلاجىم قاتارلىق كاتتىلار
قاتناشقان بۇ سورۇندا ئابدۇقادىر دامولлам مۇئاۋىن كونسۇل يۈ-

سۈپىنىڭ ئىشنى ئۆز ئاغىزى بىلەن سۆزلەپ بەرگەن ھەمدە: «شۇنىڭدىن بۇيان ئۆزۈمدىن ۋەھىمە قىلىپ قالدىم» دېگەن.

كۈنلەردىن بىر كۈنى مەمتىلاجى شاڭخەي دوتەي يامۇلغا بېرىپ، دوتەيىنى كونسۇلخانىغا چاقىرتقانلىقى ھەققىدىكى خەتنى كۆرگەن. دوتەي كونسۇلخانىغا چىققاندىن كېيىن، سوۋېت كونسۇلى دوتەيگە: «قەشقەردە ھازىر بىر ئادەم بار، بۇ ئادەم تالىپلارغا تارىخ، جۇغراپىيە، ھېساب ئۆگىتىمەن دەپ يۈرىمىش. بۇ ئادەم تارىخ، جۇغراپىيە، ھېساب ئۆگىتەلەمدۇ؟ ئەگەر ئۆگەتسە ئىشنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولىدۇ؟ شۇڭا بۇ ئادەمنىڭ ئىشلىرىنى دەرھال تەپتىش قىلىپ، نەتىجىسىنى ماڭا مەلۇم قىلىڭ!» دېگەن.

دوتەي كونسۇلخانىدىن قايتىپ كىرگەندىن كېيىن، ئۆمەرباي ئارقىلىق ئابدۇقادىر داموللامنى سۈرۈشتۈرگەن. ئۆمەرباي ئابدۇقادىر داموللامنىڭ ياخشى تەرىپىنى قىلغان، ئەمما دوتەي بۇنىڭغا كۆنمەستىن، مەدرىسەدىكى پائالىيەتلىرىنى سۈرۈشتۈرۈشكە بۇيرۇغان. ئۆمەر باي ئابدۇقادىر داموللامنىڭ دەرس ئارىلىقىدا تارىختا ئائىت بىلىملەرنى قىستۇرۇپ بايان قىلىپ بېرىدىغانلىقىنى تالىپلار ئارقىلىق بىلگەندىن كېيىن، دوتەيگە مەلۇم قىلغان. دوتەي بۇ ئاخباراتنى كونسۇلغا مەلۇم قىلغان. كونسۇل ئابدۇقادىر داموللامنى دەرھال كۆزدىن يوقىتىشقا بۇيرۇغان. ئەگەر بۇ ئىشتا دوتەي سۇسلۇق قىلسا، ياڭ زېڭشىنغا مەلۇم قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ پوپوزا قىلغان. سوۋېت كونسۇلىنىڭ پوپوزىسىدىن قورقۇپ كەتكەن جۇ دوتەي خىزمىتى بەدىلىگە 300 سەر كۈمۈش تەڭگە بېرىش، ئۆزىنىڭ ۋە بالا - چاقىلىرىنىڭ تۇرمۇشىغا ئەبەدىي كاپالەتلىك قىلىش شەرتى بىلەن قاتىل ئەھمەتنى ياللىۋېلىپ، ئابدۇقادىر داموللامنى ئۆلتۈرگۈزۈۋەتكەن. كېيىن قاتىل ئەھمەت تۇتۇلغان بولسىمۇ، بۇ ئىشتا سوۋېت كون-

سۇلى بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ قولى بولغانلىقتىن، ئىشنى ئارقىسىغا سۆرەش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، ئەھمەتنى جىنايى جاۋابكارلىق-تىن قاچۇرۇپ، ھېچقانداق چارە كۆرمىگەن. قاتىل ئەھمەت كېيىنكى چاغلاردا خەلقنىڭ نەپرىتى تۈپەيلىدىن نېرۋىسىدىن ئا-دىشىپ، ئۆزىنىڭ گۆشىنى ئۆزى يەپ ئۆلگەن.

ئابدۇقادىر داموللام قەتلىئام قىلىنغان كۈنىنىڭ ئەتىسى يۈسۈپ توقام دېگەن كىشى: «بۇ ئۆمەربايىنىڭ قىلغان ئىشى» دېگەن. بۇ سۆزگە ئاساسەن ئابدۇقادىر داموللامنىڭ شاگىرتلىرى ئۆمەربايىنى ئىزدەپ، ھېسابلاشماقچى بولغاندا، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم ئوتتۇرىغا چىقىپ: «بۇ ئۆمەربايىنىڭ قىلغان ئىشى ئە-مەس، ئابدۇقادىر داموللام شۋېد دوختۇرخانىسىغا ئوت قويغانلىقى ئۈچۈن شۇلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن» دېگەن. ئۆمەرباي ئابدۇقادىر داموللامنىڭ ئۆلتۈرۈلۈش جەريانىدىن پۈتۈنلەي خە-ۋەردار بولسىمۇ، ئەمما ئۆزىنىڭ پۈتكۈل سودا ئىشى شۋېت بىلەن بولىدىغان بولغاچقا، بۇ سىرنى تىنىشقا جۈرئەت قىلالمى-غان. بۇ سىرنى بىلىدىغان ئىنايەتخان مەخسۇم، ئابلىراخۇن مەخسۇم، مۇساخان تېۋىپنىڭ ئوغلى ئابدۇۋايىت ئاخۇن، ئوردا-ئالدىلىق ماموت ھاجىم ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەت ھاجىم، مەمتىلاجى شاڭخەي، جاڭقورغانلىق زۇنۇن ھاجىم، خانئېرىقلىق ئىمىن ئاخۇن خەلپىتىم قاتارلىقلار: «ئابدۇقادىر داموللامنى شۋېدلار ئەمەس، ئورۇسلار قول تىقىپ ئۆلتۈرگۈزدى» دېگەنلىكى ئۈچۈن، جۇ دوتەي بۇلارنى تۇتۇپ، ھەپسىگە سولاپ قويغان. ئىنايەتخان مەخسۇم، ئابلىراخۇن مەخسۇملار بۇ ئىشنى ئىككىنچى تىنماسلىققا ۋەدە قىلىپ، چەت ئەلگە چىقىپ كەتكەن. جامال ئاخۇن خەلپىتىم كالتايلاقتا، زۇنۇن ھاجىم غۇلجىغا، مەمتىلاجى شاڭخەيگە كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن ئابدۇقادىر داموللامنىڭ ئۆ-لۈمىنىڭ سىرى يېشىلمەي، شۇ پېتى بېسىلىپ قالغان.

www.uyghurkitap.com

ئەسلىي گەپكە كەلسەك، ئابدۇقادىر داموللامنىڭ ۋاپات بولغان خەۋىرى چاقماق تېزلىكىدە پۈتكۈل شەھەرگە ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى قوغان، سەمەن، ئاۋات، بەشكېرەم، توققۇزاق، ئاتۇش، پەيزاۋات قاتارلىق يېزىلارغا ئاڭلاندى. 10 مىڭلىغان شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ، قول ھۈنەرۋەن، كاسىپ، سودىگەرلەرنىڭ، دېھقانلارنىڭ بۇ مۇسىبەتتىن يۈرىكى مۇجۇلدى. ھەممە يەرنى ھەيرانلىق ئىلكىدىكى غۇلغۇلا قاپلىدى، ھەممە كۆزلەردىن قاتىللارغا بولغان غەزەپ - نەپرەت ئۇچقۇنى چاقنىدى، ھەممە چىرايدىن قاتىللارغا بولغان ئۆچمەنلىك نامايان بولدى. پەيشەنبە كۈنى ھېيتگاھ جامەنىڭ ئىچى - تېشى ئابدۇقادىر داموللامنىڭ نامىزىغا داخىل بولۇش ئۈچۈن كۈن بويى ئىشتىن توختىغان ئادەملەر بىلەن لىق تولدى. پېشىندىن كېيىن 10 مىڭلىغان ئادەم سەپ - سەپ بولۇپ، داموللامنىڭ نامىزىنى چۈشۈردى، نامازدىن كېيىن قوللىرىغا ھاسا ئېلىپ، تۇماقلىرىنى تەتۈر كىيىشكەن مىڭلىغان تالىپلارنىڭ:

« تاغۇ تاشلار تەۋرىشىپ،
قاتتىق چاقماق چاققانمۇ؟
تۇمەن سۈيى قان بولۇپ،
بۇ كۈن تەتۈر ئاققانمۇ؟

قەشقەرنىڭ ھاۋاسىنى،
چاڭ - تۇمانلار باسقانمۇ؟
قەشقەرنىڭ جاھانىنى،
قايغۇ - ماتەم باسقانمۇ؟

ئاي تۇتۇلماس دەپتىمىز،
كۈن تۇتۇلماس دەپتىمىز.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

داموللامغا دۆيۈزلەر ،
قەست قىلالماس دەپتىمىز » .

دىگەندەك مەرسىيە شېئىرلىرىنى ئوقۇشۇپ ، دەۋرىي ساما سېلىشىپ ، يول ئېچىشى ؛ بېشىغا سەللە ، بەللىرىگە ئاق باغلىغان مەرھۇمنىڭ يۈزلىگەن دوست ـ يار ، ئاغىنە ـ بۇرادەرلىرى ، بالا ـ چاقا ، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ « ئاھ دادام ، ئاھ قېرىندىشىم » دەپ داد ـ پەرياد كۆتۈرۈپ هازا ئېچىشىپ ، جىنازا ئالدىدا مېڭىشى ، ھېيتگاھتىن تۆشۈك دەرۋازىغىچە ئايىغى ئۈزۈلمەي كېلىۋاتقان كىشىلەر توپىنىڭ جىنازىغا ئەگىشىشى ئارقىسىدا ، مېيىت سېلىنىغان تاۋۇت ئۈزىتىپ چىقىلدى ، داموللامنىڭ جەستى ھەزرەتتىكى تاختاكۆۋرۈك دېگەن يەرگە دەپنە قىلىندى①.

ئابدۇقادىر داموللام ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئەڭ يېقىن بۇرادەر ۋە مەسلەكداشلىرىدىن شەمسىددىن داموللام ، مەھمۇت ئاخۇن داموللام ، تەجەللى ھەزرەت ، مۇراد رەمزەبەگ ھەزرەتلىرى② ، چەت ئەلدىكى دوستلىرىدىن ئەنۋەر ساھىب داموللام (كەشمىرلىك) ، ئالىم ، مۇئەررىخ رىزا ئىبنى پەخرىدىن ھەزرەتلىرى (تاتار ، ئۇفالىق) قاتارلىقلار ئابدۇقادىر داموللامنىڭ ۋاپاتىغا ئېچىنىپ ، مەرھۇمغا ئاتاپ مەرسىيەلەر يېزىشتى . ئۇنىڭ

① قەشقەر شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى 1996 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى 28 ـ نومۇرلۇق ھۆججەت ئارقىلىق ، ئابدۇقادىر داموللامنىڭ قەبرىسىنى « شەھەر دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى » دەپ ئېلان قىلغان .

② مۇراد رەمزەبەگ ئابدۇقادىر داموللامغا بېغىشلاپ 160 مىسرالىق مەرسىيە يازغان بولۇپ ، بۇ مەرسىيەدە ئابدۇقادىر داموللامنىڭ پۈتكۈل ئىش ئىزلىرىنى تىلغا ئېلىپ مەدھىيىلىگەن ، ۋاپاتىغا ئېچىنغان . ئابدۇقادىر داموللامغا يۇقىرى باھا بەرگەن . ئۇ كىشى ھىجرىيە 1352 ـ يىلى (مىلادىيە 1933 ـ ، 1934 ـ يىللىرى) غۇلجىدا ۋاپات بولغان .

سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى چۆچەكتە تۈرۈپ ئاڭلىغان مەمتىلى توختىھاجى (تەۋپىق) مۇ ئىنتايىن چۆچۈگەن ھالدا :

« مەرھۇم داموللا ئابدۇقادىرى ناھەق كەتتىلەر ،
گۇناھى نىمە ؟ پەقەت بىزگە ھەقنى ئۆگەتتىلەر » ① .

دەپ يېزىپ ، ئابدۇقادىر داموللامغا قەست قىلغان مۇتەئەسسىپ دۈيۈز ، مۇناپىق قارا كۈچلەرگە غەزەپ - نەپرىتىنى بىلدۈردى .

ئابدۇقادىر داموللامنىڭ ۋاپاتى ئەينى دەۋردە يالغۇز ئوتتۇرا ئاسىيانىلا ئەمەس ، ھەتتا غەربىي ئاسىيا ، جۈملىدىن مۇسۇلمان شەرق ئەللىرىنىمۇ قاتتىق زىلزىلىگە سالغان ئىدى . ئابدۇقادىر داموللامنىڭ شاگىرتلىرىدىن بىرى بولغان ئىنايەتخان مەخسۇم : « ھىندىستان ، مىسىر ، قازان ، كەشمىردىكى مەتبۇئاتلاردا ئابدۇقادىر داموللامنىڭ ۋاپاتىغا تەزىيە بىلدۈرۈپ يېزىلغان مەرسىيە شېئىرلىرى ۋە ماقالىلەرنى توپلاپ توپلام قىلسا ، بىرنەچچە جىلدلىق چوڭ توپلام ھاسىل بولۇر ئىدى » دەپ ئېيتقان② .

ئابدۇقادىر داموللام ھەققىدە ئوتتۇرا ئاسىياغا ، جۈملىدىن غەربىي ئاسىياغا تونۇلغان ئۇستا ناتىق ، ماھىر مۇنازى-

① مەمتىلى توختىھاجىنىڭ « ئوقىدى - ئاشتى » غەزىلىدىن ئېلىندى .

② ئىنايەتخان مەخسۇم ئابدۇقادىر داموللامنىڭ توقام مەدرىسەدە ئوقۇغان شاگىرتلىرىدىن بىرى بولۇپ ، ئابدۇقادىر داموللامنى سوۋېت كونسۇلخانىسىنىڭ قول تىقىپ ئۆلتۈرگەنلىكىنى پاش قىلغانلىقى ئۈچۈن ھەپسىگە ئېلىنغان . كېيىن بۇ ئىشنى قايتا ئېغىزغا ئالمايدىغانلىق ھەققىدە يەرلىك دائىرىلەرگە تىلخەت بېرىپ ، ھەپسىدىن چىققان ۋە شۇ يىلى سەئۇدى ئەرەبىستانغا چىقىپ كەتكەن . ھىجرىيە 1367 - يىلى (مىلادىيە 1947 - ، 1948 - يىللىرى) سەئۇدى ئەرەبىستاندا ۋاپات بولغان .

رچى، خەلقپەرۋەر ئالىم، تالانتلىق شائىر بولۇپ، ئۇنىڭ يازغان شېئىرلىرى، داستانلىرى① تىرەن مەنىلىك رۇبائىيلىرى② ئۆزىنىڭ پاساھەت، بالاغەتتىكى ئۈستۈنلۈكى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭلا ئەمەس، بەلكى چەت ئەللەردىكى ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغىغان ھەمدە ئۇلارنىڭ سۆيۈپ ئوقۇشىغا مۇيەسسەر بولغان ئىدى. ئۇنىڭ كۆپ ئەسەرلىرى ئۆزى ھايات ۋاقتىدا قازاندىكى «مىللەت» مەتبەئەسىدە، تاشكەنتتىكى «غۇلامىيە» مەتبەئەلىرىدە بېسىلىپ، كەڭ تۈردە تارقىتىلغان. بىر قىسىم ئىلمىي ئەمگەكلىرى شۇ زامانىنىڭ ئاتاقلىق مەجمۇئەسى «شورا ژۇرنىلى»دا ئېلان قىلىنغان. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىنمۇ، بىر قىسىم ئەسەرلىرى قەشقەر قازانچى ياربېشىدا قۇرۇلغان «مۇھەممەدىيە» مەتبەئەسىدە، دەمەشىقتە، جىددەدە نەشر قىلىندى. ئۇ يازغان «جاۋاھىرۇل ھىيقان» (ھەقىقەت جەۋھەرلىرى)، «ئىرشادىل مۇسلىمىن»، «شەرھى ئامالى» قاتارلىق ئەسەرلەر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى كۇتۇپخانىلاردا، قەدىمكى ئەسەرلەرنى توپلاش ئىشخانىلىرىدا ساقلىنىۋاتقاندىن تاشقىرى، مىسىرنىڭ ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

«مىفتاھۇل ئەدەب» ــ ئاپتورنىڭ ئەرەب ئەدەبىياتىدا ئىپادىلەنگەن ئەرەب تىلىنىڭ ئەڭ ئىنچىكە، ئەڭ نازۇك، ئەڭ پاساھەتلىك تەرەپلىرىنى ئەرەب تىلى ئۆگەنگۈچىلەرگە بىلدۈرۈش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ ئەرەب تىل ـ ئەدەبىياتى سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش مەقسىتىدە يازغان دەرسلىك كىتابلىرىنىڭ بىرى. بۇ كىتاب ھىجرىيە 1328 ـ يىلى (مىلادىيە 1910 ـ، 1911 ـ يىللىرى)

① 120 مىسرالىق بىر مۇخەممەسى، «مېۋىلەر مۇنازىرىسى» ناملىق داستانى بار.

② ئابدۇقادىر داموللامنىڭ رۇبائىيلىرى تاشكەنتتە تاش مەتبەئەدە نەشر قىلىنغان «شەۋقى گۈلىستان» ناملىق چوڭ توپلامغا بېسىلغان.

قەشقەردە يېزىلغان. شۇ يىلى تاشكەنت «غۇلامىيە» مەتبەئەسىدە سىراجىدىن مەخدۇمنىڭ خىراجىتى ۋە شۇ ساخاۋەتلىك زاتنىڭ ئۆز قولى بىلەن كۆچۈرۈشى ئارقىسىدا تاش مەتبەئەدە بېسىلىپ چىققان.

ئاپتور كىتابنى يېزىشتىكى مۇددىئا ـ مەقسىتى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «مەقسەتلەرنىڭ مۇھىمى، ئارزۇلارنىڭ ئۇلۇغى بولسا، ئىبادەتكە ھەقلىق بولغان ئاللاتائالانى ۋە ئۇنىڭ سۈپەتلىرىنى، ئىسلامنىڭ ئەھكام ـ پرىنسىپلىرىنى، ئەمر ـ پەرمان ۋە ھۆكۈملىرىنى جانابىي ھەقنىڭ تەلىمگە مۇۋاپىق بىلىش ۋە تەسدىق قىلماقلىقتۇر. بۇنداق بىلىش ۋە تەسدىق قىلماقلىقنى 〈قۇرئان كەرىم〉 ۋە ھەدىس تەكلىپ قىلىدۇ... لېكىن 〈قۇرئان〉 ئايەتلىرى ۋە رەسۇلۇللانىڭ ھەدىسلىرىنى بىلىش — ئالدى بىلەن ئەرەب تىلىنى ۋە ئۇنىڭ لەتىپ، ئىنچىكە ئۇسلۇبىنى بىلىشكە باغلىقتۇر. ئەرەب تىلىنىڭ ئەڭ ئىنچىكە بالاغىتى ئەرەبلەرنىڭ ھېكمەت، باتۇرلۇق، ئەخلاق، نەسەھەت ۋە لەتىپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پاساھەتلىك ۋە بالاغەتلىك ئەدەبىياتىدا كۆرۈلىدۇ... قازى بەيزاۋى ئۆز تەپسىرىدە: 〈ھەزرىتى ئۆمەرنىڭ پىكرىدىن قارىغاندا، ئەرەبلەرنىڭ شېئىرلىرى ئەرەب تىلىدا چۈشكەن قۇرئان كەرىمنى تەپسىر قىلىشتا بىردىنبىر ئاساسلىق ياردەمچى مەنبە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ〉 دېگەن ئىدى. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، ئىلگىرىكى ئالىملار ئەرەب تىلىنى ئاسانلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئەرەب شېئىرىيىتىدىن ئەرەب تىلىنىڭ قائىدىسىنى ۋە شېئىرىيەتنىڭ ئەدەبىي ئۇسلۇبىنى تەتقىق قىلىپ يەكۈنلىگەن ھەمدە بۇ يەكۈن ئارقىلىق، ئىسلام ئەھلىنى ئاللانىڭ كىتابى ۋە رەسۇلۇللانىڭ ھەدىسلىرىنى بىلىشكە دالالەت قىلغان ۋە يېتەكلىگەن ئىدى (ئاللا ئۇلاردىن رازى بولسۇن). ئەپسۇسكى، ھەسرەت ئۈستىگە ھەس-

رەت ! زامانىمىزدىكى مۇشۇ دىياردا ئىلىم تەھسىل قىلغۇچىلار ئەرەب شېئىرىيىتىنىڭ بالاغىتىگە ۋە ئەدەبىي ئۇسلۇبىغا قارىماي، شۇنداقلا ئالىي بىلىم ھاسىل قىلىش پىكرىدە بولماي، بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ئىسلام ئالىملىرىنىڭ كېمىيىپ كېتىشىدەك، ئىسلام مىللەتلىرىنىڭ چۈشكۈنلىشىشى ۋە خارابلىششىدەك يامان ئەھۋاللارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئوقۇغۇچىلارنى بارلىق ئىلىملەردىن، بولۇپمۇ ئۇلۇمۇ قۇرئان، ئۇلۇمۇ ھەدىس ۋە پىقھە ① ئىلمىدىن پۈتۈنلەي مەھرۇم قىلدى ... ئەگەر مەدرىسەلىرىمىزدىكى ئوقۇتۇش ئاشۇ قالاق ئۇسۇل بىلەن كېتىۋېرىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا ئىسلام ئالىملىرىنىڭ ئۇستىگە يۈكلەنگەن شەرىئەت ئەھكام - پرىنسىپلىرىنى خەلققە يەتكۈزۈش ۋە ئاللاتائالانىڭ سۆزىنى ئۈستۈنلۈككە ئىگە قىلىش، ئىسلام مىللىتىنىڭ ئەھۋالىنى ئىسلاھ قىلىشتەك ۋەزىپىنى قاچان ۋۇجۇدقا چىقارغىلى بولار ؟ شەرىئەت، ئەھكام ئىشلىرىنى جاھىل، نادانلارنىڭ قولىدىن قاچانمۇ قۇتۇلدۇرۇپ ئالغىلى بولار ... ئۇلار پايدىلىق سۆزنى زەرەرلىك دەپ، توغرا سۆزنى يالغان دەپ ھېسابلاۋاتسا، ئۇ ھالدا ئۆزىنىڭ ئىشەنچىنى، ئىقتىدارلىق كىشىلىرىنى ئېچىنارلىق ھالدا يوقاتقان بۇ مىللەتنىڭ ئەھۋالىنى ئىسلاھ قىلىشتىن قانداقمۇ ئۈمىد بولسۇن ؟! ئىقتىدارلىق كىشىلەرنىڭ دىنىي ھېسسىياتىمىز بويىچە ئالىي ھىممەت كۆرسىتىپ، ئوقۇغۇچىلارنى، بەلكى ئومۇمىي ئەھلى ئىسلامنى ياخشى پېشۋالارنىڭ ئىش ئىزلىرىغا يېتەكلەپ، مەنپەئەتلىك ئىلىم ۋە ئالىي مائارىپنى قولغا كەلتۈرۈشكە تەشەببۇسكار بولۇشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن ».

مانا بۇنىڭدىن ئاپتورنىڭ ئۆز كىتابىنى مىللەتنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى، بولۇپمۇ كونا ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى ئىسلاھ قىلىپ، ئوقۇغۇچىلارنى ئاسان ئۇسۇل بىلەن ئىلىمدىن كۆپ

---

① پىقھە ئىلمى ــــ شەرىئەتنىڭ ئىجتىمائىي مەسىلىلەر توغرىسىدىكى قانۇنى.

مەنپەئەتلىنەلەيدىغان قىلىشقا ھەمدە پايدىلىق ئىلىملەرنى كۆپرەك ئۆگىنىپ، بىلىم سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈش ئارقىلىق ئالىي مەلۇماتلىق بولۇپ يېتىلىشكە رىغبەتلەندۈرۈشنى مەقسەت قىلىپ يازغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

بۇ كىتابنى نەشرگە تەييارلىغان مەرىپەتپەرۋەر زات سىراجىدىن مەخدۇم كىتابنىڭ قىممىتى ۋە ئەھمىيىتى ھەققىدە: «سۆز جەھەتتىكى پاساھەت ۋە بالاغىتى فىردەۋسنىڭ ① ھۆرلىرىدىنمۇ گۈزەل، لاتاپەتلىك، مەزمۇنى جەننەتتىكى سەلسەبىل دېگەن بۇلاقتىنمۇ چوڭقۇر ۋە سۈزۈك، تېكىستى ئۇنىڭدىنمۇ ئاجايىپ» دەپ يازسا؛ تاشكەنتنىڭ شۇ زاماندىكى پازىل ئۆلىماسى، مەشھۇر ئەدىبلىرىدىن بىرى مۇرادخوجا ئىشان تاشكەندى مۇنداق تەقرىز يازغان: «خۇش خەۋەر، خۇش خەۋەر، ئەدىبلەرگە خۇش خەۋەر! ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ ئاچقۇچى بېسىلىپ چىقىدىغان بولدى. بۇ كىتابنى تاللانغان (ئاتاقلىق) يازغۇچىلارمۇ ئالتۇن بىلەن ھەل بېرىپ يېزىۋالسا، ئارتۇقلۇق قىلمايدۇ. ۋاھ ئەجەبا! بۇ كىتابنىڭ مەنە جەھەتتىكى بالاغىتى فىردەۋسنىڭ ھۆرلىرىدىنمۇ گۈزەل ۋە لاتاپەتلىك، ئۇنىڭ تېكىستى كەۋسەردىنمۇ تاتلىق. بۇ كىتاب مەنە، بايان ۋە بەدئىيلىك جەھەتلەردە كۆڭۈلنى ئاچىدىغان ئازادە، جىلۋىلىك كېيىملەر بىلەن بېزەلگەندۇر. بۇ كىتابنىڭ پىكىر مەنىلىرى ئابھاياتتۇر، ئىلمىي قۇۋۋەتتە ئالتۇن بۇلاقتۇر. كىمكى پەزىلەتتە، ئەدەپ كامالەتتە ھېكمەتلەردىن ئالىي مەرتىۋە تېپىشنى خالىسا، ئاڭا ‹ بۇ مەقبۇل كىتابنى چىڭ تۇت › دېگىل! شۇنىڭ بىلەن ئۇ كىشى ئاشۇ پەزىلەت ئارقىلىق ئالىي مەرتىۋە تاپقاي. بۇ كىتاب نىل دەرياسىنىڭ سۈيىدەك دوستلارغا شېرىن، دۈشمەنگە زەھەر تېتىيدۇ. سەۋىيىسى تۆۋەن كىشىلەر ئاچچىقىدا ھەر نەرسىلەرنى

① فىردەۋسى ـــ جەننەتنىڭ ئىسمى.

دېسىمۇ، ئەمما توشاق ئالىملار 〈 ئاپىرىن 〉 دېمەي قويمايدۇ. ئەقلىمگە بۇ تاللانما كىتابنىڭ تۈپلىنىشى ۋە نەشردىن چىقىشى قاچان دېسەم، ئەقلىم ئاپىرىن يۈزىسىدىن بۇنىڭ تارىخى 〈 مىفتاھۇل ئەدەب 〉 ① دېگەن نامدا ياسالغان دېدى».

«مىفتاھۇل ئەدەب» — ئىككى قىسىم بولۇپ، بىرىنچىسى 10 باب، ئىككىنچىسى بەش بابتىن تۈزۈلگەن. بىرىنچىسىنىڭ ئاخىرىدا: «〈مىفتاھۇل ئەدەب〉 نىڭ بىرىنچى قىسمى تامام بولدى، ئىككىنچى قىسمى بۇنىڭ كەينىدىن ئۇلىنىدۇ. ئۇنىڭدا ئىلىم ماكانى، بايان، بەدىئىي ئۇسلۇب، ئەرۇز، قاپىيە... گە دائىر مىساللارنى بېرىش ۋە 〈 تەلخىسۇل مىفتاھ 〉 دىكى شېئىرلارنى يېشىش مەزمۇن قىلىنىدۇ» دېيىلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئىككىنچى قىسىم كىتابنىڭ يۇرتىمىزغا يېتىپ كەلگەنلىكى ھازىرچە نامەلۇم.

ئاپتور ئۆز كىتابىغا ئەرەب ئەدەبىياتىدىكى ئىلىم - ھېكمەت، قەھرىمانلىق، ئىپتىخارلىق، ئىچىملىك توغرىسىدىكى، شۇنىڭدەك تارىخىي ۋەقەلەر ھەققىدىكى قەسىدە، مەرسىيە، غەزەللەرنى تاللاپ كىرگۈزگەن. بىرىنچى كىتاب 95 بەت، 1746 مىسرا بولۇپ، بۇنىڭدىن ئىككى مىسراسى ھەبەش (ھازىرقى ئېفىئوپىيە) تىلىدا، قالغىنى ئەرەب تىلىدا يېزىلغان. ھەبەش تىلىدا يېزىلغان:

> «ئەرەھ بەرەھ كەنكەرە،
> كەراكرى مەندەرە».

(دۇنيادا نۇرغۇن ئېسىل كىشىلەر ئۆتكەن بولسىمۇ، ئارىمىزدا پەقەت سەنلا سىمۋول قىلىنىشقا ياراپسەن.)

---

① «مىفتاھۇل ئەدەب» ھەم كىتاب نامىنى، ھەم ئەبجەد ھېسابى بويىچە ھىجرىيە 1328 - يىلى (مىلادىيە 1910 -، 1911 - يىللىرى) نى كۆرسىتىدۇ.

دىگەن بۇ ئىككى مىسرانى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، ھەزرىتى بىلال ئوقۇغان. قالغان 1744 مىسرانى مۇسۇلمان ئەللىرىگە مەشھۇر بولغان 100 گە يېقىن ئەرەب، پارس، تۈرك ۋە ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ شېئىرلىرىدىن تاللىۋالغان. بۇنىڭ ئىچىدە مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرى تەجەللىنىڭ 164 مىسرا، ئابدۇقادىر داموللامنىڭ 148 مىسرا، سىراجىدىن مەخدۇمنىڭ سەككىز مىسرا، مۇرادخوجا ئىشان تاشكەندىنىڭ 22 مىسرا شېئىرى بار. ئۇنىڭدىن تاشقىرى «لەيلى - مەجنۇن» داستانىدىن پارچىلار بار.

ئاپتور ئۆز كىتابىغا نېمە ئۈچۈن «مىفتاھۇل ئەدەب لىفەھمى كەلامۇل ئەرەب» (ئەرەب تىلىنى چۈشىنىشتىكى ئەدەبىيات ئاچقۇچى) دەپ ئىسىم قويغانلىقى ھەققىدە تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ: «كەمىنە ئۆزىنىڭ تۆۋەن ئىقتىدارىغا قارىماي، ئوقۇغۇچىلارنى پايدىلىق ئىلىملەرنى قولغا كەلتۈرۈشكە رىغبەتلەندۈرۈش نىيىتى بىلەن ئەرەب دىۋانلىرىدىن ئىلىم - ھېكمەت، مەدھىيە، قەھرىمانلىق، پەخىرلىنىش، غەزەل، زەھرىيات (گۈل - چېچەكلەر)، ئىچىملىكلەر، تەنقىد، مەرسىيە، تارىخ... قاتارلىق 6 ئائىت نەپىس شېئىرلارنى تالالاپ ئەدەبىيات ئالىملىرىنىڭ ئەرەب تىلى قائىدىسى ۋە ئەدەبىيات ئۇسۇللىرىدىكى مەنە، بايان، بەدىئىي ئۇسلۇب، ئەرۇز، قاپىيىگە مۇناسىۋەتلىك پىكىرلىرىنى توپلاپ، ئىككى قىسىمغا بۆلۈپ، بىرىنچى قىسمىنى 10 باب، ئىككىنچى قىسمىنى بەش باب قىلىپ تۈزدۈم. ‹ تەلخىسۇل مىفتاھ › دا بايان قىلىنغان شېئىرلارنى ھەم بۇ توپلامغا قوشتۇم. چۈنكى، بۇ قىسقىغىنا توپلام ئوقۇغۇچىلارنى دىۋاندىكى پاساھەت، بالاغەت، ئاجايىپ ئۇسۇللار، بەدىئىي مەنىلەرگە ئاشىنا قىلىپ، ئۇنىڭدىكى ئىلىم دېڭىزىدىن دۇر - گۆھەرلەرنى قازماققا، ھەدىسلەر گۈلشەنىدىن گۈللەر ئۈزمەككە دالالەت قىلامدىكىن

www.uyghurkitap.com

دېگەن ئۈمىدتە بۇ لەتىپلىك توپلامنى ‹ مىفتاھۇل ئەدەب لىفەھمى كەلامۇل ئەرەب › دەپ ئاتاشنى مۇناسىپ كۆردۈم » .

كىتابنىڭ كىرىش سۆزىدە گەرچە « مەقسەتلەرنىڭ مۇھىمى ، ئارزۇلارنىڭ ئۇلۇغى بولسا ، ئىبادەتكە ھەقلىق بولغان ئاللاتائالانى ۋە ئۇنىڭ سۈپەتلىرىنى ، ئىسلامنىڭ ئەھكام - پرىنسىپلىرىنى ، ئەمر - پەرمان ۋە ھۆكۈملىرىنى جانابىي ھەقنىڭ تەلىمىگە مۇۋاپىق بىلىش ۋە تەستىق قىلماقلىقتۇر . بۇنداق بىلىش ۋە تەستىق قىلماقلىقنى ‹ قۇرئان كەرىم › ۋە ھەدىس تەكلىپ قىلىدۇ » دېيىلگەن بولسىمۇ ، ئەمما كىتابتا بۇ ھەقتىكى چۈشەنچىلەر ناھايىتى ئاز بېرىلگەن . ئاساسلىقى ئىنساننىڭ ماھىيىتى نېمە ؟ ئىنساننىڭ قەدرى - قىممىتى نېمە بىلەن ئۆلچىنىدۇ ؟ ئىنساندا قانداق ئەخلاقىي پەزىلەتلەر بولۇشى لازىم ؟ ئىنسان كىشىلىك تۇرمۇشنى قانداق ئۆتكۈزۈشى كېرەك ؟ دېگەنگە ئوخشاش مەسىلىلەرنى چۆرىدىگەن ھالدا ئاپتور ئۆزىنىڭ ئەقىل ، بىلىم ، بەخت ، گۈزەللىك ، باتۇرلۇق ، قەھرىمانلىق ، ھاكىمىيەت ، ۋەتەن ، مىللەت ، ئىنسانپەرۋەرلىك ، ئادالەت ، ھۆرلۈك ھەققىدىكى قاراشلىرىنى ۋاستىلىك ھالدا ئوتتۇرىغا قويغان . ئىنسانىي پەزىلەتلەردىن ئىناقلىق ، ئىتتىپاقلىق ، ياخشىلىق ، خەير - ساخاۋەت ، كەم سۆزلۈك ، ئۆزىنى تۇتۇش ، ئۆزىنى بىلىش ، باشقىلارغا باھا بېرىش ، باشقىلارنى چۈشىنىشكە ئوخشاش ئېسىل خىسلەتلەرنى قىزغىن مەدھىيىلەپ ، كىشىلەرنى بۇ خىل خىسلەتلەرنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىشقا چاقىرغان . ئەكسىچە ، يامانلىق ، ئاچ كۆزلۈك ، شۆھرەتپەرەسلىك ، ھاماقەتلىك ، ھەسەتخورلۇق ، شالاقلىق ، ئۆزۈمچىلىك ، بېكىنمىچىلىك قاتارلىق يامان ئىللەتلەرنى قاتتىق سۆكۈپ ، كىشىلەرنى ئۇنىڭدىن يىراق بولۇشقا ئۈندىگەن ؛ زاماننىڭ يولسىزلىقى ، تەتۈرلۈكى ئۈستىدىن قاتتىق شىكايەت قىلىپ ، ئۆز نارازىلىقىنى ئىپادىلىگەن . مانا بۇ

نۇقتىدىن ئالغاندا «مىفتاھۇل ئەدەب»نى XX ئەسىرنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك»ى دېيىشكە بولىدۇ. ئەگەر «قۇتادغۇ بىلىك» بىلەن «مىفتاھۇل ئەدەب» ئوتتۇرىسىدا پەرق بار دېيىلسە، بىرىنچىدىن بۇ پەرق يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت، ھاكىمىيەت، قانۇن، بەخت - سائادەت، ئەقىل، بىلىم، ئىنسانىي پەزىلەت توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى تۆت پېرسوناژنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق ئىپادىلىگەنلىكىدە؛ ئابدۇقادىر دامولّلامنىڭ بولسا، بۇ مەزمۇنلارنى ئەرەب، پارس، تۈرك شائىرلىرىنىڭ شېئىرلىرىدىكى شۇنىڭغا ماس كېلىدىغان قىسىملارنى تاللاپ توپلاش ئارقىلىق ئىپادىلىگەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ. ئىككىنچى پەرق يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز كىتابىنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يازغان، ئابدۇقادىر دامولّلام ئىسلامىيەتتىكى ئومۇمىي تەربىيىنى جەمئىيەتنى يېتەكلىگۈچى موللىلار ئارقىلىق يۈرگۈزۈش ئوڭاي دەپ ھېسابلىغانمۇ، ياكى موللىلاردا ھەۋەس قوزغاشنى مەقسەت قىلغانمۇ، ياكى بولمىسا ئەسلىگە سادىق بولۇشنى خىيال قىلغانمۇ، كىتابنى ئەرەب تىلىدا يازغان.

ئابدۇقادىر دامولّلامنىڭ ئۆز كىتابىدا بىرىنچى بولۇپ تەكىتلىگىنى ئەقىل، بىلىم، ئەخلاق - پەزىلەت مەسىلىسىدىن ئىبارەت. چۈنكى، ئۇنىڭ قارىشىچە، ئەقىل، بىلىم، ئەخلاق - پەزىلەت — ئىنساننى خار ۋە زەبۇنلۇقتىن ساقلاپ سائادەتمەن قىلىدىغان، تىلەك، مەقسەتلەرگە يەتكۈزىدىغان مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرىدۇر. ئەگەر ئىنسان ئەقلىنى ئىشقا سېلىشقا ماھىر بولمايدىكەن، ئىنسانىيەت ياراتقان بىلىم بايلىقلىرى بىلەن ئۆزىنى قوراللاندۇرمايدىكەن ۋە گۈزەل ئەخلاق - پەزىلەتنى ئۆزىدە يېتىلدۈرمەيدىكەن، مەڭگۈ قۇل بولۇپ ئۆتىدۇ. «ئاللاتائالا ئىنسانغا ئەقىل ۋە ئەدەپتىن گۈزەل نېمەت بەرمىدى (1 - بېيىت)، «ئەقىل، ئەدەپ ياشلارنىڭ گۈزەل ھۆسنى، ئەقىل، ئەدەپنى

يوقاتقان ياشلار ھايات سەھنىسىدىن تېزراق يوق بولغىنى ياخ-
شىراق » (2 ـ بېيىت)، « ئەگەر سەن ئەقلىڭنى توغرا ئىشلىتەلىسەڭ، ياتقان ئورنۇڭ كېچىدىمۇ ئەقىل نۇرى بىلەن دائىم يورۇپ تۇرىدۇ » (12 ـ بېيىت)، ئەقلىڭدىن مەسلىھەت سورا، ئەقلىڭدىن باشقىنى كېرەكسىز ھېسابلا » (13 ـ بېيىت). ئۇ، ئىلىمنىڭ خاسىيىتىگە توختىلىپ: « ھەربىر پەزىلەتتە ئۈستۈنلۈك بار. ئەمما، ئىلىمنى ھەممە پەزىلەتتىن ئۈستۈن تاپتىم » (3 ـ بېيىت)، « ئىلىمدىن باشقىنى زەخىر (سەرمايە) دەپ ھېسابلىما، چۈنكى، ئىلىم دېگەن تۈگىمەس خەزىنە » (4 ـ بېيىت) دەيدۇ. ئۇ يەنە: « ھەي ياش، ئىلىم ئۆگەن، چۈنكى نادانلىق نومۇس، نادانلىقتا ئىشەكتىن باشقا نەرسە رازى بولمايدۇ » (6 ـ بېيىت)، «ئىلىم بىلەن نىجات تاپ، مەڭگۈ ياشايسەن، نادانلار ئۆلۈك، ئالىملار تىرىك » (5 ـ بېيىت)، « ئىلىم ئىگىلىرى ۋە ئىلىم يولىدا ماڭغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنى تەڭلىك ۋە خارلىنىش بىلەن ئۆتۈپ كەتتى دېمە! » (16 ـ بېيىت)، « ئىلىم ئارتقاندا دۈشمەنىنىڭ ئاغزى ـ بۇرنىنى توپىغا مىلىگىلى بولىدۇ، ئىلىمنىڭ ھۆسنى ھەرىكەتنى ئىسلاھ قىلىشتۇر » (17 ـ بېيىت) دەپ خىتاب قىلىدۇ.

مانا بۇلار يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ « قۇتادغۇ بىلىك » تىكى « ھەر تۈرلۈك ياخشىلىقلار ئەقىلدىن كېلىدۇ، ئەقىل — ئىنسان ئۈچۈن مىڭ خىل پەزىلەتنىڭ بېشى، ئۇ كېچىدەك قاراڭغۇلۇقتىكى ئىنساننىڭ دىلىنى مەشئەل كەبى يورۇتىدۇ. ئەقىللىق بولۇش — تەڭرىنىڭ نېمىتى، ئەقىللىق ئىنسان بۈيۈكتۇر »، « ئىلىم — كۈچ، ئىلىم — بەخت قورالى، ئىلىم — ئىنسان قەدىر ـ قىممىتىنىڭ ئۆلچىمى، ئىنسان ئەقىل ۋە بىلىم بىلەن يۈكسىلىدۇ، بىلىملىك كىشىنىڭ ئورنى كۆك (ئاسمان) دىنمۇ ئېگىز. كىشىلەرنى ھايۋاندىن پەرقلەندۈرىدىغان ئاساسلىق،

بەلكى دوزاخ ئىشىكىنى پېچەتلەيدىغان نەرسە پەقەت ئىلىم، بىلىملىك كىشىنىڭ ئۇخلىشى تەقۋادار زاھىتنىڭ ئېتىكاپتا ئولتۇرۇشىدىن ئەۋزەل» دېگەن قاراشلىرى بىلەن نېمىدېگەن ئوخشاش - ھە!

ئابدۇقادىر داموللام ئۆز كىتابىدا يەنە ئىنسان پەزىلىتىنىڭ نېگىزلىك ماھىيەتلىرىدىن بىرى بولغان ئىجتىمائىي ئەخلاق مەسىلىلىرىدە بىر قاتار ئىلغار قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇ جەھەتتە ئۇلۇغ ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپقا ياندىشىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياخشىلىق توغرىسىدا: «ئىنسان بۇ دۇنياغا ياخشىلىق قىلىش ئۈچۈنلا يارالغان، ياخشىلىق — ئىنساننىڭ ماھىيىتى، شۇنداقلا كىشىلىك جەمئىيەت ئالدىدا ئۆتەشكە تېگىشلىك مۇقەددەس بۇرچى. ياخشىلىق — ھاياتلىقنىڭ دەسمايىسى، ياخشىلىق — ئىنساننىڭ ئەبەدىي يېمەك - ئىچمىكى. بەخت - سائادەت ئىنسانغا ياخشىلىق ئارقىلىق كېلىدۇ. ياخشىلىق ئىنساننى شان - شۆھرەت، ئىززەت - ھۆرمەتكە، مەرتىۋىگە ئېرىشتۈرىدۇ. ياخشىلىق — دۇنيادا ئەبەدىي قېرىمايدىغان، مەڭگۈ ئۆلمەيدىغان مۇتلەق نەرسە. ئىنساننىڭ مەڭگۈلۈكى ياخشىلىق بىلەندۇر، ئىنسان گەرچە ئۆلگىنى بىلەن ياخشىلىق ئۇنىڭ نامىنى مەڭگۈ ئۇنتۇلدۇرماي، ئەبەدىي ساقلايدۇ» دېسە؛ ئابدۇقادىر داموللام بۇ توغرۇلۇق مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئىنساننىڭ قەدىر - قىممىتى، مەيلى ئۇ ئىنسان ياخشى ئەمەلنى ئاز قىلسۇن، كۆپ قىلسۇن، گۈزەل ئەمەلىيىتىگە باغلىق» (27 - بېيىت)، «ئىنسانلارنىڭ ياخشىسى، كىشىلەر ئۈستىدىكى ئېغىرچىلىقنى ئىرغىتىپ تاشلاپ، مەنپەئەت يەتكۈزگەن كىشى» (150 - بېيىت)، «ئەگەر قادىر بولالىساڭ، كىشىلەر ئارىسىدا ياخشى ئىشلاردىن باشقىنى قىلما. بارلىق يامان ئىشلاردىن يىراق بول» (10 - بېيىت)، «ياخشىلىقنىڭ ئۇرۇقىنى

چاچ ئورۇنسىز يەر بولسىمۇ ، چۈنكى ياخشىلىق ئورۇقى قەيەرگە چېچىلسا ھەرگىز زايە بولمايدۇ » (41 ـ بېيىت) ، «ياخشىلىق قىلغىن ، زامان ئۆزگىرىپ كەتكەن بولسىمۇ ، چۈنكى ، ئۇ ياخشىلىقنىڭ ھوسۇلىنى تېرىغان كىشىدىن باشقىسى ئورۇيالمايدۇ » (42 ـ بېيىت) ، « ياخشىلىقنى ئادەت قىلىش ئۈچۈن ئوچۇق قول بولۇش كېرەك ، ئوچۇق قول كىشى ئىززەتتىن نېرى بولمايدۇ » (43 ـ بېيىت) ، « ھەي باللار ، پۈتكۈل خەلققە مېھرىبان بولۇڭلار ، ئۇلارغا مەرھەمەت ، شەپقەت نەزىرىڭلار بىلەن قاراڭلار » (39 ـ بېيىت) ، « چوڭلارنى ھۆرمەتلەپ ، كىچىكلەرنى ئىززەتلەپ ، بارلىق ئىشلاردا ياراتقان زاتنىڭ ھەققىنى ئادا قىلىڭلار » (40 ـ بېيىت) .

بۇ يەردە بىر مەسىلىنى ئىزاھلاپ ئۆتۈش لازىمكى ، ئاپتورنىڭ ياخشىلىق توغرىسىدىكى قارىشى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قاراشلىرى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولسىمۇ ، ئەمما ئۇ ، مەلۇم جەھەتلەردە كونكرېتلىقتا ئىسكە . يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك »تە ھەممىگە قارا ـ قويۇق ياخشىلىق قىلىشنى ، ھەتتا يامانلىق قىلغۇچىغىمۇ ياخشىلىق قىلىش بىلەن جاۋاب قايتۇرۇشنى تەلەپ قىلسا ؛ ئابدۇقادىر داموللام ياخشىلىقنى بىلگۈچىگە قىلىشنى ، يامان ئادەملەرگە ئەسلا ياخشىلىق قىلىشقا بولمايدىغانلىقىنى تەكىتلەپ مۇنداق دەيدۇ : « ھەرقاچان ئېسىل تەبىئەتلىك كىشىلەرنى ھۆرمەتلىسەڭ ، سەنمۇ ھۆرمەتكە ئىگە بولىسەن ؛ ئەگەر ئېپلاس ئادەملەرنى ھۆرمەتلىسەڭ ، ئۇ ھەددىدىن ئېشىپ ، سېنى يەرگە ئۇرىدۇ » (98 ـ بېيىت) ، « خەير ـ ئېھسان قىلىش ئورنىغا قىلىچنى ئىشلىتىش زىيانلىق بولغىنىدەك ، قىلىچ ئورنىغا خەير ـ ئېھسانى قويۇشمۇ زىيانلىق » (99 ـ بېيىت) ، « ئېپلاس ئادەملەرگە لوتفۇمەرھەمەت قىلما ، ئۇنى ھەددىدىن ئاشۇرۇپ قويىسەن » (100 ـ بېيىت) ، « قاتتىق تۆ-

مۇرنى پەقەت ئوتلا يۇمشىتىدۇ ، ئەگەر تۆمۈرگە دېگىز سۈيىنى
قۇيسىمۇ ئەسلا يۇمشىمايدۇ » (101 ـ بېيىت) ، « قۇدرەت تاپساڭ
بىر كۈنىمۇ پۇرسەت بەرمە ، يامانلارنى چاققان بىر تەرەپ قىل ،
بولمىسا ئۇلار سەن ئىگە بولغان كۈچ ـ قۇدرەتكە ئەتىلا ئىگە بو-
لۇۋالىدۇ » (103 ـ بېيىت) .

ئابدۇقادىر داموللامنىڭ بۇ قارىشى ئەينى زامان رېئاللىقىنى
چىقىش نۇقتىسى قىلغان بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئىنسانلارنىڭ تەبىقىگە
بۆلۈنۈپ ياشاۋاتقانلىقى ، ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى بىلەن ھۆ-
كۈمرانلىق قىلىنغۇچىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكى ، ئۇلاردا ئورتاق
ھېسسىيات بولمىغانلىقتىن ، ھەممىگە قارا ـ قويۇق ياخشىلىق قى-
لىش مەسىلىسىنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكى كۆزدە تۇتۇلغان .

« مىفتاھۇل ئەدەب »تە ئىجتىمائىي ئەخلاق
كاتېگورىيىسىدە سۆزلەنگەن مەسىلىلەرنىڭ يەنە بىرى سۆز قائى-
دىسى توغرىسىدىكى قاراشتىن ئىبارەت . ئابدۇقادىر داموللام بۇ
توغرىدا مۇنداق ئۈچ مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ : بىرىنچى ،
سۆزنى قائىدىلىك قىلىش ، سۆزنى بۇزماسلىق ؛ ئىككىنچى ، كەم
سۆز بولۇش ، كەلسە ـ كەلمەس سۆزلەۋېرىپ شاللاقلىق قىلماس-
لىق ؛ ئۈچىنچى ، كەسكىن سۆزلەش ، سۆرەلمىلىك ، ئەزمىلىك
قىلماسلىق . مانا بۇلارغا رىئايە قىلماسلىق ئابدۇقادىر داموللامنىڭ
قارىشىچە ، كىشىلىك ئەدەپ ـ ئەخلاقتا نۇقسان يەتكۈزىدىغان
ئىشلار بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى ئادەمگىمۇ خەۋپ يەتكۈزىدىغان
زىيانلىق ھادىسە ھېسابلىنىدۇ . شۇڭا ، ئابدۇقادىر داموللام :
«سۆزنى گراماتىكا بىلەن گۈزەللەشتۈر ، چۈنكى سۆز
قائىدىسىدىن مەھرۇم بولغان كىشى سۆزنى بۇزىدۇ » (18 ـ بې-
يىت) ، «ئەقىل دېگەن زىننەت ، كەم سۆخەنلىك دېگەن
سالامەتلىك ، شۇڭا ئورۇنسىز سۆزنى تولا سۆزلىمە » (49 ـ بې-
يىت) ، « كەم سۆخەنلىككە بىر قېتىم پۇشايمان قىلسام ، كەم

www.uyghurkitap.com

سۆزلىگەنگە مىڭ قېتىم پۇشايمان قىلدىم» (50 ـ بېيىت)، «ئىنسان ھەرقاچان ئۆز تىلى بىلەن سىرىنى پاش قىلىپ، باشقىلارنىڭ مالامىتىگە قالسا، ئۇ ئەخمەق ئىنساندۇر» (119 ـ بېيىت)، « سۆزلەيدىغان ئورۇننى تاپساڭ چوقۇم كەڭتاشا سۆزلە، ئەگەر سۆزلەيدىغان ياخشى سۆزنى تاپساڭ ئايىماي سۆزلە» (227 ـ بېيىت)، « چۈنكى كىشىلەر ئۆزىنىڭ ئىلىم ۋە قابىلىيىتىگە يارىشا ئۇ سۆزدىن توغرا چۈشەنچە ئالىدۇ » (122 ـ بېيىت)، « ھەرقاچان پىكىر قىلساڭ كەسكىن پىكىر قىل، چۈنكى سۆرەلمىلىك كىشىنى ئىككىلەندۈرىدۇ » (102 ـ بېيىت). ئابدۇقادىر داموللامىنىڭ بۇ قاراشلىرىنى يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك »تە ئوتتۇرىغا قويغان تۆۋەندىكى ئوي ـ پىكىرنىڭ تولۇقلانمىسى دېيىشكە بولىدۇ:

167 سۆزۈڭنى كۆزەتكىن، بېشىڭ كەتمىسۇن،
تىلىڭنى كۆزەتكىن، چىشىڭ سۇنمىسۇن.

169 ئېسەنلىك تىلەسەڭ ئەگەر سەن ئۆزۈڭ،
تىلىڭدىن چىقارما ياراقسىز سۆزۈڭ.

173 كىشى بولغۇسى شاھ ئۆسۈپ سۆز بىلەن،
تولا سۆز بېشىڭنى قىلار يەر تۆۋەن.

175 پاساھەت بىلە قىل شۇڭا سەن سۆزۈڭ،
پەسىھ بولسا تىلىڭ، ئۆسەر سەن ئۆزۈڭ.

دۇنياپەرەسلىك ـــ مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئاچكۆزلۈكنىڭ بىر خىل ئىپادىسى، ئاچ كۆز كىشىلەر ئادەتتە ئىنتايىن شەخسىيەتچى، ھەسەتخور، پىخسىق، بېخىل كېلىدۇ.

ئۇنىڭ ھەممە نېمىسى تەلتۆكۈس بولسىمۇ ، ئەمما مال ـ دۇنياغا كۆزى تويمىغانلىقتىن ، باشقىلارنىڭ نەرسىسىنى ھامان ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىشقا ئالدىرايدۇ . مال ـ دۇنيا ئالدىدا نومۇس ، ھايانى ئۇنۇتۇپ ، ھەرقانداق پەسكەش قىلىقلارنى قىلىشتىن يانمايدۇ . شۇڭا ، دۇنياپەرەسلىكنى « ئىنسان ئەدەپ ـ ئەخلاقىغا چۈشكەن مىتە » دەپ قاراشقا بولىدۇ .

ئابدۇقادىر داموللام دۇنياپەرەسلىكنىڭ ماھىيىتىنى ناھايىتى ياخشى چۈشىنىپ يەتكەنلىكتىن ، كىشىلەرنى بۇ زەھەرلىك زىياندىن ئۆزىنى جاراھەتلەندۈرۈۋالماسلىققا ئۈندەپ « مىفتاھۇل ئەدەب » تە مۇنۇلارنى يازىدۇ : « دۇنيا بىر ھالەتتە داۋام قىلمايدۇ ، ئۇ بەزىدە ئالدىنى قىلىدۇ ، بەزىدە كەينىنى قىلىدۇ » (139 ـ بېيىت) ، « دۇنيا كەينىنى قىلسا ، ئىنسان ھەرقاچان ھەسرەتلىنىدۇ ؛ ئالدىنى قىلغاندا ، ئۇنىڭ غەملىرى كۆپىيىپ كېتىدۇ » (109 ـ بېيىت) ، « ئىنسان بىرەر ئىشتا خۇرسەن بولسا دۇنيانى ماختايدۇ ، ئەگەر ئازراق خاپىلىق تارتسا ، ھاياتىم بىلەن قەسەم قىلىمەنكى ، ئاز ئۆتمەستىن ئۇ دۇنيانى تىللايدۇ » (108 ـ بېيىت) ، « قارىمامسەن ! دۇنيا دېگەن قۇرۇلغان بىنالىرىنى ئۆرۈيدۇ ، بەرگەن نەرسىلىرىنى قايتۇرۇۋالىدۇ ، توغرا نەرسىلەرنى بۇزىدۇ » (110 ـ بېيىت) ، « تولا نادانلار دۇنيادا پۇل ـ مالغا تويماي ئۆتسە ، كۆپلىگەن بىلىمدارلار يوقسۇزلۇقتىن دۇنيادا ھەسرەت چېكىپ ئۆتىدۇ » (22 ـ بېيىت) ، « خاپىلىق كۆرمەي ھاياتنى خۇشاللىق بىلەن ئۆتكۈزەي دېسەڭ ، دۇنياپەرەسلىكتىن ئىبارەت ئادەمنى ھالاكەتكە ئىتتىرىدىغان بۇ نەپسانىيەتچى يولنى تۇتما » (111 ـ بېيىت) ، « دۇنياپەرەسلىكنى تاشلا ! چۈنكى ، ئالىي مەرتىۋىلىك كىشىلەرنى خارلاشتۇرۇش ، ئېتىبارسىز كىشىلەرنى مەرتىۋىلىك قىلىش دۇنيانىڭ تەبىئىتىدۇر» (21 ـ بېيىت) ، « قارىمامسەن ! تۇغۇلغاندا بوۋاقنىڭ قولىنى

چىلىڭ يۇمۇپ ئالغىنى ھاياتقا بولغان ئامراقلىقىنىڭ دەلىلىدۇر »
(115 ـ بېيىت) ، «ئۆلگەن چاغدا ئالقىنىنى ئاچقىنى ، قاراڭلار
دۇنيادىن قۇرۇق قول چىقتىم ، دەپ ئىبرەت قىلغىنىغا ئىشارەت
تۇر » (116 ـ بېيىت) .

يۈسۈپ خاس ھاجىپ « قۇتادغۇ بىلىك »تە بۇ مەسىلىنى تارىختا مال ـ دۇنيانىڭلا كويىدا بولۇپ ، ھەددى ـ ھېسابسىز مال ـ دۇنيا توپلىغان ۋە بۇ مال ـ دۇنيالىرىنىڭ كۆپلۈكى بىلەن ماختىنىپ ئالەمگە پاتماي قالغان شەددات ، فىرئەۋنلەرنىمۇ مال ـ دۇنياسىنىڭ قۇتۇلدۇرۇپ قالالمىغانلىقىنى ، ئۆلۈم مال ـ دۇنيانى ئۇلاردىن ئايرىپ ئېلىپ قالغانلىقىنى ، قارۇن مال ـ دۇنياغا تويماي بېخىللىق قىلغانلىقتىن ، ئاخىرقى ھېساباتا يەر يۇتۇپ كەتكەنلىكىنى مىسالغا ئېلىش ئارقىلىق ، دۇنياپەرەسلىكنىڭ ئاقىۋىتىنى چۈشەندۇرگەن ھەمدە مۇنداق يازغان :

2004 كۆزى ئاچ كىشىلەر بولماس مالغا باي ،
پۈتۈن دۇنيا بولساڭ ئۇنىڭ ، ئۇ گاداي .

2002 بۇ ئاچ كۆزلۈك ئاغرىق ، داۋا يوق ئاڭا ،
جاھاندا ھېكىم چارە تاپالماس بۇڭا .

5389 كۆزى ئاچقا يەتمەس پۈتۈن بۇ جاھان ،
قانائەت قىلغانلار بەختلىك ھامان .

« مىفتاھۇل ئەدەب »تە « قۇتادغۇ بىلىك »تىكى مەزمۇنلارغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان ياكى بىر ـ بىرىنى تولۇقلاپ ، بىر ـ بىرىنى ئالغا سۈرىدىغان جايلار ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ .

« مىفتاھۇل ئەدەب »نىڭ ئۆزىگە خاس مەزمۇنلىرىدىن

www.uyghurkitap.com

بىرى ، ۋەتەننى قىزغىن سۆيۈش ، مىللەتنىڭ ئىستىقبالىغا كۆيۈنۈش تۇيغۇسىدىن ئىبارەت . ئابدۇقادىر داموللام بۇ تۇيغۇنى « ۋەتىنىم نېمىدېگەن شەرەپلىك ، ئۇنىڭدىن زۇلۇم كۆرگەن بولسامۇ ؛ مىللىتىم نېمىدېگەن قەدىرلىك ، ئۇ مىللەتتىن جاپا كۆرگەن بولسامۇ » (94 ـ بېيىت) دېگەن بىر جۈملە بىلەن ناھايىتى چىرايلىق ، يارقىن ، ھېسسىياتلىق ئىپادىلىگەن .

ۋەتەنپەرۋەرلىك ــــ ئەخلاق ۋە ئېتىقادقا ئوخشاش ، ئادەملەرنى ئالىيجانابلىققا باشلايدىغان ، ھەقىقىي گۈزەل نەرسىلەرنى بارغانسېرى چۈشىنىش ۋە سۆيۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ ، ئۇنىڭدىن ھۇزۇرلاندۇرىدىغان ھەمدە تۈرلۈك يوللار بىلەن گۈزەل نەرسىلەرنى ئۆز ئەمەلىيىتىدە نامايان قىلىشقا يېتەكلەيدىغان غايىۋى كۈچ . ھەقىقىي ۋەتەنپەرۋەرلىك چىرايلىق سۆزدە ئەمەس ، بەلكى ۋەتەننىڭ ، مىللەتنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلەش يولىدىكى ھەرىكەتلەردە ، يەنى ۋەتەننىڭ ، مىللەتنىڭ ھازىرقى ھالىتى بىلەن پاسسىپ ھالدا قانائەتلىنىپ ، ئۇنىڭدىن پەخىرلىنىدىغان ئەمەس ، بەلكى ھازىرقى ھالىتىنى ئۆزگەرتىش ۋە بۇ ئۆزگەرتىشنى پۈتكۈل كۈچى بىلەن قوللاپ ئىلگىرى سۈرۈش جەھەتتىكى ھەرىكەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ .

تارىخقا نەزەر سالىدىغان بولساق ، ھەرقايسى مەملىكەت ، ھەرقايسى مىللەتلەردە نۇرغۇنلىغان ۋەتەنپەرۋەر زاتلار ئۆتتى . ئۇلارنىڭ زور بىر قىسىملىرى ۋەتەنپەرۋەرلىكتە ، مىللەتپەرۋەرلىكتە ئاجايىپ قەھرىمانلىقلارنى كۆرسىتىپ ، بۈيۈك داستانلارنى ياراتقان بولسىمۇ ، ئەمما بىر قىسىملىرى ئۆز غايىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا يەككە ـ يېگانە قالغاندا ، چەتكە قېقىلىپ ، بېسىمغا ، تەھدىتكە يولۇققاندا ، ۋەتەننىڭ ، مىللەتنىڭ خۇشاللىقىغا ئورتاق ، قايغۇسىغا ھەمدەم بولالماي ، ۋەتەننى ، مىللەتنى تاشلاپ ، چەت مەملىكەتلەرگە مۇھاجىر بولۇپ چىقىپ

كەتتى. بىراق، ئابدۇقادىر داموللام ئۇنداق قىلمىدى. ئۇ، «مىفتاھۇل ئەدەب»تە زامانغا نارازىلىقىنى بىلدۈرۈپ: «بۇ زامان پەسكەشلەرنىڭ ئورنى يۇقىرى بولۇۋاتقان، ئۇلۇغ، مەشھۇر كىشىلەرنىڭ شۆھرىتى بېسىلىپ كېتىۋاتقان ئېپلاس زاماندۇر» (66 ـ بېيىت)، «بۇ زامان — مەرۋايىت ـ مارجانلىرى ئاستىغا چوڭقۇر چۆكۈپ كەتكەن، ئۆلۈكنىڭ تاپلىرى ئۈستىدە لەيلەپ تۇرغان دېڭىزغا ئوخشىشىدۇ» (67 ـ بېيىت)، «تۇرمۇش — ئەقىللىق، پاك كىشىلەرگە كەيىننى قىلىۋالغان» (54 ـ بېيىت)، «ئىلىم ئەھلى ۋە سەنئەتكارلار كاساتلاشقان، نادان، جاھىللار بازار تاپقان زاماندۇر» (62 ـ بېيىت)، «تۇرمۇش لوگىكىسى شۇنداق، دۇنيادا نادان كىشىلەر ئاتاقتا ئېرىشىدۇ، ئالىم كىشىلەرنى جاپا ـ مۇشەققەت چىرمىۋالىدۇ» (63 ـ بېيىت)، «ئەگەر رىزقى ـ نەسىبە ئەقىلگە قاراپ بولىدىغان بولسا ئىدى، مانا شۇ ۋاقىتتا ھايۋانلار نادانلىقلىرىدىن ھالاك بولغان بولاتتى» (64 ـ بېيىت)، «ئوت كۆيگەن ئوتۇندا ئوتنىڭ يالقۇنى بولمىسا ئىدى، ئارچا ياغىچىنىڭ خۇش پۇرىقى تونۇلمىغان بولاتتى» (69 ـ بېيىت)، «بارلىق نەرسىلەرنىڭ تەمىنى قايتا ـ قايتا تېتىپ كۆردۈم، لېكىن، مەن تېتىغان نەرسىلەر ئىچىدە گادايلىقتىن تەمى ئاچچىق نەرسە يوق ئىكەن» (78 ـ بېيىت)، «مېنى قايغۇغا تاشلىغان نەرسىلەر ئىچىدە دۈشمەننىڭ شادلىقىدىن غەيرىينى تاپالمىدىم، مېنى شادلاندۇرغان نەرسىلەر ئىچىدە ھەسەتخورىدىن غەيرىينى تاپالمىدىم» (84 ـ بېيىت)، «ئەپسۇسكى، مېنىڭ كۆڭلۈمدىكى دوستلىرىمۇ مېنى چېقىشتىن تارتىنمايدىغان قۇملۇقنىڭ زەھەرلىك يىلانلىرىغا ئايلىنىپتۇ» (85 ـ بېيىت)، «مەن ئۇلارنى سىناپ، ياخشىلىق كۈتكەن بولسامۇ، ئەمما ئۇلار مېنى ھېچنېمە ئۈنمەيدىغان قاقاس بىر ئويمانغا تاشلىۋېتىپتۇ» (86 ـ بېيىت)، «ھەر كۈنى ئۇلارغا ئوق ئېتىشنى ئۆگەتسەم،

ئۇلار بىلىكنى رۇسلىۋالغاندىن كېيىن مېنى ئاتتى » (87 ـ بېـ
يىت) ، «ئۇلارنى دۈشمەن ئوقىدىن مۇداپىئە قىلىدىغان زەرلىك
چاپان قىلىۋالسام ، ئۇلار دۈشمەن ئوقىنىڭ ئۇچى بولدى» (88 ـ
بېيىت) ، «دۈشمەندىن بىر قېتىم ھەزەر ئەيلىگۈچى ، دوستتىن
مىڭ قېتىم ھەزەر ئەيلىسە بولغۇدەك » (89 ـ بېيىت) ، «چۈنكى
دوست ئۆزگەرسە ، بۇ دوست زىيانكەشلىك قىلىشقا تولىمۇ ماھىر
بولىدىكەن » (90 ـ بېيىت) ، « كىشىلەردىن سادىق ، ۋاپادار
دوست بولۇش ھەققىدە ئۆتۈنسەم ، ئۇلار بۇنىڭغا يول يوق ،
دېيىشتى » (81 ـ بېيىت) دەپ يازغىنىدەك ، مۇئەللىپ ئۈچۈن زا-
مان قاراڭغۇ ، تار زىندان بولغان ؛ كىشىلەر نادانلىقى ،
ھەسەتخورلۇقى تۈپەيلىدىن يىلان ـ چايان بولۇپ مۇئەللىپكە
نەشتەر ئۇرغان ، دوستلىرىمۇ دۈشمەن بولۇپ ، ئۇلاردىن ئازار
يەتكەن . قىسقىسى ، ۋەتەندىن زۇلۇم ، مىللەتتىن جاپا كۆرگەن
بولسىمۇ ، ئەمما مۇئەللىپ ۋەتەنىنىڭ ، مىللەتنىڭ مەنپەئىتىنى
ھەممىدىن ئەلا بىلىپ ، كۆرگەن زۇلۇم ، تارتقان جاپاسىنى بىر
يولى ئۇنتۇپ ، ۋەتەنىنىڭ قايغۇسىدا يىغلىدى ، مىللەتنىڭ غېمىدە
سارغىيىپ ، ئىچ ـ ئىچىدىن پۇچۇلاندى . ۋەتەنىنىڭ ئازادلىقىنى ،
مىللەتنىڭ ھۆرلۈكىنى ۋە زاۋاللىقتىن قۇتۇلۇپ ، گۈللىنىشىنى بىر
مىنۇتمۇ ئەستىن چىقارمىدى . ئابدۇقادىر داموللام بۇنىڭ
بىردىنبىر يولى بېكىنمىچىلىككە خاتىمە بېرىش ، ئىشىكنى كەڭ
ئېچىۋېتىپ ، سىرتقا چىقىش ، دۇنيانى كۆرۈپ ۋە كۆزىتىپ ،
نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىش دەپ قارايدۇ . شۇڭا ئۇ ، « مىفتاھۇل
ئەدەب »تە مۇنۇلارنى يازىدۇ : « سېنىڭ ۋەتەنگە بولغان
مۇھەببىتىڭ چەتكە چىقماسلىق بىلەن ئىپادىلەنمەيدۇ ... سەپەر
قىلغىن » (37 ـ بېيىت) ، « سۇ ــ ئۇزۇن تۇرۇش بىلەن
سېسىقلىققا ئايلىنىدۇ ، ئاي ــ كىچىكلىكتىن ئاستا ـ ئاستا چو-
ڭىيىپ ، تولۇقلىنىپ ، 14 كۈنلۈك تولۇن ئايغا ئايلىنىدۇ » (38 ـ

بېيىت) ، « سەپەر قىل ، چۈنكى ، ئارزۇ ـ ئىستەكلەر سەپەردە قولغا كېلىدۇ ، توختاق سۇنىڭ قېشىدا تۇرۇۋەرمەي ، سۈزۈك سۇ ئىزدە » (141 ـ بېيىت) . ئۇ ، ھۆرلۈكنىڭ ئەھمىيىتىنى مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ : « ھۆر ئادەم زۇلۇم ئاستىدا قېلىشقا چىدىمايدۇ ، زۇلۇمغا پەقەت ئىشەكلا چىدايدۇ » (144 ـ بېيىت) ، « ھۆر ــ قەيەرگە بارسا قەدىرلىك ۋە ھۆرمەتكە ئىگە بولىدۇ . خۇددى قۇياش ھەربىر بۇرجىدا نۇرانە بولغاندەك » (147 ـ بېيىت) ، « قارا ، ئۇ يولۋاس ھۆر ئادەمنى ئۆلتۈرمىدى ، گويا ئۇنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلغاندەك ، سەن ھىممەتلىك ۋە شەپقەتلىك ئۇ ھۆر ئادەمنى قوغداشقا جۈرئەت قىلالىدىڭمۇ؟» (97 ـ بېيىت) .

كىشىلەرنى چۈشىنىش ، كىشىلەرگە باھا بېرىش ــ « مىفتاھۇل ئەدەب »تە تەكىتلەنگەن مۇھىم مەزمۇنلارنىڭ بىرى . كىشىلىك مۇناسىۋەتتە كىشىلەر ئۆزى مۇناسىۋەتلىشىۋاتقان شەخسكىمۇ ، ئۆزىگىمۇ توغرا باھا بېرەلمەسلىك ، توغرا مۇئامىلە قىلالماسلىق تۈپەيلىدىن ھەركۈنى دېگۈدەك سانسىزلىغان زىددىيەتلەرگە دۇچ كېلىدۇ ، نۇرغۇن كۆڭۈلسىز ئەھۋاللار يۈز بېرىدۇ . ئەگەر كۆڭۈلسىزلىككە ئۇچرىغۇچى ھەر ئىككى تەرەپ مەسىلىنىڭ تۈگۈنىنى ئۆزىدىن ئاختۇرمىغاندا ، زىددىيەتنى توغرا ھەل قىلىپ ، كىشىلىك مۇناسىۋەتنى ساغلام راۋاجلاندۇرالماسلىقى مۇمكىن . ئابدۇقادىر داموللام بۇ مەسىلىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلغانلىقتىن ، «مىفتاھۇل ئەدەب »تە ئۇنى ئىنسانىنىڭ ماھىيىتىدىن باشلاپ تەھلىل قىلىپ ، كىشىلەرنى كىشىلىك مۇناسىۋەتتە ئۆزى دۇچ كەلگەن زىددىيەتلەرنى توغرا ھەل قىلىشقا ، توغرا يولغا سېلىشقا يېتەكلىگەن . ئۇ مۇنداق دەيدۇ : «زۇلۇم قىلىش ئىنسان تەبىئىتىدىكى نەرسە ، ئەگەر زۇلۇمدىن خالىي قالغان كىشىلەر بار دېيىلسە ، ئۇ مەلۇم بىر توسالغۇنىڭ

www.uyghurkitap.com كىتاب تور بېكىتى

سەۋەبىدىن زۇلۇمدىن قۇتۇلۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن » (95 ـ بېيىت) ، « يىرتقۇچ ھايۋانلاردىن زۇلۇمغا ئۇچرىماي ھايات قالـ غانلىرى كۆپ ، بىراق ، ئىنساندىن زۇلۇمغا ئۇچرىمىغان بىرەرىنىمۇ تاپالمايسەن » (93 ـ بېيىت) ، «ئىنسانلار ئىچىدە ئۆز ئەيىبىنى ئۇنتۇپ ، قېرىندىكى ئۇنتۇلۇپ كەتكەن ئەيىب ـ نۇقسانىنى ئەسكە سالىدىغان قەبىھ ، يامان ئادەت بار » (126 ـ بېيىت) ، « بارلىق ئەخلاق ، تەبىئىتىدىن رازى بولىدىغان كىم بار ؟ چەكلىك ئەيىبى بولۇشىنىڭ ئۆزى پەزىلەتلىك ئىنسان ئىـ كەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ » (45 ـ بېيىت) ، «گۈزەللىكنى ياشلىقتا دەلىل قىلما ، بارلىق ھەل بېرىلگەن تۆمۈر كىرەكلىك ئەمەس » (47 ـ بېيىت) ، « سەن قانچە قېتىملاپ كىشىلەرنى يامان ئىشلاردىن توسىسەن ، ئۆزۈڭ يانمايسەن ، قانچە قېتىملاپ كىشىلەرگە نەسىھەت قىلىسەن ، ئۆزۈڭ ئاڭلىمايسەن » (117 ـ بېيىت) ، « ھەي بىلەي تاش ! قاچانغىچە تۆمۈرنى ئىتتىتىسەنۇ ، ئۆزۈڭ كەسمەيسەن ؟! » (118 ـ بېيىت) ، « ئەگەر كۆزۈڭ باشقىلارنىڭ ئەيىبىنى كۆرسەتسە ، سەن ئۇ كۆزۈڭگە ‹ باشـ قىلارنىڭمۇ كۆزى بار › دېگىل » (125 ـ بېيىت) ، « ئەگەر ئەقىل ئىگىسى بولساڭ باشقىلارنى ئەيىبلىمەيتتىڭ ، ئەگەر ئۆزۈڭدىكى ئەيىبنى كۆرەلىسەڭ ، بۇ ئەيىبىڭ بىلەن جىم بولاتتىڭ » (127 ـ بېيىت) ، « ئەيىبلىرىنى سىزەلىگەن كىشى يېزىلىشتا بار ، ئوقۇ ـ لۇشتا يوق بولىدىغان (عمدو) دېگەن سۆزنىڭ ‹ و › سىغا ئوخشاش » (128 ـ بېيىت) ، « ئەقىلسىزلىك بىلەن كورنى ھاقاـ رەتلىمە ، چۈنكى ئاقىللارنىڭ كوردىن ئاغزىنى يۇمۇشى توغرا ئىشتۇر» (130 ـ بېيىت) ، « كوردىن ھايانى قانداق ئۈمىد قىلىـ سەن ، ئۇنىڭ ھايا قىلىش ئەزاسى خاراب تۇرسا » .

ئابدۇقادىر داموللام كىشىلەرنى چۈشىنىش ، كىشىلەرگە باھا بېرىش ئۈستىدە توختالغىنىدا ئالاھىدە قىلىپ ، جەمئىيەتنىڭ

ياشلارنىمۇ چۈشىنىشنى، ئۇلارغا باھا بەرگەندە نەسلىگە قاراپ ئەمەس، بەلكى ئەمەلىي ھەرىكىتىنى ئۆلچەم قىلىشنى، ئۇلارنىڭ باللارچە بەزى قىلىقلىرىنى ئورۇنسىز ئەيىبلىمەستىن، بەلكى جۇرئىتىنى قەدىرلەپ، قوللاشنى تەلەپ قىلىدۇ: «ئەسلىي نەسلىم مەڭگۈلۈك داۋام قىلىدۇ دېمە، چۈنكى، مەڭگۈلۈك نەسەب ياشلار قولىغا كەلتۈرگەن نەرسىلەردۇر» (24 ـ بېيىت)، «بەزىدە دادا تەربىيىسىدىن مەھرۇم قالغان ئىنسانلارمۇ خوجا بولالايدىغۇ؟ بىلىش لازىمكى، غەلدە ـ غەشلەر ياخشى بوتىدا تاۋلاش ئارقىلىق چىقىرىۋېتىلىدۇ» (25 ـ بېيىت)، «قىزىلگۈل چوقۇم تىكەندىن ئېچىلىدۇ، نەرگەس گۈلىمۇ پىيازدىن ئۆسىدۇ» (26 ـ بېيىت)، «قىلىچىنىڭ ئۆزىنى چىڭ تۇت، غىلىپىنى تاشلا! ياشلارنىڭ ياسانچۇقلۇقىغا قارىماستىن، پەزىلىتىنى قەدىرلە» (36 ـ بېيىت)، «چىراي شەكلىنىڭ گۈزەللىكى ياشلارغا پايدا بېرەمدۇ؟ ئەخلاقى ھەرقاچان گۈزەل بولمىسا» (46 ـ بېيىت)، «ئەگەر بىرنەرسىدىن ھەيران قالدىم دېسەم، ياشلارنىڭ قەدىر ـ قىممەتسىز ئىش ـ ھەرىكەتلىرى مېنى ھەيران قالدۇرغان بولاتتى» (151 ـ بېيىت). ئابدۇقادىر داموللامنىڭ ياشلارنى چۈشىنىش ھەققىدىكى يۇقىرىقى قاراشلىرى تەبىقچىلىك ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان ئەينى دەۋر شارائىتىدا رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، بۇنى ھۆكۈمران تەبىقىلەرگە قارشى قىلىنغان ئىسيان دېيىشكە بولىدۇ.

«مىفتاھۇل ئەدەب» تە ئىشق ـ مۇھەببەتمۇ نۇقتىلىق ۋە يارقىن يورۇتۇلغان ئاساسلىق تېمىلاردىن بىرى. ئاپتور بۇنىڭغا دائىر مەزمۇنلارنى كىتابىنىڭ ھەرقايسى بابلىرىغا، بولۇپمۇ «مەدھىيىلەر ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدىكى سېخىيلىق، بېخىللىق توغرىسىدا»، «غەزەل توغرىسىدا»، «تەنقىد ھەققىدە»، «چېچەك ھەققىدە»، «ئىچىملىك توغرىسىدا» قاتارلىق بابلىرىغا

كىرىشتۈرۈپ بايان قىلغان.

مۇھەببەت تېمىسى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا قەدىمدىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۆلمەس تېمىلارنىڭ بىرى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىن قارىغاندا، قەدىمكى زاماندا بۇ تېمىدا يېزىلغان ئەسەرلەردە ئىشق ـ مۇھەببەتكە چىن قەلبىدىن بېرىلگەن قىز ـ ئوغۇللارنىڭ بىر ـ بىرىگە بولغان ۋاپادارلىقى، يار ۋەسلىگە يېتىشكە ئىنتىزار بولۇپ، ھىجران ئازابىدا قىينالغانلىقى بايان قىلىنىپ، ياخشىلىق، ۋاپادارلىق، بىر ـ بىرىگە كۆيۈنۈش، ئار ـ نومۇسنى ساقلاشتەك ئېسىل پەزىلەتلەر مەدھىيىلەنگەن. بۇنداق ئىپادىلىنىش ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ قەدىمكى تۇرمۇش شەكلى، ئۆرپ ـ ئادىتىگە تامامەن ئۇيغۇن بولۇپ، كۆچۈپ يۈرۈش تۈپەيلىدىن قىز ـ ئوغۇللار ئارىسىغا چۈشىدىغان ھىجرانچىلىقنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قىز ـ ئوغۇللارنىڭ بىر ـ بىرىگە مۇھەببەت ئىزھار قىلىشى ئاساسەن چەكلىمىگە ئۇچرىمايتتى. لېكىن، كېيىنكى دەۋرلەردە ئىشق ـ مۇھەببەت «بىدئەت» ھېسابلىنىپ، قىز ـ ئوغۇللارنىڭ بىر ـ بىرىنى ياخشى كۆرۈپ، مۇھەببەت ئىزھار قىلىشى چەكلەندى. ئەدەبىياتتىمۇ بۇ تېمىنىڭ خاراكتېرى قەدىمكىدىن زور دەرىجىدە پەرقلىنىپ، ئۇ، يازغۇچىلارنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى رېئاللىققا نارازىلىقىنى ئىپادىلەيدىغان، نىكاھ ئەركىنلىكىنى تەشەببۇس قىلىپ، فېئوداليزمنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى پاش قىلىدىغان ۋاستىسىغا ئايلاندى. ئابدۇقادىر داموللام مۇسۇلمانلارنىڭ «قۇرئان»، ھەدىسنى ياخشى چۈشىنىۋېلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىش مەقسىتىدە يېزىۋاتقان بۇ كىتابىغا ئىشق ـ مۇھەببەت تېمىسىنى سىڭدۈرۈپ قويۇشى بىرئاز غەلىتىرەك تۇيۇلسىمۇ، ئەمما بۇ ئارقىلىق ئىشق ـ مۇھەببەتنى ئىسلام دىنىنىڭمۇ رەت قىلمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ، بۇ ھەقتىكى خۇراپىي قاراشلارغا رەددىيە بەرمەكچى

بولدۇ . مانا بۇ تارىختىن بۇيانقى ئىشق ـ مۇھەببەت تېمىسىدا يېزىلغان ئەسەرلەرگە نىسبەتەن مىسلىسىز يېڭىلىق ، ھەممە يەرنى خۇراپاتلىق ، جاھالەت ، نادانلىق قاپلاپ كەتكەن ئەينى دەۋردە ياشاۋاتقان ئابدۇقادىر داموللام ئۇچۇن ئېيتقاندا ، يۈكسەك شىجائەت ۋە قورقماس جاسارەت دېيىشكە بولىدۇ . « مۇھەببەت ـــ مۇرۇۋۋەت ، ۋاپادارلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس ، مۇھەببەت ئەھلىگە گۈزەل ئەخلاقلىق ، ئېسىل تەبىئەتلىك كىشىلەردىن باشقىسى كىرەلمەيدۇ ئەمەس » (431 ـ بېيىت) ، « مۇھەببەت ئەھلى بولمىغان كۆپ كىشىلەر مۇھەببەت دەۋاسى قىلىدۇ . ئەمەلىيەتتە ئۇلار مۇھەببەتتىن بەكمۇ يىراق ، مۇھەببەت دېگەن قورقۇنچاق ئەخمەقلەرگە نەدە تۇرۇپتۇ»(432 ـ بېيىت) ، سىيماسى تولۇن ئايدەك مەھبۇبقا پەم ـ پاراستى يۇقىرى ، ئۆتكۈر پىكىرلىك كىشىلەر ئاشىق بولۇپ ، مۇھەببەت دەردىدە ئۆرتىنىدۇ » (440 ـ بېيىت) ، « يۈرەك ـــ جامالى ئايدەك ئۇ مەھبۇبقا ئىنتىلدى ، ئۇنىڭ نازاكەت ، لاتاپەتلىرى يۈرەكتىن ئورۇن ئالدى ، لېكىن ئۇنىڭ ماڭا قىلغان مۇئامىلىسى قوپال ، قەبىھ بولدى » (465 ـ بېيىت) ، « ئۇ ، كۆز ئوقى بىلەن مېنى ئاتتى ، كۆز ياشلىرىم خۇددى بۇلاقتەك ئېتىلىپ چىقتى»(461 ـ بېيىت) ، « ئۇ قاتىلىم مەقسەتكە يەتكەندىن كېيىن ، كۆز ئوقى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن بۇ كىشىگە كىم ناماز ئوقۇيدۇ ؟ دېدى » (462 ـ بېيىت) ، « ئۇ مەھبۇبنىڭ ھۆسنى كامالەتتە تەڭداشسىز بولۇپ ، گۈزەللىك ـــ ئۇ ھۆسنىنىڭ سۇلتانى ، چېچەنلىك ـــ قوشۇنلىرى ئىدى » (476 ـ بېيىت) ، « ئۇنىڭ خۇلقى لەززەتلىك ، تەبىئىتى زىل ، لەتىپ ، توغرىلىقتا زامانى ھەيران قالدۇرغۇچى يەككە ـ يېگانە بولۇپ » (480 ـ بېيىت) ، «قەددى ئىنچىكە ، لېۋى ھەسەل ، جامالى ئايغا ئوخشاش ، ئاغزى ۋە تۈپرۈكى ھەسەل ۋە ھەسەلچىنىڭ ئۆزى ئىدى » (241 ـ بېيىت) ، «تولۇن ئاي ئۇ دىلرەبانىڭ گۈزەل قا-

مىتىگە، سۆزۈك ھۆسنىگە رەشك قىلىپ، خىجىللىقتىن بۇلۇت ئاستىغا مۆكۈنۈۋالاتتى» (240 ـ بېيت)، «شاراپەت ئاسمىنىدىكى تاكامۇللاشقان بەخت يۇلتۇزىمۇ بۇ تولۇن ئاينىڭ سائادىتىدىن ئارزۇسىغا يەتكەن ئىدى» (477 ـ بېيت)، «ئۇ دىلرەباغا بېرىلىپ، ئىشق ـ مۇھەببىتىدە ساراڭ بولۇپ كەتكەن، كۆز ئوقىدا ئۆلگەن ياشلارمۇ ئاز ئەمەس» (242 ـ بېيت)، «مەن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامدىن: ‹ئۇنىڭغا ئاشىق بولسام گۇناھ بولامدۇ؟ قىيامەتتە ماڭا ئازاب بولامدۇ؟› دەپ سورىسام، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام: ‹خۇدا بۇيرۇسا گۇناھ يوق› دېدى» (392 ـ بېيت)، «سەن نېمە ئۈچۈن لېۋىمنى، ئاشۇ مەھبۇبنى سۆيۈشتىن چەكلەيسەن؟ ھالبۇكى، زىرائەت تېرىغۇچىنىڭ ئۇ زىرائەتتە ھەققى بار ئەمەسمۇ؟» (400 ـ بېيت)، «ئىشق ئوتىدا ئۆرتىنىۋاتقانلىقىمنى ھەقىقىي مۇھەببەتنى چۈشەنمىدىغان بارلىق كىشىلەردىن سورىغىن، شۇ ۋاقىتتا مېنىڭ ھەقىقىي مۇھەببەت ئەھلى ئىكەنلىكىمنى بىلىسەن» (435 ـ بېيت)، «مالامەت قىلغۇچىلارنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالما، چۈنكى ئۇلارنىڭ بىزگە قارىتا يامان خىيال، ئوي ـ پىكرى بار» (436 ـ بېيت)، «قىزىلگۈل بىلەن نىقابلانغان ئۇ مەھبۇبنىڭ مەڭزىگە سۆيدۈم. ھالبۇكى، يۈرىكىم ئۇنىڭ مۇھەببىتىدىن قۇتۇلدىغاندەك ئەمەس» (397 ـ بېيت)، «ئۇ مەھبۇب ئاچچىقلانغان ھالدا بېشىنى تارتتى، مەن ئۇنىڭغا: ‹ئىسلامدا جاراھەتلەنگەنلەرگە قىساس بار، شۇڭا زۇلۇم قىلماي ئاغزىمغا سۆيۈۋالغىن› دېدىم» (398 ـ بېيت).

«مىفتاھۇل ئەدەب»تە يەنە ئادالەت، باتۇرلۇق، گۈزەللىك، تەنقىد، كېڭىشىش ھەققىدە ئاجايىپ ياخشى ئوي ـ پىكىرلەرمۇ ئالغا سۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ بەزىلىرى كىتابخانلارنى ئادالەتپەرۋەرلىككە، باتۇرلۇققا ئۈندىسە؛ يەنە بەز-

لىرى كىشىلىك تۇرمۇش ۋە ئەخلاقىي جەھەتتە چوڭقۇر تەربىيىگە، تەجرىبە ـ ساۋاقتا ئىگە قىلىپ، ئىنساننىڭ مەنىۋى پەزىلىتىنى تاكامۇللاشتۇرىدۇ، بولۇپمۇ گۈزەللىك ھەققىدىكى بايانلىرى كىشىگە ئاجايىپ ئېستېتىكىلىق زوق بېغىشلايدۇ. «مۇفتاھۇل ئەدەب»تە باھارنىڭ گۈزەللىكى: «باھار شۇنداق بىر پەسىلكى، ھەرقانداق ۋاقىتتا پەخىرلەنسە بولغۇدەك، ئۇ باھار ئىنساننىڭ كۆزى، قەسىدىلەرنىڭ كۆپلىتلىرىدۇر» (608 ـ بېيىت)، «باھار ئۆزىنىڭ گۈزەل مەنزىرىسى، ئىللىق شامىلى، چىرايلىق گۈللۈك كىيىملىرى بىلەن كەلدى» (607 ـ بېيىت)، «ئۇ شاخلارغا قارا! ئۇلار قانداق گىرەلىشىپ، قانداق ئايرىلىشقان ـ ھە!» (597 ـ بېيىت)، «ئۇ شاخلار خۇددى سۆيۈشكە ئىنتىلىۋاتقان، ئەمما ماراقچىلار كۆرۈپ قالغانلىقتىن بۇ ئىزاغا تەن بېرىپ، ئايرىلىشقان ئاشىقلاردەك» (598 ـ بېيىت)، «مەن ئۇ شاخلاردىن: ‹نېمە ئۈچۈن قىشتا يالىڭاچ بولۇۋېلىپ، ئەتىيازدا كىيىم بىلەن كۆرۈنىسلەر؟› دەپ سورىسام، ئۇلار ماڭا: ‹قىشتا كىيىممىزنى باھاردىن ئىبارەت بۇ خۇش خەۋەر ئېلىپ كەلگۈچىگە سېلىپ بېرىمىز› دېدى» (614 ـ، 615 ـ بېيىتلەر) دېگەن مىسرالار ئارقىلىق ناھايىتى يېقىملىق تەسۋىرلەنگەن.

«مۇفتاھۇل ئەدەب» پەلسەپىۋى پىكىرلەرگە ناھايىتى باي بولۇپ، ئۇنىڭدا دىئالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزم كۆزقارىشى بەلگىلىك دەرىجىدە سىڭدۈرۈلگەن. مەسىلەن، «ئىنسان كىشىلەردىن ئايرىلىپ تاغ چوققىسىغا چىقىۋالسىمۇ، زىددىيەتتىن خالىي بولالمايدۇ» (28 ـ بېيىت)، «قاتتىقچىلىقتىن كېيىن كەڭرىچىلىك كېلىدۇ، قايغۇ ـ ھەسرەت يېقىنقى خۇشاللىقتىن بېشارەت بېرىدۇ» (132 ـ بېيىت)، «بارلىق ھادىسىلەر ئاخىرىغا يەتكەندە ئاڭا يورۇقلۇقنىڭ يېتىپ كېلىشى يېقىن». مانا بۇ مىسالنىڭ

بىرىنچىسىدە زىددىيەتنىڭ مەڭگۈلۈكلۈكى ئېچىپ بېرىلگەن بولسا، ئىككىنچىسىدە دىئالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزمنىڭ ماددا ئالمىشىش قانۇنى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

«مىفتاھۇل ئەدەب»تە يەنە بەزى مەشھۇر شەخسلەرنىڭ ۋاپات بولغان، مازارلارنىڭ، بىنالارنىڭ تەئمىر قىلىنغان ۋاقىتلىرى ئەبجەد ھېسابىدا بېرىلگەن بولۇپ، ئۇ، كىشىلەرنىڭ تارىخىي بىلىمىنى كېڭەيتىش، بەزى تارىخىي شەخسلەر ۋە تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئورۇنلىرىنىڭ تارىخىنى ئېنىقلاشتا ئىنتايىن قىممەتلىك ماتېرىيال مەنبەسى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ.

«مىفتاھۇل ئەدەب» — ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىمىزدىكى بىباھا گۆھەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ مەزمۇنىنىڭ موللۇقى، تەسۋىرلىرىنىڭ گۈزەللىكى، تەربىيىۋى ئەھمىيىتىنىڭ چوڭقۇرلۇقى بىلەن خەلقىمىزنىڭ مەڭگۈ سۆيۈپ ئوقۇشىغا مۇيەسسەر بولغۇسى.

1992 - يىل، 8 - ئاي

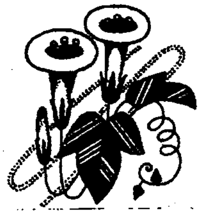

ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

شائىر ئەھمدى ۋە ئۇنىڭ غەزەللىرى

1984 ـ يىل 5 ـ ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك سىياسىي مەكـتەپكە ئوقۇشقا كەلگەن مەكىتلىك مەھمۇت قارىم دېگەن كىشىدە ئىككى پارچە قولىيازما كىتابنىڭ بارلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇ كىشىنى ئىزدەپ باردىم. راست دېگەندەك، ئۇ كىشى كىتابنى ماڭا ساندۇقتىن ئېلىپ بېرىۋېتىپ: «بۇ كىتابلار ئاتامدىن قالغان تەۋەررۇك، 40 ـــ 50 يىلدىن بۇيان ساقلاپ كېلىۋاتىمەن. ئۇنىڭ ئىچىدە ئاتام يازغان بىرمۇنچە نەزمىلەر بار. كۆچۈرۈۋالساڭلار بولىدۇ، بىراق كىتابنى بەرمەيمەن» دېدى ھەمدە ئاتىسىنىڭ ھاياتىغا دائىر بەزى مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلىدى.

مەھمۇت قارىمنىڭ ئاغزاكى مەلۇماتىدىن قارىغاندا، ئاتىسى ئەھمەد قازىئاخۇنۇم ھىجرىيە 1325 ـ يىلى (مىلادىيە 1907 ـ يىلى) مەكىت ناھىيىسىگە قاراشلىق غازكۆل يېزا لايلىق پاختىلىق كەنتى چېكىتلىك مەھەللىسىدىكى خۇدابەردى ھاجىم ئوغلى ئىگەمبەردى ھاجىم ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. يەتتە يېشىدىن باشلاپ ئاتا تەرەپ چوڭ دادىسى پازىل ئاخۇنۇمنىڭ قولىدا ئوقۇپ، ئاز ـ تولا بىلىم ئىگىلىگەن. 12 يېشىدا ئۇنى ئاتا تەرەپ چوڭ دادىسى ئىگەمبەردى ھاجىم قەشقەرگە ئېلىپ كېلىپ، ھېيتگاھ مەدرىسەسىدىكى ئابدۇغوپۇرئاخۇن مەخسۇمنىڭ تەربىيىسىگە بەرگەن. بىر مەزگىلدىن كېيىن ئۇ ئاشۇ مەدرىسەنىڭ مۇدەررىسى جامال ئاخۇن خەلپىتىمنىڭ قولىدا ئوقۇپ، ئەرەب ـ

پارس تىلىنى پۇختا ئىگىلىگەندىن تاشقىرى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇسۇلمان شەرق ئەدەبىياتى بىلەن پىششىق تونۇ-شۇپ، ئەدەبىي ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرگەن. زېهنىي قۇۋۋىتىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى، شېئىرىي پىكرىنىڭ راۋان، تېزلىكى جەھەتتە باش-قىلارنى بېسىپ چۈشكەن. ئۇ، ھەرقانداق ۋاقىتتا سورالغان ھەرقانداق سوئالغا شېئىر بىلەن جاۋاب بېرىشنى ئۆز ئادىتىگە ئايلاندۇرغان.

ئەھمەد قازىئاخۇنۇم ئوقۇۋاتقان مەزگىلىدە قەشقەردىكى چوڭ ئۆلىمالاردىن جامال ئاخۇن خەلپىتىم، موللا ئىسلام دا-موللام، مامۇت ئاخۇن داموللام، ھامىد ئاخۇن داموللام، نىمشېھىت ئارمىيە داموللام قاتارلىقلار بىلەن تونۇشۇپ، قويۇق بېرىش - كېلىش قىلغانلىقتىن، بىر قېتىم ئۇلارنى مەكتەپكە چايغا تەكلىپ قىلغان. ئۇنىڭ ئوغلى مەھمۇت قارىنى كۆرگەن جامال ئاخۇن خەلپىتىم «بۇ مەخدۇم ئوقۇۋدىمۇ» دەپ سورىغاندا، ئەھمەد قازىئاخۇنۇم تېزلا مۇنداق جاۋاب بەرگەن:

«ئوقۇر ھەپتىيەك بىزنىڭ مەخدۇمىمىز،
كى موللا قىلىش بىزنىڭ مەقسۇدىمىز.
تامام ئەيلىسە ھەپتىيەك، پارسى،
قىرائەتى قۇرئان مەتلۇبىمىز».

ئەھمەد قازىئاخۇنۇم كېيىنكى ھاياتىدا مۇدەررىسلىك قى-لىۋاتقان چاغلىرىدىمۇ ھەربىر ھېيتتا بىردىن شېئىر يېزىپ، تالىپلارغا ھېيتلىق سوۋغا قىلغان.

ئەھمەد قازىئاخۇنۇم ھىجرىيە 1345 - يىلى (مىلادىيە 1926 - ، 1927 - يىللىرى) ئوقۇشنى تاماملىغاندىن كېيىن يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ، مەكتەپ ناھىيىسىگە قازى بولغان. ئۇ، قەشقەردە

ئوقۇۋاتقان مەزگىلىدە ئابدۇقادىر داموللام باشچىلىقىدىكى دېموكراتىك ئىلغار پىكىر ئېقىمىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر يولۇققانلىقتىن، بەزى مەسىلىلەردە يەرلىك فېئودال مۇتەئەسسىپلەر بىلەن كېلىشەلمەي، قازىلىقنى تاشلاپ، 1929 - يىلى يەكەنگە كېلىپ، ئارال قۇمباغدىكى ئابدۇلباقى ئىشاننىڭ باشقۇرۇشىدىكى مەدرىسەدە مۇدەررىسلىك قىلغان.

1931 - يىلىدىكى قۇمۇل دېھقانلار ھەرىكىتىنىڭ تەسىرى ئاستىدا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا قۇرۇلغان شەخسلەر ئىگىدارچىلىقىدىكى پەننىي مەكتەپلەر 1933 - يىل 4 - ئايدىن باشلاپ ھەربىر ۋىلايەت شەھەر - ناھىيىلەردە قۇرۇلغان ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرى قارىمىقىدىكى مائارىپ ئىدارىلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. ئەھمەد قازىئاخۇنۇممۇ ئۆز قولىدىكى بارلىق ئوقۇغۇچىلىرىنى يەكەن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قارىمىقىدىكى مائارىپ ئىدارىسىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، مەكتەپكە قايتىپ كىلىپ، ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ كاتىپلىقىغا ئورۇنلاشقان.

بۇ ۋاقىت جايلاردىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرىنىڭ خىزمىتى جانلىنىپ، مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىۋاتقان؛ ھۈسەيىن مۇساباي، باھاۋىدىن مۇساباي، ھامىت ھاجىم قاتارلىق بىر قىسىم ئىلغار قاراشتىكى بايلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسى، تۈركىيە، ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن كەلگەن ھەر مىللەت زىيالىيلىرى جايلاردا قۇرۇلغان يېڭىچە پەننىي مەكتەپلەردە ئوقۇ - ئوقۇتۇش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، مەدەنىي ئاقارتىش ھەرىكىتىنى جانلاندۇرۇۋەتكەن؛ چەت ئەلدە ئوقۇپ كەلگەن ئۇيغۇر زىيالىيلىرىدىن ئابدۇخالىق ئۇيغۇرى، مەمتىلى ئەپەندى قاتارلىقلار بۇ مەدەنىي ئاقارتىش ھەرىكىتىنىڭ ئاكتىپ تەشۋىقاتچىلىرىدىن بولۇپ،

قارشى كۆچلەر بىلەن كەسكىن كۈرەش قىلىۋاتقان چاغلار بول-
غاچقا . ئەھمەد قازىئاخۇنۇمۇ بۇ قاينام تاشقىنلىق ۋەزىيەتكە
يېقىندىن ماسلىشىدۇ . ئۇ ، بىر تەرەپتىن ئۇيۇشمىدىكى خىزمەت
قولايلىقىدىن پايدىلىنىپ ، مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرىنى
راۋاجلاندۇرۇش يولىدا ئالاھىدە كۈچ كۆرسەتسە ، يەنە بىر تە-
رەپتىن ئىختىيارىي مۇخبىرلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ، شۇ چاغدىكى
ئۈرۈمچى مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ قەشقەر شۆبە
ئۇيۇشمىسى قارىمىقىدىكى مائارىپ جەمئىيىتى تەرىپىدىن نەشر
قىلىنغان « يېڭى هايات گېزىتى » گە مەدەنىيەت - مائارىپقا ،
ئەدەبىيات - سەنئەتكە ، ئىلىم - پەنگە ، ئىجتىمائىي ئىشلارغا ئا-
ئىت كۆپلىگەن شېئىر - ماقالىلەرنى يېزىپ ، خەلق ئاممىسىنى
ئويغىتىش ، نادانلىق ، خۇراپاتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش ، تەرەققىياتقا
يېتەكلەش ، ناچار ئىللەتلەرنى سۈپۈرۈپ تاشلاش ۋە جەمئىيەتنى
تۈزەش ئۈچۈن تىرىشىدۇ . مەسىلەن ، ئۇنىڭ « يېڭى هايات
گېزىتى » گە بېسىلغان «مەكتەپتە دەۋاپۇرۇشلۇق تۈگىسە ئىدى» ،
« ئىسلام ئۆلىماسىنىڭ سەلىسى بىر تۈمەن ئەسكىرىي كۈچكە
ئىگە » ، «پىلە بېقىشنىڭ ئەهمىيىتى» قاتارلىق ماقالىلىرى ئۆز
زامانىسىدا جەمئىيەتتە كۈچلۈك تەسىر قوزغىغان .

« مەكتەپتە دەۋاپۇرۇشلۇق تۈگىسە ئىدى » دېگەن ماقا-
لىدە : 1926 - يىلدىن 1934 - يىلغىچە سەككىز يىل داۋاملاشقان ،
ئەينى چاغدا ياڭ زېڭشىن ، جىڭ شۇرېن هۆكۈمىتىمۇ بىر تەرەپ
قىلالماي نەنجىڭ هۆكۈمىتىگىچە يېتىپ بارغان ، مەكتەپ
چامغۇرلۇق ئوسمان هاجىم ، هاڭغۇتلۇق قۇۋانبەگ ، ناهىيە با-
زىرى ئىچىدە ئولتۇرۇشلۇق نازىل قارىم قاتارلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى
جاڭگال تالىشىش ، دەريا - توقاي تالىشىش ، تۈگمەن تالىشىش ،
شەهەر كوچىلىرىنى تالىشىش دەۋاسىنىڭ جەريانى بايان قىلىن-
غان . بۆشۈكتىكىدىن تۆشۈكتىگىچە هەممە ئادەم مەدەنىي

ئاقارتىش دېڭىزىنىڭ قاينىمىدا غۇلاچلاپ ئۈزۈپ، جاھالەت، نادانلىق، خۇراپاتلىق، مۇتەئەسسىپلىك بىلەن جەددىي كۈرەش قىلىۋاتقان يېڭى ۋەزىيەتتە، يۇقىرىقى بايلارنىڭ غەپلەت ئۇيقۇ-سىدىن ئويغانماي، يەنىلا كونا سەنەمگە دەسسەپ، ئاچ كۆزلۈك، نەپسانىيەتچىلىك يولىدا ھەدەپ ئۈزاقلاپ كېتىۋاتقانلىقى چوڭقۇر پاش قىلىنغان ۋە قاتتىق ئەيىبلەنگەن. بۇ ماقالە گېزىتتە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن جەمئىيەتتە كۈچلۈك غۇلغۇلا قوزغىغان، مەدھىيىلەش سادالىرى ھەممە جايىنى قاپلىغان، جامائەت پىكرىنىڭ قاتتىق بېسىمى ئاستىدا ھېلىقى بايلار قايتا دەۋا قىلىش ئۈياقتا تۇرسۇن، ھەتتا نومۇس كۈچىدىن ئۆيىدىن چىقىشقا جۈرئەت قىلالمايدىغان بولۇپ قالغان.

1934 ـ يىل 2 ـ ئايدا ما جۇڭيىڭ قوشۇنى تەركىبىدىكى ما فۇيەن بىلەن ما جەنساڭ قىسىملىرى قەشقەر خەلقىنىڭ يۇسۇپجان قۇربېشى باشچىلىقىدىكى ئۆزبېك قوشۇنلىرىنى قارشى ئالغانلىقىدىن ئۆچ ئېلىش يۈزىسىدىن قەشقەر شەھىرىگە باستۇرۇپ كىرىپ، ھېيتگاھ جامەسىنى ئېگىلىۋېلىپ، چوشكۇن-خانا قىلىۋالغان ھەمدە شۇ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىدىن 10 ـ كۈنىگىچە ئۈچ كۈن شەھەر ئىچىدە قەتلىئام يۈرگۈزۈپ، 4000دىن ئارتۇق بىگۇناھ پۇقرالارنى قىرىپ تاشلىغان. بۇ قەتلىئامدا ئافغانىستاننىڭ قەشقەردىكى ۋاكالەتخانىسىنىڭ باش ۋاكالەتچىسى مۇھەممەد شېرىپخان، ھىندىستاننىڭ قەشقەردىكى ئىش بېجىرىش ئورنىنىڭ ئىككى نەپەر ھىندى خادىمى ئۆلتۈرۈلگەن، ئەنگلىيە-نىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسىنىڭ باش كونسۇلىنىڭ ئايالى ئېغىر ياردار قىلىنغان. ئەنگلىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەش-قەردىكى كونسۇلخانىلىرى، ھىندىستاننىڭ قەشقەردىكى ئىش بېجىرىش ئورنى بۇ قىرغىنچىلىقنىڭ ئۇزاققا داۋاملىشىپ كېتىشى ۋە كېڭىيىپ كېتىشىدىن بەكمۇ ئەنسىرىگەن. ئۇلار خانلىق

مەدرىسەگە ئادەم كىرگۈزۈپ، ئۆلىمالارنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ، قىرغىنچىلىقنى توسۇشنى جىددىي تەلەپ قىلغان. بۇ تەلەپنىڭ ئورۇنلۇق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغان ئەپەندى مەخسۇم، موللا ئىسلام داموللام، جامال ئاخۇن خەلپىتىم، مامۇت ئاخۇن داموللام، ھامىد ئاخۇن داموللام قاتارلىق 100 دىن ئارتۇق موللا - ئۆلىمالار خەلقنى دەپ، بېشىنىڭ كېتىشىدىن قورقماي، مەدرىسەدىن ئاتلىنىپ چىقىپ، ھېيتگاھقا بارغان. ئۆستەڭبويى تەرەپتىن ئاتلىق كېلىۋاتقان ما جەنساڭ بۇ موللا - ئۆلىمالارنى كۆرۈپ ئاتتىن چۈشكەن. موللا - ئۆلىمالار: ما جەنساڭ بىلەن قارشىلىشىۋاتقانلار يۇسۇپجان قاتارلىق ئايرىم كىشىلەر ئىكەنلىكىنى، شەھەر پۇقرالىرىدا گۇناھ يوقلۇقىنى، پۇقرالارغا يۈرگۈزۈلۈۋاتقان قىرغىنچىلىقنى توختىتىشنى، مۇسۇلمانلار ئاممىسىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئورنى — ھېيتگاھ جامەسىنى بوشىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان ھەمدە قەشقەردىكى خەلق ئاممىسىدىن يىغىلغان ئالتۇن - كۈمۈش، ماللارنى شەيخۇلئىسلام ئەپەندى مەخسۇم بارلىق موللا - ئۆلىمالارغا ۋاكالىتەن نەق مەيداندا ما جەنساڭغا تەقدىم قىلغان. ما جەنساڭ موللا - ئۆلىمالارغا سۆز قىلىپ: «سىلەرنىڭ بېشىڭلاردىكى سەللە مېنىڭ بىر تۈمەن ئاتلىق ئەسكىرىمنىڭ كۈچىدىن ئۈستۈن كەلدى. پۇقرالارغا ئېيتىڭلار، بۈگۈندىن كېيىن بىز بىلەن قارشىلىشىدىغان ئىشلار قايتا يۈز بەرمىسۇن» دېگەن. ئۇ، 2 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىن باشلاپ قىرغىنچىلىقنى توختىتىپ، ھېيتگاھ جامەسىنى بوشىتىپ، يېڭىشەھەرگە چىقىپ كەتكەن. مۇشۇ ۋەقە يۈز بەرگەن چاغدا ئەھمەد قازىئاخۇنۇم جامال ئاخۇن خەلپىتىمنىڭ قېشىدا بولغاچقا، ئەينەن ئەھۋالنى خاتىرىلەپ، ماۋزۇسىنى ما جەنساڭنىڭ سۆزىدىن ئېلىپ: «ئىسلام ئۆلىماسىنىڭ سەللىسى بىر تۈمەن ئەسكىرىي كۈچكە ئىگە» دېگەن ماقالىنى يازغان.

www.uyghurkitap.com

ئەھمەد قازىئاخۇنۇمنىڭ «يېڭى ھايات گېزىتى» گە بېسىلغان «پىلە بېقىشنىڭ ئەھمىيىتى» دېگەن ماقالىسىدە دېھقانلارنىڭ قوشۇمچە ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ، نامراتلىقتىن قۇتۇلۇشىغا دەۋەت قىلىنغان.

ئەھمەد قازىئاخۇنۇمنىڭ 1934 ـ يىللىرى «يېڭى ھايات گېزىتى» گە بېسىلغان دىنىي تونىنى دەستەك قىلىۋېلىپ، پۇل ـ مال، دۇنيا كويىدا، ئەمەل ھەلەكچىلىكىدە، نەپسانىيەتچىلىككە بېرىلىپ، شەرىئەت ھۆكمىدىن يىراقلاپ كېتىۋاتقان بىر قىسىم ئۆلىمالارنى ھەجۋىي قىلىدىغان:

«ھەم ئىمامۇ ھەم خەتىبۇ، ھەم مۇدەررىس ھەم رەئىس،
تۆت ئەمەلگە رازى بولماي قازى بولغان ئاخۇنۇم».

سەدرىسى بىلەن باشلىنىدىغان 40 مىسرالىق شېئىرى، پۇلنى دەپ ئىمان ـ ئىنساپنى، ئەخلاق ـ دىيانەتنى، ئىنسانىي خىسلەتنى ئۇنتۇپ كېتىۋاتقانلىقىدەك رەزىل قىلمىشلىرىنى پاش قىلىدىغان «سەلەي ئاخۇن» ناملىق 200 مىسرالىق شېئىرى ۋە بەگلەرنى ھەجۋىي قىلىدىغان:

«بۇلۇڭ ـ پۇچقاقتا ئولتۇرۇشتۇر ئادىتىڭىز
قاپاقتىن ئوت چىقارماق كارامىتىڭىز».

دېگەن مىسرالار بىلەن باشلىنىدىغان 80 مىسرالىق شېئىرىمۇ جەمئىيەت كەيپىياتىنى تۈزەش، كىشىلىك ئەدەپ ـ ئەخلاقنى توغرا يولغا سېلىشتا مەلۇم ئىجابىي رول ئوينىغان.

ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن باشلانغان شىنجاڭدىكى مەدەنىي ئاقارتىش ھەرىكىتى خەلق ئاممىسىنىڭ قىزغىن قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىشى ئارقىسىدا 1938 ـ يىلىنىڭ بېشىغىچە جانلىنىپ، يۇ-

قىرى دولقۇنىغا كۆتۈرۈلگەن. ئەمما، «ئىلغار» لىق نىقابىغا ئورۇنۇۋالغان جاللات شىڭ شىسەي بۇ ئاممىۋى ھەرىكەتتىن ئانچە خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئۇ، قەشقەردىكى مەدەنىي ئاقارتىش ھەرىكىتىنى تەشكىللىگۈچى ۋە قوللىغۇچىلىرىدىن بىرى بولغان 6 - دىۋىزىيىنىڭ باشلىقى مەھمۇت سىجاڭنىڭ خىزمىتىنى تاشلاپ ھىندىستانغا چىقىپ كەتكەنلىكىنى باھانە قىلىپ، مەدەنىي ئاقارتىش ھەرىكىتىنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن قوللىغان بىر قىسىم بايلارنى، مەدەنىي ئاقارتىش ھەرىكىتى بىلەن ئاكتىپ شۇغۇللانغان ئىلغار زىيالىيلارنى ئارقا - ئارقىدىن قولغا ئېلىپ تۈرمىلەرگە تاشلىدى. شۇ مەزگىلدە ئەھمەد قازىئاخۇنۇمنىڭ ھاياتىغىمۇ جىددىي خەۋپ يەتكەنلىكتىن، 1938 - يىلى ئۇيۇشمىدىكى خىزمىتىنى تاشلاپ، يەكەن، يېڭىسار، پەيزاۋات قاتارلىق جايلاردا يوشۇرۇنۇپ يۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. ئىككى يىل سەرگەردانلىق تۇرمۇشىنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، ئۇ 1939 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا يۇرتى مەكىتكە قايتىپ كېلىپ، شەھەر ئىچىدىكى ئوسمان ھاجىمنىڭ مەدرىسەسىدە مۇدەررىسلىك قىلدى ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللاندى. چەت تىللاردىن بىر قىسىم ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇ ھىجرىيە 1360 - يىلى زۇلھەججەنىڭ 27 - كۈنى يەكشەنبە (مىلادىيە 1941 - يىل 1 - ئاينىڭ 26 - كۈنى) 34 يېشىدا بەختكە قارشى كېسەللىك سەۋەبى بىلەن مەكىتنىڭ غازكۆل يېزا لايلىق پاختىلىق كەنتىدىكى ئۆز ئۆيىدە ۋاپات بولدى①.

① ئەھمەد قازىئاخۇنۇمنىڭ قەبرىسى مەكىت ناھىيىسىنىڭ غازكۆل يېزا لايلىق پاختىلىق كەنتىدە بولۇپ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 1996 - يىلى 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى بۇ قەبرىنى «ناھىيە دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى» دەپ ئېلان قىلغان.

www.uyghurkitap.com

ئۇچتۇرپانلىق ئابدۇرېھىم قۇززات، ئاقسۇلۇق ئاقنىياز داموللام، مەكتىلىك ھامىد قارىئاخۇنۇم قاتارلىقلار ئەھمەد قازىئاخۇنۇمدا ئوقۇپ، ئىلىم تەھسىل قىلغان يېقىنقى زاماندىكى مەشھۇر ئۆلىمالاردۇر.

شائىر ئەھمەدنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى قەشقەر ھېيتگاھ مەدرىسەسىدە ئوقۇۋاتقان مەزگىلدە باشلانغان. ئۇ ئۆز ھاياتىدا ساياھەت خاتىرىسى شەكلىدە، تېشى قىزىل چەكمەن رەخت بىلەن قاپلانغان «تەكلىماكان جەزىرىسىدىن بىر مۆجىزە» ناملىق بىر توملۇق كىتاب، ئۇيغۇر ۋە پارس تىلىدا 3800 مىسرادىن ئارتۇق غەزەل، مەسنەۋى، مۇخەممەس، پەرد، رۇبائىيلارنى يازغان. ئەدەبىي تەرجىمە ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپ، شەيخ سەئدىنىڭ «گۈلىستان»، «بوستان» ناملىق ئىككى كىتابىنى، «لوقمان ھېكىمنىڭ 100 نەسىھىتى» دېگەن ئەسەرنى مەسنەۋى ئۇسلۇبىتا بىر قۇرنى بىر مىسراغا سىغدۇرۇش ئاساسىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغاندىن باشقا، زەمەخشەرىنىڭ «ناۋابىغۇل كىلەم» دېگەن كىتابىنى نەزمىي شەكىلدە، ھاجى كاتىپ چەلەبىنىڭ «كەشپى زۇنۇن» ناملىق ئىككى توملۇق كىتابىنى نەسرىي شەكىلدە تەرجىمە قىلغان. مۇئەللىپلەرنىڭ تەرجىمىھالى، ئەسەرلىرىنىڭ مەزمۇنى توغرىسىدا ماقالىلەرنى يېزىپ، ئاشۇ ئەسەرلەردىن ئېلىنغان پارچىلار بىلەن بىرلىكتە «يېڭى ھايات گېزىتى»دە تونۇشتۇرغان. ئەپسۇسكى، شائىرنىڭ بۇ تەرجىمە ئەسەرلىرى ۋە بىر قىسىم قوليازمىلىرى مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا كۆيدۈرۈپ تاشلانغان. ساقلىنىپ قالغىنى رەتلەنمىگەن ئىككى پارچە دىۋان بولۇپ، بىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 21.6 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 14 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى ئۈچ سانتىمېتىر، 220 بەت؛ ئىككىنچىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 19 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 12.4 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى ئۈچ سانتىمېتىر، 214 بەت،

ئىككىلىسى كۆن خۇرۇمدا مۇقاۋىلانغان.

بىرىنچى كىتابتا «كەيدان»، «رىسالەئى رەپىئى سابابە»، «ھەدىس»، «ھەدىس مۇنتەخەبە»، «مىفتاھۇل ئەدەب» (ئابدۇقادىر داموللامنىڭ)، «قۇتبەئى ئىزھا» قاتارلىق قازان، تاشكەنت، لاھور مەتبەئەسىدە بېسىلغان ۋە قوليازما قىلىپ كۆچۈرۈلگەن 148 بەت ئەسەردىن باشقا، ئاپتورنىڭ «ئەجرۇمىيە» (تىل قائىدىسى)، «قائىدە مەكتۇپ» (خۇش خەت يېزىش قائىدىسى) دېگەن ئىككى پارچە ئەسىرى، بىر ھېكمەت، ئالتە پارچە غەزىلى بار.

ئىككىنچى كىتابتا زەمەخشەرىنىڭ 80 بەت چامىسىدىكى «ناۋابىغۇل كىلەم» دېگەن ئەسىرىنىڭ قوليازمىسى بىلەن ئۇنىڭ تەرجىمىسىدىن باشقا، «قول دەپتىرى» ئىسىملىك 134 بەتلىك بىر قولىيازمىغا توپلانغان، ھۇۋەيدا، خوجا ھافىز، مەشرەپ قاتارلىقلارنىڭ شېئىرلىرى بىلەن ئارىلاش كۆچۈرۈلگەن ئەھمىدىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى 19 غەزىلى، تۆت مۇخەممىسى؛ پارس تىلىدا يېزىلغان ئىككى بېيتى، بىر نەزمىسى، ئىككى مەسنۇۋىسى، بىر مۇخەممىسى، ئىككى پەردى، ئىككى شېئىرى، 10 رۇبائىيسى بار.

دىۋانغا كىرگۈزۈلگەن خۇش خەت نۇسخىلىرى، ئۇ توغرىدىكى قائىدىلەر ۋە بەت ئارىسىغا بېرىلگەن قىستۇرما ھالەتتىكى رەڭلىك ھەر خىل گۈل سىزمىلىرىدىن قارىغاندا، شائىر ئەھمىدىنىڭ خۇش خەت ھەم رەسىمچىلىككە ئىنتايىن قىزىققىدىغان، بۇ ساھەدە بەلگىلىك ئىقتىدار ۋە ماھارەت ئىگىلىگەن، زامانىسىنىڭ ئالدىنقى قاتارىدىكى خەتتات ھەم رەسساملىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

دىۋان ئومۇمەن شائىرنىڭ ئىلىم ـ مەرىپەتكە، ئەدەپ ـ ئەخلاققا، ئىشق ـ مۇھەببەتكە بولغان تۈپكى قاراشلىرى بىلەن

زامانغا بولغان نارازىلىق كەيپىياتلىرىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان بولۇپ، تاۋلانغان گۈزەل ئەدەبىي تىل، قايناق شېئىرىي ھېسسىيات، خىلمۇخىل بەدىئىي ۋاسىتىلەر ئارقىلىق ئوبرازلىق بايان قىلىنغان. مەسىلەن:

« كېلىڭلار ياخشى ئوغلانلار ئوقۇماق خۇش سائادەتتۇر،
خۇداۋەندا نەسىپ ئەتسە ئىككى ئالەم شاراپەتتۇر.
كېچە - كۈندۈز ئەدەپ بىرلە كېلىپ مەكتەپتە ئولتۇرماق،
ئەگەر بىلسەڭ بەخت - ئىقبال سائادەتكە ئالامەتتۇر ».

مانا بۇ مىسرالاردىن ئاپتورنىڭ « ئوقۇش ئىنساننى ياخشى پەزىلەت، خۇش سائادەتكە يېتەكلەيدىغان ئۇلۇغ، خاسىيەتلىك ئىش، ئوقۇش ئارقىلىق بەخت - ئىقبالغا ئېرىشكىلى بولىدۇ » دەيدىغان مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى چۈشىنىپ يەتسەك؛ تۆۋەندىكى مىسرالاردىن ناچار ئىللەتلەردىن بىرى بولغان نەپسانىيەتچىلىكنى قاتتىق تەنقىد قىلىش ئارقىلىق ئىنسانلارنى ياخشى ئەخلاقىي پەزىلەتلەرنى ئۆزگە يار قىلىشقا، ھالاللىق بىلەن ياشاشقا ئۈندىگەنلىكىنى روشەن كۆرۈۋالالايمىز:

« نەپسىنىڭ رايىغا يۈرگەن ئاخىرەتتە خار ئولۇر،
ئول كىشىگە دىۋە مەلئۇن، ھەشىن[1] ھەمدەم - يار ئولۇر ».

ئاپتور يەنە دۇنيانى ۋاپاسىزلىقتا ئەيىبلەپ، ئۇنى: «ھېچ كىشىگە ۋاپا قىلمىغان، شۇڭا ئۇنىڭدىن شىكايەت قىلمىغان بىرمۇ كىشى يوق» دېيىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ زامانغا بولغان نارازىلىقىنى ئىپادىلىگەن. مەسىلەن:

① ھەشىن — ھاشارەت، قۇرت - قوڭغۇز.

« ئەجەب دۇنيا ، ئەجەب دۇنيا ۋاپاسى يوق تۇرۇر بىلسەڭ ،
بارى ئەلدىن جۇدا بولۇپ قەلەندەر بولمىسام بولماس .
كىشى يوقكىم بۇ ئالەمدە جاھاندىن ئاغرىماي ئۆتكەن ،
مەن ھەم ئاغرىپ تۇراردۇرمەن ، قەلەندەر بولمىسام بولماس .
ھەمە ئۆتتى بۇ دۇنيادىن قىلىپ دەھرى شىكايەتنى ،
شىكايەت قىلمىغان بارمۇ ، قەلەندەر بولمىسام بولماس » .

دىۋانىدا ئاپتورنىڭ مۇھەببەتكە بولغان ساداقىتى ۋە چىن ئىنسانىي مۇھەببەت ھەققىدىكى قاراشلىرىنى ئىپادىلەيدىغان شېئىرلارمۇ ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلىگەن بولۇپ ، ئۇنىڭدىكى يارنى سېغىنىش تۇيغۇلىرى ، ئىنتايىن ساداقەتمەن ، ۋاپادار بىر ئاشىقنىڭ يار ۋىسالىغا يېتىش ھەققىدىكى ئارزۇلىرى چىن ئىنسانىي ھېسسىيات ئاساسىدا ماھىرلىق بىلەن تەسۋىرلەپ كۆرسىتىلگەن .
مەسىلەن :

« نىگار ئاي يۈزۈڭ ئاچقىل غېرىبى ئىنتىزارىڭمەن ،
غېمىڭ سەيياده ئىلكىدە چۇ ئاھۇيى شىكارىڭمەن .
نە بائىسدىن ساڭا يەتمەس كېچە ـ كۈندۈز مېنىڭ ئاھىم ،
ئايا لەيلى ۋە دىل خۇاھىمكى مەجنۇن بى قارارىڭمەن » .

ئاپتور مۇھەببەت ھەققىدىكى قاراشلىرىنى بايان قىلغىنىدا ئۇنى « جاپاسىغە ، ئىناسىغە يۈرەك ـ باغرىنى نىشان قىلغاندا ئاندىن مۇراد ـ مەقسەتكە يەتكىلى بولىدىغان ئىنتايىن قاتتىق ، مۇشكۈل ئىش » دەپ تونۇيدۇ . شۇڭا ئۇ ، مۇھەببەتنى ئويۇنچۇق قاتارىدا كۆرۈپ ، خالىسا بۇ يولدىكى لەززەتتىن بەھرە ئېلىشقا ئىنتىلىدىغان ، خالىسا بىر يولىلا يۈز ئۆرۈپ ۋاپاسىزلىق قىلىدىغان ئىككى يۈزلىمىلىك ، ساختىپەزلىكلەرنىمۇ قاتتىق تەنقىد قىلىدۇ .
مەسىلەن :

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

« پەلەك چەرخى مېنىڭ بەختىم لىباسىنى قارا ئەيلەپ،
يۈزۈمگە كاج غەم ئۇردى نىگارىم بىۋاپا بولغاچ ».

يۇقىرىقى بىر قاتار مىسرالار شائىر ئەھمىدىنىڭ بەدىئىي قابىلىيىتى ۋە دۇنيا قارىشىنى چۈشىنىش، تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇنىمۇ ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ئەھمىدى ئەسەرلىرىدىكى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتكەن دىنىي پۇراق ئاساسەن ئۇ ياشىغان ئىجتىمائىي شارائىتنىڭ تەسىرى ئاستىدا شەكىللەنگەن. قانداقلىكى بولمىسۇن، ئەھمىدى ئەسەرلىرى مەزمۇن جەھەتتىن تىرەن، راۋان، ئويناق، تىل جەھەتتىن گۈزەل، ئوبرازلىق، ھېسسىيات جەھەتتىن ساپ ۋە ساغلام بولۇپ، ئۇنى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ نەمۇنىلىرىدىن بىرى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. ئەھمىدى شېئىرلىرىنىڭ تېپىلىشى يېڭى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىيات خەزىنىسىگە قوشۇلغان مۇھىم بايلىق. ئۇنىڭ تەرجىمە ۋە باشقا ساھەلەردە قىلغان ئىجادىي ئەمگىكىنى ئىزدەپ تېپىش ھەم يورۇقلۇققا چىقىرىش ھەربىر ۋىجدان ئىگىسىنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مۇھىم مەسئۇلىيىتى.

1985 - يىل، 5 - ئاي

ئىلىم ئۆلمەيدۇ ، ئالىم ئۆلمەيدۇ

ــــ ئالىم ۋە شائىر ئابدۇرېھىم ھاجى توغرىسىدا ئىزدىنىش

تەبىئەت قانۇنىيىتى نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، دۇنيادا ئۆلمەيدىغان ھېچ نەرسە يوق . مەيلى جانسىزلار ، مەيلى جانلىقلار بولسۇن ، ھەممىسى بەربىر ئۆلىدۇ . ئىنسانىيەت دۇنياسىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس . يەر يۈزىگە ئىنسانىيەت پەيدا بولغان ئۇزاق تارىخىي جەرياندا ، ئىنسانىيەت دۇنياسى ياشاش ئۈچۈن تۆرەلگەن مىليون ـ مىليون كىشىلەرنى كۆتۈۋالدى . بىراق ، بۇ دۇنيا ئۇلارنىڭ بەزىلىرىگە تەتۈر قارىغانلىقتىن ، ئۇلارنىڭ ھاياتى بىر ئۆمۈر جاپا ـ مۇشەققەتتە ، ئېغىر ئەمگەك شارائىتىدا ، يوقسۇللۇق ئىچىدە ئۆتتى ؛ يەنە بەزىلىرىگە كۈلۈپ قارىغانلىقتىن ، تەلىيى ئوڭدىن كەلدى ، ئۇلار پۇل ، مال ـ دۇنياغا ئىگە بولۇپ ، راھەت ـ پاراغەتتە ياشاپ « باي » دېگەن ئاتاققا ئېرىشتى ؛ يەنە بەزىلىرىگە ئالاھىدە ئىمتىياز ، ھوقۇقمۇ بەردى ، ئۇلار ئۆتكۈنچى بولۇتتەك غىللىدە پەيدا بولۇپ قويۇپ ، غىللىدە يوقايدىغان ۋە ياكى نامازدىگەر بىلەن نامازشام ئارىلىقىدىكى قىزىقى يوق ئاپتاپقا ئوخشاش پاللىدە كۆرۈنۈپ قويۇپ ، تۈن قاراڭغۇسىغا ئەگىشىپ غايىب بولىدىغان بۇ ھوقۇق ، ئىمتىيازغا مەھلىيا بولۇپ ، ئۆزلىرىنى بىر ساناپ ، جاھانغا پاتماي كەتتى ، بىراق ، بۇ دۇنيا ئۇلارغا ئاخىرىدا ئۆز ۋاپاسىزلىقىنى قىلدى . نېمە بەرگەن بولسا ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى تارتىۋېلىپ ، ئۆز قوينىدىكى كىشىلەرنى تۇغۇلغان

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

چاغدىكى يالىڭاچ ھالىتى بويىچە ئۆلۈم گىردابىغا ئىتتىرىپ بەردى.

بىراق، ئۆلۈم بىر نەرسىگە، يەنى ئىلىمگە چاڭگال سالالمىدى، ئىلىمنى يۇتالمىدى، ئىلىم — ئىنسانىيەت دۇنياسىدا ئۆلۈمگە قارشى قۇدرەتلىك بىر كۈچ سۈپىتىدە ئەبەدىي ياشىدى. ئۆلۈمنىڭ چاڭگال سېلىپ يۇتەلىگىنى — ئىلىم، ھۈنەر ئىختىرا قىلغانلارنىڭ، ئىلىم - ھۈنەر تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئىلىم - ھۈنەرنى بېيىتقان، راۋاجلاندۇرغانلارنىڭ، ئىنسانلارنىڭ روھىي دۇنياسىنى چوڭقۇر قېزىپ، ئىنسانىيەتنىڭ ئالغا بېسىش يولىنى كۆرسىتىپ، ئىنسانىيەت ئۈچۈن ئۆلمەس مەنىۋى بايلىق ياراتقۇچىلارنىڭ جىسمى بولدى. ئەمما، ئۇلارنىڭ ئىنسانىيەت دۇنياسىغا قوشقان بايلىق، تۆھپىلىرىنى، ئىنسانىيەت دۇنياسى ئۈچۈن قىلغان ئىختىرا، ئىجادىيەتلىرىنى يوقىتالمىدى، يۇتالمىدى. ئۇلارنىڭ مەڭگۈ ئۆلمەيدىغان ۋە ئەبەدىي كۆمۈلمەيدىغان بۇ ئىختىرا، ئىجادىيەتلىرى، بايلىق، تۆھپىلىرى ئۆز كۈچ - قۇدرىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئىگىلىرىنىڭ ئۆلۈم كۆمۈۋەتكەن نام - شۆھرەتلىرىنى تۇپراق ئاستىدىن قايتا قېزىپ چىقىرىپ، ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ، ئىنسانىيەت دۇنياسىدا ئۆزى بىلەن بىللە ئەۋلادمۇئەۋلاد ياشاتتى.

جىسمى ئۆلگەن بولسىمۇ ئۆزى ئۆلمىگەن، نامى كۆمۈلگەن بولسىمۇ، ئىجادىيەت، ئىختىرالىرى كۆمۈلمەي خەلق ئارىسىدا ئۆز كۈچ - قۇدرىتى بىلەن ياشاپ، ئىنسانلارنى مەنىۋى ئوزۇق بىلەن تەمىنلەپ كېلىۋاتقان ئەنە شۇنداق تۆھپىكارلارنىڭ بىرى — ئابدۇرېھىم ھاجىدۇر. ئۇ، ھىجرىيە 1314 - يىلى (مىلادىيە 1896 - ، 1897 - يىللىرى) قەشقەر شەھەر قوغان يېزىسىغا قاراشلىق ھەزرەت كەنتىدىكى ئاياغچىلار مەھەللىسىدە چوڭ ئاخۇنھاجىم ئىسىملىك دىنىي مۆتىۋەر، ئۆلىما كىشىنىڭ ئائىلى-

سىدە دۇنياغا كەلگەن. چوڭ ئاخۇن‌ھاجىم چوڭ بوۋىسى ئابدۇرېھىم ھەزرەتتىن باشلاپ موللا تۆلەندى خەلپىتىم، ئابدۇرېھىم خەلپەم، ئاتىسى ئابدۇللا ھاجىمغىچە نەچچە ئەۋلاد يۇرت مۆتىۋەرلىرىدىن بولۇپ ئۆتكەن.

ئابدۇرېھىم ھاجى يەتتە ياشقا تولغىچە ھېچ نەرسىگە ھاجىتى چۈشمەيدىغان بۇ باي ئائىلىدە ئەركىن - ئازادە، باياشاتچىلىقتا چوڭ بولدى. يەتتە ياشقا تولغاندىن كېيىن ئاتىسى ئۇنى ھەزرەت ئاپپاق خوجام مازىرى يېنىدىكى مەدرىسەگە ئوقۇشقا بەردى. ئۇ، بۇ مەدرىسەدە ئابدۇرېھىم داموللام قاتارلىق مۇدەررىسلەرنىڭ قولىدا ئوقۇپ باشلانغۇچ مەلۇماتقا ئىگە بولغاندىن كېيىن، شەھەر ئىچى چاھارسۇدىكى « ساقىيە » مەدرىسەگە ئوقۇشقا كىرىپ، باھاۋىدىن مەخسۇمنىڭ ئىنىسى جالالىدىن ھاجىمدا ئوقۇدى. ئابدۇرېھىم ھاجى جالالىدىن ھاجىمدا بەش يىلدىن ئارتۇق ئوقۇش جەريانىدا، دىنىي ئىلىم ۋە پەننىي ئىلىمنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرى بويىچە بەلگىلىك مەلۇماتقا ئىگە بولغاندىن تاشقىرى، ئەرەب تىلى، پارس تىلىنىمۇ پۇختا ئىگىلەپ، بۇ تىلدىكى بەزى كىتابلارنى ئۆز تىلىغا ئەركىن، راۋان تەرجىمە قىلالايدىغان، قۇرئان، ھەدىسلەرنى ئوقۇپ، دەرھال مەنە ئېيتالايدىغان ئىقتىدارنى يېتىلدۈردى.

چوڭ ئاخۇن‌ھاجىم ھىجرىيە 1332 - يىلى (مىلادىيە 1913 - ، 1914 - يىللىرى) مۇسۇلمانچىلىق پەرزىنى ئادا قىلىش يۈزىسىدىن ھەج سەپىرىگە جابدۇنغان ئىدى. بىراق، ھاجىمنىڭ يېشى چوڭىيىپ بىر يەرگە بېرىپ قالغانلىقتىن، ئوغلى ئابدۇرېھىم ھاجى ھەمراھ بولۇپ بىللە بېرىشقا توغرا كەلدى. ئاتا - بالا ئىككىلەن ئۈچ ئايدەك يول يۈرۈپ، ئەرەبىستانغا بېرىپ، ھەج پائالىيىتىنى تاماملىغاندىن كېيىن، مىسىر، ئىراق، ئىرانلاردا بىر مەزگىل سەيلە - ساياھەتتە بولۇپ مۇدەررىسلەر، ئالىملار بىلەن

تونۇشتى . ئىلمي سۆھبەتتە بولدى . كېيىن تۈركىيىگە باردى . 1896 ـ يىلدىن 1911 ـ يىلغىچە ئىلىم ـ پەن ئىدىيىسى بىلەن ئىسلام ئەقىدىلىرىنى بىرلەشتۈرۈش ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلغان جەمئىيەتنى ئىسلاھ قىلىش مەزمۇنىدىكى جەدىتلىك ھەرىكىتى ۋە بۇ ھەرىكەتنىڭ كېيىنكى تۈركىيىدە بارلىققا كەلگەن ئۆزگىرىش ھەم تەرەققىياتلار ياش ئابدۇرېھىم ھاجىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى . ئۇ بىر شېئىرىدا :

« دوستلىرىم مەن ئېيتايىن بىر زەررە ئىشقىمدىن بايان ،
ھەم يۈرەك بولدى كاۋاب ، خەلقئارا ئۇلدى نىشان .
جان قۇلاقى بىرلە ئاڭلاڭ بۇ مېنىڭ ئەرزىمنى سىز ،
جەننەتنى بىشەك بولۇرسىز ، يوق ۋەلى مۇندا گۇمان » .

دەپ يازغىنىدەك ، دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەر قالاقلىقنى ئاللىقاچان چۆرۈپ تاشلاپ ، ئىلىم ـ پەنگە قاراپ يۈرۈش قىلغان ؛ ئىلغار پەن ـ تېخنىكىنى قوللىنىپ ، سانائەتلىشىشنى ئىشقا ئاشۇرغان بىر شارائىتتا ، ئۆز مىللىتىنىڭ تېخى قالاقلىق ، نادانلىق ھالىتىدە بەخىرامان ئۇخلاۋاتقانلىقىنى ئويلاپ ، يۈرىكى مۇجۇلدى . بۇ ھالەت ، قاراڭغۇلۇق ئىلكىدە قالغان خەلقنى قالاقلىق ، نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن خەلقئارادىكى باشقا مىللەتلەردەك ئالدى بىلەن خۇراپاتلىق ، مۇتەئەسسىپلىكنى قاتتىق تويقا تۇتۇپ ، تەرەققىياتقا ، ئالغا ئىلگىرىلەشكە يول ئېچىش ، ئاقارتىشنى چىڭ تۇتۇپ ، خەلقنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى . ئەنە شۇ ئوتتەك قىزغىنلىق بىلەن ئاتا ـ بالا ئىككىيلەن ۋەتەنگە قايتىشقا ئاتلانغان بولسىمۇ ، ئەمما ئەنجانغا كەلگەندە توسۇلۇپ قالدى . چۈنكى ، بۇ ۋاقىتتا رۇسىيىدە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى پارتلاپ ، شىنجاڭغا كېلىدىغان يول

ۋاقتىنچە تاقالغان ئىدى. ئىنسانىي خار ۋە زەبۇنلۇقتىن ساقلاپ قېلىشتا ئىلىمنىڭ خاسىيىتىنىڭ نەقەدەر چوڭلۇقىنى ياخشى تونۇپ يەتكەن ئابدۇرېهىم هاجى پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، ئىلىم - مەرىپەتكە بولغان قىزغىن ئىشتىياقى بىلەن بۇخاراغا باردى ۋە ئۇ يەردىكى مەدرىسەلەرنىڭ بىرىگە ئوقۇشقا كىرىپ، ئىككى يىلدەك ئوقۇپ، ئىلمى نۇجۇم، ھەندىسە، ئىلمى مەنتىق، ئىلمى پاساھەتتىن يۇقىرى مەلۇمات ئىگىلىدى. جۇڭگو - سوۋېت مۇناسىۋىتىنىڭ نورماللىشىشى ۋە سودا ئالاقىسىنىڭ ئور- نىتىلىشى ئارقىسىدا ۋەتەنگە قايتىپ كېلىش پۇرسىتىگە ئىگە بولغان ئابدۇرېهىم هاجى ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپلا خەلق ئاممىسىنى ئويغىتىش يولىدا كۆپ ھەرىكەت قىلدى. ئۇ، چەت ئەلدە ئالغان تەسىراتلىرىنى كىشىلەرگە تەشۋىق قىلىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ يېڭىلىققا ئىنتىلىش تۇيغۇسىنى قوزغىتىپلا قالماستىن، شۇنداقلا يەنە قولىغا قەلەم ئېلىپ «جەننەتۇل ئەلا ۋەتىنىم»، «ئوغلۇمغا نەسىھەت»، «ئى خۇدايا، قىيامەت ياشىسۇن هۆرلۈك هايات» دېگەن ماۋزۇلاردا شېئىرلارنى يېزىپ، خەلق ئاممىسىنى جاھالەتتىن قۇتۇلۇپ، خارلىق - زەبۇنلۇق كىشەنلىرىنى ئۈزۈپ تاشلاشقا، مۇستەبىتچىلىككە قارشى تۇرۇپ، ئازادلىق، ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈشكە، خۇراپاتلىققا ئوت ئېچىپ، پەن - مەدەنىيەت ئىگىلەپ، يېڭىچە ياشاشقا ئۈندىدى. ئائىلىسىدە شەخسىي مەكتەپ ئېچىپ ئاقارتىشنى يولغا قويدى. ئەقىل - پاراسىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، يېڭىلىق يارىتىشقا جۈرئەت قىلىپ، پىششىق خىشتىن سائەت، كاكىل لايدىن مەش - كاناي ياساپ، يېڭىلىقنىڭ ئۈلگىلىرىنى كۆرسەتتى. بىراق، ئابدۇرېهىم هاجىنىڭ خەلق ئاممىسىنى ئويغىتىش ۋە يېڭىلىققا ئىنتىلىش يو- لىدىكى بۇ خىل ھەرىكەتلىرى مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ كەسكىن قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئۇنىڭ شەنىگە بۆھتانلارنى تو-

قۇدى. ياڭ زېڭشىنىنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتىمۇ تەرەققىياتنى،
يېڭىلىقنى خالىمايتتى، خەلق ئاممىسىنى قالاقلىق ـ نادانلىقتا تۇ-
تۇش ـــ ئۇنىڭ بىردىنبىر سىياسىتى ئىدى. ئۆز ھاياتىغا
تەرەپ ـ تەرەپتىن كېلىۋاتقان خەۋپنى ئاللىقاچان سېزىپ يەت-
كەن ئابدۇرېھىم ھاجى ۋاقتىنچە ئۆز يولىدىن قايتىپ،
دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىدى. ئۇ
دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك تېخنىكىسىغا شۇ قەدەر پىششىق ۋە
ماھىر ئىدىكى، بىر مو يەرگە 16 جىڭ ئۇرۇقلۇق چاچسا، 1400
جىڭ بۇغداي ئالاتتى؛ بىر تۈپ مېۋىگە يەتتە خىل مېۋىنى
ئۇلاپ، بولاقتا كىر گۈزگەن ئىدى. ئۇنىڭ دېھقانچىلىق ئېتىز-
لىرى، باغلىرىدىن يىل بويى ئېكسكۇرسىيىچىلەرنىڭ ئايىغى
ئۈزۈلمەيتتى. ئۇنىڭ داڭقىنى ھەتتا قەشقەر دوتيىمۇ ئاڭلاپ،
كۆرۈشكىلى ئالدىغا چاقىرتقان. ھاجىم تەقدىم قىلغان ئۈچ دانە
ئالمىنى كۆرگەندىن كېيىن، بەكمۇ ھەيران بولۇپ، ئۇنىڭ تېخ-
نىكىسىغا ئىنتايىن قايىل بولغان ھەمدە ئاپرىن ئوقۇپ، نۇرغۇن
سوۋغا ئىنئام قىلغان. گۈل ـ گىياھ ئۆستۈرۈشتە داڭلىق ئۇستا
ئاتالغان قەشقەر شەھەرلىك خەلق باغچىسىنىڭ تېخنىكى
پاكىيامەت سوپى ئابدۇرېھىم ھاجىمنىڭ شاگىرتى بولۇپ، گۈل ـ
گىياھ ئۆستۈرۈش تېخنىكىسىنى ئۇنىڭدىن ئۆگەنگەن ئىدى.

ئابدۇرېھىم ھاجى 10 يىلدىن ئارتۇق دېھقانچىلىق قىلىش
ۋە گۈل ـ گىياھ ئۆستۈرۈش جەريانىدا ھاسىل قىلغان تەجرىبە-
لىرىگە ئاساسەن 1932 ـ يىلى «زۇبدە تىل تەجرىبە، ئەز فۇسۇلى
ئەربىيە» (تۆت پەسىلدىن تاللانغان تەجرىبە) ناملىق كىتاب
يازدى. 600 بەتتىن ئارتۇق ھەجىمگە ئىگە بۇ قولىيازمىدا ئابدۇرې-
ھىم ھاجى قەشقەر شەھەر ۋە كونىشەھەر تەۋەسىدىكى قوغان،
سەمەن، ئاۋات، بەشكېرەم، يېڭىئۆستەڭ، پاختەكلە قاتارلىق را-
يونلارنىڭ ھاۋا كىلىماتى، يەر شارائىتىنى ئاساس قىلغان ھالدا،

بۇ جايلاردا ئۆستۈرۈشكە بولىدىغان دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى ، گۈل - گىياھ ، سەي - كۆكتاتلار ، مېۋىلەرنى ئېكىش - يىغىۋېلىش ۋاقتى ، ئوغۇتلاش ئۇسۇلى ، ئوغۇت مىقدارى ، سۇغىرىش مەزگىلى ، مەزگىل ئارىلىقى ، قېتىم سانى ، پەرۋىش قىلىش ، ئاسراش تېخنىكىسى ، ھەر خىل تەبىئىي كېسەللىك ۋە زىيانداش ھاشارەتلەردىن مۇداپىئە كۆرۈش چارىلىرىنى تەپسىلىي ، سىستېمىلىق بايان قىلىپ ، قەشقەرنىڭ قالاق يېزا ئىگىلىكىنى ئىلمىي يولغا سېلىشقا تىرىشقان . مەسىلەن ، سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك ، زىرائەتلەرگە نىسبەتەن ئۇرۇق چاچىدىغان پەيتنى چىلك تۇتقاندىن باشقا ، يەرنىڭ نەملىكىگە قاراشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ؛ ئەگەر نەملىكى ئۆتۈپ كەتكەن بولسا ، ئۇرۇقنى نەمدەپ ، دۈملەپ ، بىخلاندۇرۇپ چېچىشنىڭ لازىملىقىنى كۆرسەتكەن . سۇغىرىشتىمۇ ھاۋا رايىغا ، ھاۋا شارائىتىغا قاراش ، ئەگەر ھاۋا قىزىق بولسا سۇغارماسلىق ، ئىلاجى بار كەچقۇرۇن ، كېچە ، ئەتىگەن ، ھاۋا سالقىن مەزگىلدە سۇغىرىش ، ھەر قېتىملىق سۇغىرىش ئارىلىقى 15 — 20 كۈنگىچە بولۇش ، ئەگەر سۇغىرىلىۋاتقان چاغ ھاۋا بۇلۇتلىنىپ يامغۇر يېغىشقا ، شامال - بوران چىقىش ئېھتىمالىغا دۇچ كېلىپ قالسا ، سۇغىرىشنى توختىتىش ، سۇغىرىلىپ بولغان بولسا ، سۈيىنى چىقىرىۋېتىش ... كە ئوخشاش دېھقانچىلىق تېخنىكىسىغا ئائىت ئىنچىكە مەسىلىلەرنى ئىنتايىن مۇپەسسەل شەرھلىگەن .

« زۇبدە تىل تەجرىبە ، ئەز فۇسۇلى ئەربىيە » — يالغۇز دېھقانچىلىق ئىلمىغا ئائىت كىتاب بولۇپ قالماستىن ، شۇنداقلا يەنە باغۋەنچىلىك تېخنىكىسىمۇ تونۇشتۇرۇلغان باغۋەنچىلىك ئىلمى كىتابىدۇر . ئۇنىڭدا مېۋىسىز دەرەخلەرنى تىكىش ، ئەھيا قىلىش تېخنىكىسى بايان قىلىنغاندىن باشقا ، مېۋىلىك دەرەخلەرنى تىكىش ، ئۇلاش ، پۇتاش ، قىشتىن ئۆتكۈزۈش ، زىيانداش

هاشاراتلاردىن ساقلاش، سۇغىرىش، ئوغۇتلاش قاتارلىق تېخنىكىلىق مەسىلىلەرمۇ تەپسىلىي كۆرسىتىلىپ، باغۋەنچىلىك ئىلمىنىڭ تۇنجى نەزەرىيىۋى ئاساسىنى ياراتقان.

بۇ كىتابنى يەنە مۇچەللىك كالېندار دېيىشكىمۇ بولىدۇ. چۈنكى، ئاپتور ئۆز كىتابىدا دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك تېخنىكىسىدىن سىرت، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك ئىشلىرىدا پايدىلىنىشى ئۈچۈن غازاڭ چۈشۈش، مۇز تۇتۇش، مۇز ئېرىش، ئالا گوستاڭ (قىزىلكوس)، چېچەكلەرنىڭ ئېچىلىشى، تومۇز، كۈننىڭ قىسقىرىشى قاتارلىق مەۋسۇملارنى ۋە بۇ مەۋسۇملارنىڭ داۋاملىشىش ۋاقتىنى مىلادىيە يىلنامىسىغا سېلىشتۇرما قىلغان هالدا جەدۋەللەشتۈرۈپ چىققان.

بۇ كىتاب ئەينى زاماندا دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش، قالاق ئۇسۇلدا دېھقانچىلىق قىلىشنى ئىلمىي ئۇسۇلدا دېھقانچىلىق قىلىشقا يېتەكلەش، تېخنىك كادىرلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشتە بەلگىلىك ئىجابىي رول ئوينىغان. بۇ كىتاب 1941 ـ يىلى قەشقەر هەزرەتتە قۇرۇلغان جەنۇبىي شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك تېخنىكلىرىنى يېتىشتۈرۈش مەكتىپىنىڭ ئاساسلىق دەرسلىك ماتېرىيالى قىلىنغان. ئابدۇرېھىم هاجى مۇشۇ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغاندا كۆرسانتلارغا ئاشۇ كىتابتىن لېكسىيە سۆزلىگەن. هەزرەتلىك مەقسۇت غۇلام خەتىپ ئاخۇنۇمنىڭ ئىسپاتلىشىدىن قارىغاندا، بۇ كىتاب ئۇزاقتىن بۇيان قولدىن ـ قولغا ئۆتۈپ، نۇرغۇن دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك تېخنىكلىرىنىڭ پايدىلىنىشىغا مۇشەررەپ بولۇپ، ئاخىرى نەزەرباغ كۆنچىلىك قاسىم هاجىم خەلپىتىمنىڭ قولىغا چۈشكەندە، ئۇ 1960 ـ يىللىرى بۇ كىتابنى قەشقەر شەهەرلىك پارتكومىنىڭ بىرلىك سەپ بۆلۈمىگە تاپشۇرۇپ بەرگەن.

1931 ـ يىلدىن 1934 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىق شىنجاڭدا چوڭ ئىنقىلاب دولقۇنى كۆتۈرۈلگەن بوران ـ چاپقۇنلۇق بىر دەۋر بولدى. خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدا كۆتۈرۈلگەن قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابى ئۇزاق يىللار مابەينىدە زۇلۇم ئىسكەنجىسىدە چىرمىلىپ ياتقان شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ غەزەپ چاقمىقىنىڭ پىلتىسىگە ئوت يېقىپ، ئۇلارنى جاھانگىرلىككە، مىلىتارىستلىققا، فېئودال مۇستەبىتچىلىككە قارشى تۇرۇش بايرىقى ئاستىغا زىچ بىرلەشتۈردى. خەلقنىڭ ئىنقىلابىي قوراللىق كۈرىشى ۋە ھەققانىي غەزەپ ـ نەپرىتى مىلىتارىست جىن شۇرېننى ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى تاشلاپ قېچىشقا مەجبۇر قىلدى. ئىنقىلابنىڭ چوڭ ھوقۇقى يەنە مىلىتارىست شېڭ شىسەينىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما بىر مەزگىل ھۆكۈم سۈرگەن دېموكراتىيە، ئەركىنلىك، تىنچلىق ۋەزىيىتى خەلق ئاممىسىنىڭ جاھالەت، نادانلىقتىن قۇتۇلۇشىغا چوڭ ياردەم بەردى. ھاكىمىيەت بېشىدىكى بىر قىسىم تەرەققىيپەرۋەر ئەربابلارنىڭ، ۋەتەنپەرۋەر بايلارنىڭ، ئىلغار زىيالىيلارنىڭ، مەرىپەتپەرۋەر دىنىي زاتلارنىڭ تەشەببۇسى ۋە قوللىشى ئارقىسىدا، جاي ـ جايلاردا مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن بارلىققا كېلىپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا بىرقانچە يېڭى مەكتەپلەر شەكىللەندى. ئىلگىرى «جەدىت» لىكتە ئەيىبلىنىپ، مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان بىر قىسىم يېڭى مەكتەپلەرمۇ قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ جانلىنىشقا باشلىدى. بۇ ياخشى ۋەزىيەتتىن ئىنتايىن خۇشاللانغان ئابدۇرېھىم ھاجى نۆۋەتتە جۇش ئۇرۇپ قايناپ، كۈندىن ـ كۈنگە يامراپ تېشىۋاتقان مەدەنىيەت قاينىمىغا ئۆزىنى ئېتىپ، 1934 ـ يىلى مەھمۇت مۇھىتى (مەشھۇر نامى مەھمۇت سىجاڭ) ئاچقان گۈلباغ (ئىلگىرى «سىبۇ» دەپ ئاتالغان، ھازىر ۋىلايەتلىك ساقچى باشقارمىسى جايلاشقان

ئورۇن) دىكى پەننىي مەكتەپكە خىزمەتكە كىردى ۋە بۇ مەكتەپنىڭ مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالدى. ئابدۇرېھىم ھاجى خىزمەت جەريانىدا ئوقۇتۇشنىڭ بىرىنچى سېپىگە چوڭقۇر چۆكۈپ، قوشۇمچە دەرس ئۆتۈش ئارقىلىق، ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتىنى ئىگىلەپ تۇرغاندىن باشقا، ئوقۇتۇشنىڭ سىستېمىلىق، پىلانلىق ئېلىپ بېرىلىشىغا ئالاھىدە دىققەت قىلدى. ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار ئارا قاتتىق ئىنتىزامنى يولغا قويدى. مەكتەپ ئىچىدە ھەر خىل شەكىلدىكى تەنتەربىيە، ئۆگىنىش مۇسابىقىلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ تۇرغاندىن باشقا، قوشنا مەكتەپلەر بىلەن دوستانە ئالاقىنى يولغا قويۇپ، قەرەللىك ھالدا مۇسابىقە ئۇيۇشتۇرۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆگىنىش ئاكتىپچانلىقىغا ئىلھام بەردى. بۇ مەكتەپ ئەينى يىللاردا ھەرقايسى ناھىيە، يېزىلاردا قۇرۇلغان پەننىي مەكتەپلەرنىڭ ئۆگىنىش ئۈلگىسى بولۇپ قالغان ئىدى.

1935 - يىلىنىڭ بېشىدا ئوردائىشىكدىكى ۋاڭلىق مەدرىسەنىڭ ئورنى (ھازىرقى شەھەرلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ ئورنى) غا 10 سىنىپلىق بىر دارىلمۇئەللىمىن يېڭىدىن قۇرۇلغان. بۇ چاغدا گۇلباغدىكى مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىپ، مەكتەپ ئورنى تارلىق قىلغانلىقتىن، يۇقىرى سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ بىر قىسمى ئىمتىھان ئارقىلىق بۇ مەكتەپكە تاللاپ قوبۇل قىلىندى. ئابدۇرېھىم ھاجىمۇ خىزمەت ئېھتىياجى بىلەن بۇ مەكتەپكە يۆتكىلىپ كېلىپ، ئوقۇتقۇچى، قوشۇمچە تەرتىپ مۇدىرى بولدى. ئۇ، كۆپ ھاللاردا ئوقۇغۇچىلارغا تەنتەربىيە كوماندىسىنى ئۆزى بېرىپ، گىمناستىكا، تەنتەربىيە مەشىقلىرىنى ئۆزى ئوينىتاتتى. ئازادلىقتىن ئىلگىرى ۋە كېيىن، تاكى 1970 - يىللارغىچە ھەرقايسى مەكتەپ، مەدەنىيەت ئورۇنلىرىدا ئىشلەپ، قەشقەر مەدەنىيەت - مائارىپىنىڭ تەرەققىياتىغا زور ھەسسە قوشقان پېشقەدەم مائارىپچىلاردىن

مەرھۇم ئابلىز ئەبەيدى، سالىجان قارىھاجىم، مەرھۇم تۇردى ھاجىم، ئەھمەت ساماق، مەرھۇم ئوبۇلقاسىم ئىسمايىل، مەرھۇم ئابدۇرېشىت ئەمەت، ئىسلام نامان ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەسلىھەتچىسى بولۇپ ئىشلىگەن مەرھۇم ھامىت ئىمىنوپ قاتارلىقلار ئابدۇرېھىم ھاجىنىڭ شۇ چاغدا تەربىيىلىگەن شاگىرتلىرى ئىدى.

بۇ مەكتەپتە ئوقۇش ئىككى قارار داۋاملاشتى. مەكتەپكە ۋىلايەتنىڭ ھەرقايسى ناھىيىلىرىدىن ئوقۇغۇچىلار كەلگەندىن تاشقىرى، تۇرپان، پىچان، توقسۇنلاردىنمۇ كېلىدىغان بولغاچقا، ئورۇن يەنە تار كېلىپ، 1936 ـ يىلى بۇ مەكتەپ نەزەرباغقا (ھازىرقى قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىنىڭ ئورنىغا) قۇرۇلۇش قىلىپ كۆچۈپ چىقتى. ئابدۇرېھىم ھاجىمۇ بۇ مەكتەپكە يۆتكىلىپ چىقىپ، بىر يىلدىن ئارتۇق ئىشلىدى.

1937 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى مىللىي ئارمىيىنىڭ قوماندانى مەھمۇت مۇھىتى جاللات شېڭ شىسەينىڭ ئۆزىگە قارىتا يامان نىيەتتە بولۇۋاتقانلىقىنى سېزىپ قېلىپ، چەت ئەلگە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. مىلىتارىست شېڭ شىسەي مەھمۇت مۇھىتىنى قولغا چۈشۈرەلمىگەندىن كېيىن، شۇ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى خوجىنىياز ھاجىنى ئۈرۈمچىدە قولغا ئېلىپ، نەزەربەنت قىلدى. ئارقىدىنلا ئوچۇق ـ ئاشكارا تېررورلۇق يۈرگۈزۈپ، جاي ـ جايلاردىكى ئاتاقلىق زىيالىيلارنى، يۇرت مۆتىۋەرلىرىنى تۇتقۇن قىلىشقا باشلىدى. ئۆز ھاياتىدىن ئەندىشە قىلغان ئابدۇرېھىم ھاجى خىزمەتنى، يۇرتنى، بالا ـ چاقا، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى تاشلاپ، ئاقسۇغا كېتىشكە مەجبۇر بولدى. چۈنكى، ئابدۇرېھىم ھاجى ئەينى يىللاردىكى مەدەنىيەت ـ مائارىپ سېپىدە كۆزگە كۆرۈنگەن ئاتاقلىق زىيالىي بولۇپلا قالماستىن، شۇنداقلا مەشھۇر

خەتتات زىياۋىدىن مەخسۇمدىن قېلىشمايدىغان ئۇستا مەششاق (خەتتات) بولغانلىقتىن، قىسقا بىر مەزگىل خوجىنىياز ھاجىمغا كاتىپمۇ بولغان ئىدى. ئۇ، ئاقسۇ ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدا ئۈچ يىلدەك كاتىپ بولۇپ ئىشلىدى. 1941 ـ يىلى جاللات شېڭ شىسەي تۆت قېتىملىق باستۇرۇش پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، بەشىنچى قېتىملىق تازىلاش ئوبيېكتىنى ئاز سانلىق مىللەت ئىنقىلابچىلىرىدىن، زىيالىيلىرىدىن، تەرەققىيپەرۋەر بايلىرىدىن كومپارتىيە ئەزالىرىنى تازىلاشقا قاراتقان؛ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز ئۆرۈپ، ئۆزىنى جياڭ جيېشىنىڭ، ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ قوينىغا ئاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئابدۇرېھىم ھاجى يۇرتىغا قايتىپ كەلدى. ئۇ، 1941 ــ 1943 ـ يىلغىچە ھەزرەتتىكى يېزا ئىگىلىك تېخنىكىلىرىنى يېتىشتۈرۈش كۇرسىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى. 1943 ـ يىلى قەشقەر ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ قوغان شۆبە ئۇيۇشمىسىغا ئالمىشىپ، بۇ جايدا ھاياتىنىڭ ئاخىرىغىچە ئىشلىدى. ھىجرىيە 1364 ـ يىلى (مىلادىيە 1944 ـ، 1945 ـ يىللىرى) ماھى رەجەپ (6 ـ ئاي) نىڭ 14 ـ كۈنى تالانتلىق شائىر، مىچۈرىنچە ئالىم، پېشقەدەم مائارىپچى، ماھىر رەسسام، ئۇستا خەتتات، مەشھۇر قىزىقچى ئابدۇرېھىم ھاجى ھايات بىلەن ۋىدالىشىپ، پانىي ئالەمدىن باقىي ئالەمگە رىھلەت قىلدى. ئۇ، كۆز يۇمغاندا ئاران 48 ياشتا ئىدى.

ئابدۇرېھىم ھاجى ئاز ھايات كەچۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ، ئەنە شۇ چەكلىك ئۆمرىدە مىللىتىمىز، ۋەتىنىمىز، خەلقىمىزنى جاھالەت ئىلكىدىن قۇتۇلدۇرۇش يولىدا ھارماي كۈرەش قىلىپ، كېيىنكى ئەۋلادلارغا ئۈلگە بولغۇدەك مول، شانلىق تۆھپىلەرنى قالدۇرۇپ كەتتى.

ئابدۇرېھىم ھاجى خۇددى بىر شېئىرىدا:

« بۇ پەلەكنىڭ ئىشىغا ئەقلىم ئەتمىدى ئىدراك،
مىسلىكىم زادبۇد ① ئىكەن، قىلدىلەر مېنى ھەككاك② » .

دەپ يازغىنىدەك، ئۇنىڭ ھاياتى زامانىنىڭ ئادالەتسىزلىكى، تەڭسىزلىكى، ھىيلىگەر، كاززاپلىققا قارشى تىك تۇرغان ھايات. شۇڭا، ئۇ پۈتكۈل ئۆمرىنى خەلق ئاممىسىنىڭ ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە، قالاق ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ئۆزگەرتىشكە سەرپ قىلىپلا قالماستىن، شۇنداقلا قەلەمنىڭ جەڭگىۋار كۈچىدىن پايدىلىنىپ، ئىجتىمائىي تېمىلاردا ھەر خىل شېئىرلارنى يېزىپ، زامانىنى قاماپ، ئۆز چاغلىرىدا تۇتۇپ تۇرغان جاھالەتچىلىك، مۇستەبىتلىككە، قالاقلىققا، نادانلىققا، مۇتەئەسسىپلىك، جاھىللىققا، ئادالەتسىزلىك، تەڭسىزلىككە ۋە كىشىلىك ئەخلاققا زىت بولغان ھەر خىل بولمىغۇر قىلىقلارغا شىددەتلىك ئوت ئاچتى. ئۇ، بىر مەسنۋىسىدە ئۆزى ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي جەمئىيەتتە پۇلنىڭ جاندىنمۇ ئەزىز، قەدىرلىك بولۇپ كەتكەنلىكىنى، پۇلنىڭ قەدىرلىكلىكى تۈپەيلىدىن دوست - بۇرادەر، ئۇرۇق - تۇغقانلار ئوتتۇرىسىدىكى ۋاپادارلىق كۆرسىتىپ، بىر - بىرىگە كۆيۈنۈشتەك قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ياتلىشىشقا قاراپ يۈزلەنگەنلىكىنى، ھەتتا بۇ خىل مۇناسىۋەتنىڭ تەرەققىي قىلىپ، ئاخىر بىر - بىرىگە ئورا كولاشتەك دۈشمەنلىك كەيپىياتىغا ئايلانغانلىقىنى پاش قىلىپ، زامانىنىڭ بۇزۇقچىلىقىغا نەپرەت ئوقۇيدۇ:

« ئەجەب زامان بولۇبدۇر، پۇل ئەزىز ئىكەن جاندىن،
ۋاپانى تەمەئ قىلما، دوست - بۇرادەر، تۇغقاندىن.

---

① زادبۇد — مال - مۈلۈك، يۇرت، ۋەتەن.
② ھەككاك — تاش كېسىدىغان پىچاق.

www.uyghurkitap.com

ئشەنمگىل دوستىڭگە، سامان تىقار پوستىڭگە،
زاھىرىدۇر ئەسەلدەك، قاپقان قويار ئاستىڭگە».

پۇل ــ ماركسنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، گەرچە ئاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ بىر خىل ۋاستىسى بولسىمۇ، ئەمما ئۇ كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە - مۇناسىۋەتنىڭ قورالىغا ئايلىنىپ قالغاندا، ھەرقانداق شەكىلدىكى پەردە - توساقلارنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئاقنى قارىغا، قارنى ئاققا، ئاجىزنى كۈچلۈككە، كۈچلۈكنى ئاجىزغا، مەغلۇبنى غالىبقا، غالىبنى مەغلۇبقا ئايلاندۇرالايدۇ. مانا بۇ، پۇل ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ئىجتىمائىي جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي كارتىنىسىدۇر.

شائىر ئابدۇرېھىم ھاجى ئەينى جەمئىيەتتىكى ئومۇمىي كەيپىياتقا ئايلانغان «پۇل بولسىلا ھەممە بولىدۇ» دەيدىغان كىشىلىك ئەخلاققا زىت بۇ خىل چىرىك ئىدىيىنىڭ ئىنسانلارنى زەھەرلەپ باغرى قاتتىق، تاش يۈرەكلەرگە ئايلاندۇرۇپ قويغانلىقىغا نارازىلىق بىلدۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ كىشىلەرنىڭ ئائىلە تۇرمۇشىغىمۇ سىڭىپ كىرىپ، نۇرغۇن بەختلىك ئائىلىلەرنى ۋەيران قىلىپ تاشلىغانلىقىدەك جىنايى قىلمىشىنى بىر ئائىلە باشلىقىنىڭ ئاغزىدىن بېرىش ئارقىلىقمۇنداق پاش قىلىدۇ:

«بىر ئۆينىڭ دەردىدە بولۇبدۇرمەن دۇنتاپ ①،
خوتۇن ئېيتىدۇ گۆش - ياغ بىلەن ئۇن تاپ.
قېيىنانام ئېيتىدۇ تاپمىسىڭىز قىزىمنى قوياك دەپ،
خالايىق ئېيتىدۇ خوتۇن ئالغانغا تويالاك دەپ.
ئەگرى نوغۇچ ئاشناختىدا تاراقلايدۇ،
ئەسكى خوتۇن ئۇن تۈگىسە ۋالاقلايدۇ».

---

① دۇنتاپ ــ ئېتىبارسىز، تۆۋەن

1933 ـ يىلىنىڭ بېشىدا تۆمۈر ئېلى (تۆمۈر سىجاڭ) باشچىلىقىدىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ جەنۇبقا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇنى كۇچا، ئاقسۇنى ئېلىپ قەشقەرگە يۈرۈش قىلغاندا، قەشقەر ۋالىيسى ما شاۋۇ (مىللىتى خۇيزۇ بولۇپ، ما دوتەي دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قوزغىلاڭچىلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، يەرلىكلەردىن ئېلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، مەجبۇرىي ھالدا ئىككى قېتىم 2000 دەك ئەسكەر ئالىدۇ ھەمدە بۇلارنى ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ جېنىغا زامىن بولىدۇ.

1934 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ما جۇڭيىڭنىڭ قەشقەرگە ئالدىن يېتىپ كەلگەن ما جەنساڭ (« مازىخۇي » ، « چولاق زىخۇي » دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قىسىملىرى ۋە ما فۇيەن قىسىملىرى بىلەن خوجىنىياز ھاجى قىسىملىرى ئوتتۇرىسىدا قەشقەرنى تالىشىش ئۇرۇشى يۈز بېرىدۇ. بۇ ئۇرۇشتا خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئەسكىرىي كۈچى ئاجىز كەلگەنلىكتىن، ۋاقتىنچە ئاتۇشقا چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ. پۇرسەتتىن پايدىلانغان ما جەنساڭ، ما فۇيەن قىسىملىرى قەشقەرگە باستۇرۇپ كىرىپ خەلقنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ 4000 دىن ئارتۇق ئادەمنى بىھۇدە ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. بۇ ۋەقە قەشقەر تارىخىدا « تۇنگان يېغىلىقى » دەپ ئاتىلىدۇ. مانا بۇ ۋەقەلەردىن قاتتىق غەزەپلەنگەن ۋە قاتىلغا بىلمەستىن خەت يېزىپ بېرىش تۇپەيلىدىن يېڭىشەھەر تۈرمىسىگە قامىلىپ، كۆپ ئازاب ـ ئوقۇبەت تارتقان ئابدۇرېھىم ھاجى ئۆز نارازىلىقىنى مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

« پەيلىمىز بېھەد① يامان، زۇلۇم ئەھلىگە ئۇچرىدۇق،
دەرگاھىڭدە ئاسىي بىز تۇنگانلارگە ئۇچرىدۇق.

---

① بېھەد ــ ھەددىدىن ئارتۇق، چەكسىز.

دىنىمىز ئىسلام دەپ قىلغانىمىز ئەيىنى خاتا،
بولمىدۇق ئەگاھ ۋەلى بەدكارىلەرگە① ئۇچرىدۇق .
پۇلنى ئالدى ، مالنى ئالدى ھەم يەنە جاننى تىخى،
ئەدلىگە ئالدى خۇدا خۇنخارىلەرگە② ئۇچرىدۇق .
ئەسكەر ئالدۇق دەپ يىگىتلەر ئەھلىنى قىلدى ھالاك ،
ئەھلى دىندىن ئايرىلىپ بەتدىنلەرگە ئۇچرىدۇق .
بەزىنىڭ چەشمى پۇرئاب ③، بەزىنىڭ جىگرى كاباب ،
قىلمىدۇق شۇكرى خۇدا ، ئاچ بۆرىلەرگە ئۇچرىدۇق .
ئى خۇدايا رەھمە قىلىپ ئەيلە بۇ بەتبەختتىن ئامان ،
مىسلىسىز مانەندى ④ ياۋ يەئجۇجىلەرگە ئۇچرىدۇق » .

ئابدۇرېھىم ھاجى شېئىرلىرىدا جەمئىيەتتىكى قالاق ئىللەتلەرنى ، ئىجتىمائىي تۇزۇمدىكى چىرىكلىكنى پاش قىلىدىغان كۈرەشچانلىق روھى يۇقىرى ، ئىلغار مەزمۇندىكى ئەسەرلەر ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەپلا قالماستىن ، شۇنداقلا كىشلەرنى ئەدەپ - ئەخلاق ، ئىلىم - مەرىپەتكە ئۈندەيدىغان تەربىيۋى ئەھمىيىتى كۈچلۈك ئەسەرلەرمۇ مەلۇم نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ . مەسىلەن :

« قەترە - قەترە سۇ قوشۇلسا ، يىغىلىپ دەريا بولۇر ،
بىر ئېغىز ، ئىككى ئېغىز ئوقۇپ كىشى موللا بولۇر » .

مانا بۇ شېئىرىدا شائىر ئىلىم ھاسىل قىلىشنىڭ جەريانىنى

① بەدكار — ئەخلاقسىز ، يامان ئىش قىلغۇچى .
② خۇنخار — قانخور ، قان ئىچكۈچى .
③ چەشمى پۇرئاب — بۇلاق سۈيىدەك تاشماق ، قاينىماق . كۆچمە مەنىسى — كۆز يېشى قىلماق .
④ مانەند — ئوخشاش ، كەبى ، ئەينى .

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

دەريانىڭ ھاسىل بولۇش جەريانىغا سىڭدۈرۈلگەن مۇرەككەپ كېچىنىڭ ئاساسىغا
ئوبرازلىق چۈشەندۈرۈش ئارقىلىق ، كىشىلەرنى ئوقۇپ بىلىم
ئېگىلەشكە دەۋەت قىلسا ؛ تۆۋەندىكى شېئىرىدا ياخشىلىقنىڭ مۇ-
ھىم بىر ئىنسانىي پەزىلەت ئىكەنلىكىنى تەكىتلەپ ، كىشىلەرنى
ياخشىلىق قىلىشقا ، بىر - بىرىگە كۆيۈنۈشكە ئۈندەيدۇ :

«ياخشىلىق قىلغانغا ياخشىلىق قىلغان ھەر كىشىنىڭ ئىشى ،
يامانلىق قىلغانغا ياخشىلىق قىلغان ئەر كىشىنىڭ ئىشى » .

چوڭلارنى ھۆرمەتلەش — پېشقەدەملەرنىڭ جەمئىيەت
ئۈچۈن قوشقان تۆھپىسى ۋە ئەمگىكىنى قەدىرلەشنىڭ ئىپادىسى
بولۇپلا قالماستىن ، شۇنداقلا كىشىلىك ئەدەپ - ئەخلاقنىڭ مۇ-
ھىم بىر تەركىبىي قىسمىدۇر . شائىر ئابدۇرېھىم ھاجى ئۆز
شېئىرىدا بۇ مەسىلىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ، خەلقىمىزدىن مىللە-
تىمىزنىڭ بۇ ياخشى ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىشنى ، ئۇنى
ئەبەدىي داۋاملاشتۇرۇشنى قىزغىن ئۈمىد قىلىدۇ :

« ئى بۇرادەر بىر گېپىم بار يېقىن كېلىپراق بېرى تۇر ،
پېشقەدەمنى كۆرگىنىڭدە قولۇڭنى باغلاپ ئۆرە تۇر » .

شائىر ئابدۇرېھىم ھاجى ئىجادىيەت ئۇسلۇبىدا XVIII ئە-
سىردە ئۆتكەن تالانتلىق شائىر ئەخمەتشاھ قاراقاشنى ئۆزىگە
ئۈلگە قىلغان بولۇپ ، ئۇ ئەخمەتشاھ قاراقاشنىڭ تەسىرىدە ھەج-
ۋىيگە ئۇستا ، قىزىقچى بولۇپ يېتىشكەن . ھازىر قەشقەر شەھەر
يارباغ كوچا باشقارما بۇلاقبېشى ئاھالىلەر كومىتېتىدا ئولتۇرۇشلۇق
ئوغلى مەمتىمىن قارىمنىڭ سۆزلەپ بېرىشىدىن قارىغاندا ، ئابدۇ-
رېھىم ھاجى ئەخمەتشاھ قاراقاشنىڭ « ئات ھەققىدە مۇخەممەس »
نى ساز بىلەن تولا ئوقۇيدىكەن . بۇ مۇخەممەسنىڭ ئەينى تې-

كىستى مەمىتىمىن قارىمغىمۇ ياد بولۇپ كەتكەن ئىكەن. ئۆز زامانىسىدىكى بەزمە، باراۋەت، ئولتۇرۇشلار ھاجىمسىز قىزىمايدىكەن. بىز ئۇنىڭ ئولتۇرۇشلاردا توقۇغان تۆۋەندىكى قىزىق پاراڭلىرىدىن ھەجۋىي قىلىش قابىلىيىتىنىڭ ئارتۇق، ھازىر جاۋاب، قىزىقچى، سۆزمەن كىشى ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز.

ھاجىم بىر كۈنى سورۇنغا بېرىپتۇ. بىراق، سورۇن خېلى ئۇزاققىچە جىمجىتلىق ئىچىدە ئۆتۈپتۇ، ئارىدىن بىرەيلەن بۇ جىمجىتلىقنى بۇزماقچى بولۇپ، «گەپ قىلىشقاچ ئولتۇرايلى» دېگەن تەكلىپنى ئوتتۇرىغا قويۇپتۇ. بۇ سورۇندا بىر قارىم، «ساراڭ» لەقىمى بار بىر كىشى، ئالاباش ۋە ئالاگەردەن يەنە بىر كىشى بار ئىكەن. ئۇچەيلەن بېشىنى بىر يەرگە قىلىپ، ئازراق كۇسۇرلىشىۋالغاندىن كېيىن، «ساراڭ» لەقىمى بار ئادەم سۆز باشلاپتۇ:

— ئانداق بولسا مەن بىر سوئال قوياي، ئادەمنىڭ ئەسكىسى قانداق بولىدۇ؟

قارىم بۇ سوئالغا جاۋاب بېرىپ:

— توخۇنىڭ ئەسكىسى لوك بولىدۇ، تاۋۇزنىڭ ئەسكىسى توك بولىدۇ، ئادەمنىڭ ئەسكىسى چوك بولىدۇ، — دەپ سۆزنى يۇرتقا يۇزبېشى بولغان ھاجىمنىڭ ئاتىسى چوك ئاخۇن ھاجىمغا قارىتىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان ھاجىم ئارقا ـ ئارقىدىن:

— يۇلغۇنىنىڭ ئەگرىسى ئارا بولىدۇ، ئۇچەينىڭ ئەسكىسى تارا بولىدۇ، ئادەمنىڭ ئەسكىسى قارىي بولىدۇ؛ ئۆينىڭ ئەسكىسى چەللىباراڭ بولىدۇ، ئاۋازنىڭ ئەسكىسى تاراڭ ـ تۇرۇڭ بولىدۇ، ئادەمنىڭ ئەسكىسى ساراڭ بولىدۇ؛ پاختىنىڭ ئەسكىسى ماز بولىدۇ، قۇشنىڭ ئەسكىسى غاز بولىدۇ، ئادەمنىڭ ئەسكىسى تاز بولىدۇ، — دەپ رەددىيە بېرىپ، ئۇچەيلەننى جىم ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپتۇ.

ئابدۇرېھىم ھاجى 1941 ـ يىلى ئاقسۇدىن قايتىپ كېلىشىدە بىر ئات ئالغاچ كەلگەن ئىكەن. ئاتنى كۆرگەن بىر ھاجى ئۇنىڭغا خۇشتار بولۇپ ئېشىكى بىلەن تېگىشىپ بېرىشنى ئىلتىماس قىپتۇ ھەمدە ئېشەك ئۈستىدىن 1000 سەر قەغەز پۇل قوشۇپ بەرمەكچى بوپتۇ. ئابدۇرېھىم ھاجى ئۇ ھاجىمنىڭ يۈزىگە كېلەلمەي، تېگىشىپ بېرىشكە ماقۇل بوپتۇ. ھاجىم پۇلنى بېرىشتە پارچە ـ پۇرات قىلىپ بېرىشكە باشلاپتۇ. ھاجىمنىڭ 100 سەر دەپ بەرگەن پۇلى ھەم كەم، ھەم چاپلىغان ئىككى باش پۇللار ئىكەن. ئابدۇرېھىم ھاجى ئۇ ھاجىمنى ئىزا تارتمىسۇن دەپ ئالتە قېتىم پۇل بەرگۈچە گەپ قىلماپتۇ. قارىماي ۋە سانىماي ئېلىپ، دۇكاندارلار ئالدىدا كۆپ خىجىللىق ۋە ئىزا ـ ئاھانەتكە قالغان ئابدۇرېھىم ھاجى يەتتىنچى قېتىم بېرىلگەن پۇلنىڭمۇ ئالدىنقى قېتىمدىكىدەك ئۆتمەس پۇل ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، ھاجىمنىڭ ساختا ۋە مەككارلىقىغا قاتتىق ئاچچىقى كېلىپ، تۆت ئېغىز گەپ قىلىۋېلىش نىيىتىدە تۆۋەندىكى قوشاقنى توقۇپ، خەت بىلەن ھاجىمغا ئەۋەتىپ بېرىپتۇ:

«ئىسمىنى قىلماي بايان ھاجى ھەرەم ئالىيجاناب،
قامىتى تاغدىن ئېگىز، يۈزى قىزىل ئول ماھتاب ①.
مەن بىلەن سودا قىلىپ قالغان ئىدى بىر قىسمى پۇل،
بەرمەيىن كەتتى خوتەن دۇنياپەرەسلىكتىن شىتاب ②.
بەزىلەرنى كۈلدۈرۈپ، بەزىلەرنى كۆيدۈرۈپ،
ئالتە ئاي مىقدارىدا كەلدى يەنە ھىرسى قىزراپ.
شۇندا ھەم قىلسام تەلەپ بەردى ماڭا بىر دۆۋە پۇل،
ھەر توپى سەكسەنۇتوقسان نەزدىدە يۈز سەر ھېساب.

① ماھتاب ــــ تايدەك، ئاي يۈزلۈك
② شىتاب ــــ ئالدىرىماق، ھولۇقماق.

كىمگە بەرسەم قايتۇرار ھەم ئىككى باش كەم چىقتى دەپ ،
نەچچە يىللاردىن بېرى يىغقان ئىكەن ماڭا ئاتاپ .
ئۆزى توقنىڭ كۆزى توق ، دىلىدا كىتمانى ① يوق ،
باز② يەنە بولسا بىرى ئالەم ھەممە بولغاي خاراب » .

ھېلىقى ھاجىم بۇ خەتنى ئوقۇغاندىن كېيىن ، يۇرت ئىچىدە ئىزا - ئاھانەتكە قېلىپ ، يۇرتنى تاشلاپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان ئىكەن .

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا ، ئابدۇرېھىم ھاجى ھاياتىنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشىنىپ ئاڭلىق ياشىغان ، ئىنسانىيەتكە بايلىق يارىتىش ، تۆھپە قوشۇش ئارقىلىق مەڭگۈلۈك ھاياتقا ئېرىشكىلى بولىدىغانلىقىغا ئىشەنگەن ۋە چەكلىك ھاياتىنى خەلقىمىزنىڭ مەدەنىيەت - مائارىپ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنى گۈللەندۈرۈشكە سەرپ قىلىپ ، بۇ جەھەتتە زور تۆھپىلەرنى قوشقان تالانتلىق ئالىم بولۇپ ، ئۇنىڭ مەدەنىيەت - مائارىپ ، ئەدەبىيات - سەنئەت ، يېزا ئىگىلىك ئىشلىرىمىز ئۈچۈن قوشقان تۆھپىلىرى مەڭگۈ ئۆلمەيدۇ .

1988 - يىل ، 6 - ئاي

① كىتمان — يوشۇرۇش ، پاش قىلماسلىق .

② باز — ئوينىغۇچى ، ئويناتقۇچى دېگەن مەنىدىكى پارسچە سۆز بولۇپ ، بۇ يەردە ھىيلىگەر ، ئادەمنى ئەخمەق قىلغۇچى مەنىسىدە كەلگەن .

www.uyghurkitap.com

قېزىلىش ئارقىلىق كۈندىن - كۈنگە بېيىۋاتقان ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتى

— شائىر ئەمىر نۇرئەھمەتخان خوتەنى توغرىسىدا ئىزدىنىش

ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتى ئىجتىمائىي هاياتنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىنى ئۆزىگە تېما قىلغان مول مەزمۇنلۇق، كۆپ خىل شەكىلگە ئىگە ناھايىتى باي ئەدەبىيات. بۇ ئەدەبىيات كلاسسىك ئەدەبىيات ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىنقى زامان تۇرمۇشىدا يۈز بەرگەن سىياسىي، ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر «مۇئەييەن جەمئىيەت سىياسىيسى ۋە ئىقتىسادىنىڭ ئىدېئولوگىيە جەھەتتىكى فورمىسىنىڭ ئىنكاسى» بولغان بۇ ئەدەبىياتقىمۇ بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتمەي قالمىدى؛ ئىجتىمائىي رېئاللىقنىڭ تۈرتكىسىدە مەزمۇنىدىن تارتىپ شەكلىگە قەدەر زور دەرىجىدە ئىسلاھ قىلىنىپ، دەۋر تەلپىگە لايىقلاشقان، كۈرەشچانلىقى يۇقىرى، جەڭگىۋارلىقى كۈچلۈك، دېموكراتىك خاراكتېردىكى ئىلغار ئەدەبىياتقا ئايلاندى.

شىنخەي ئىنقىلابىدىن تارتىپ تاكى «ئاپرېل ئۆزگىرىشى» گىچە بولغان ئارىلىقتا شىنجاڭدا بولۇپ ئۆتكەن بىر قاتار زور ۋەقەلەر، بولۇپمۇ دېھقانلار ئاممىسىنىڭ ياڭ زېڭشىنىڭ مۇستەبىت ھاكىمىيىتىگە، يەرلىك ئەمەلدارلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئىنقىلابىي كۈرەشلىرى بۇ ئەدەبىياتنى ئىنقىلابىي مەزمۇن بىلەن تەمىن ئەتتى. بۇ دەۋردىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ياكى يازما ئەدەبىيات ئەسەرلىرى بولسۇن، كلاسسىك ئەدەبىياتتىكىدەك ئەنئەنىۋى سيۇژېتلاردىن پايدىلىنىپ، چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى ۋاسىتىلىك ھالدا پاش قىلمىدى ياكى ئەدەپ - ئەخلاق تېمىسىدىن پايدىلىنىپ دىداكتىكىنى تەرغىب قىلىش ئارقىلىق فېئودال ھۆكۈمرانلارنى ئەدلۇئادالەت، ئىنساپ، دىيانەتكە چاقىرىش يولىنىمۇ تۇتمىدى، بەلكى ئىجتىمائىي رېئاللىققا توغ- رىدىن - توغرا يۈزلىنىپ، فەنتەي (ئۆلكە باشلىقى)، تىتەي (ھەربىي باشلىق)، شەتەي (گارنىزون قوماندانى)، دارىن (ئەمەلدار)، دوتەي (ۋىلايەت باشلىقى)، شەنگەن (ناھىيە باشلىقى)، زۇڭبەن (بەگلەر بېگى)، چېڭبەن (بازار بېگى) دېگەنگە ئوخشاش ئەمەلدارلار ۋە ئۇلارنى ئارقا تېرەك قىلغان ۋاڭ - گۈڭ، ھېكىمبەگ، بوجاڭ قاتارلىق يەرلىك فېئودال مۇشتۇمزورلارنىڭ؛ خەلقنى جاھالەت، نادانلىقتا تۇتۇشتا ئەكس- يەتچىلەرگە يانتاياق بولغۇچى بىر قىسىم قازى، مۇپتى، ئەلەم، ئىشان، موللا، ئاخۇنلارنىڭ مىللىي ۋە سىنىپىي زۇلۇملىرىنى، خەلق ئاممىسىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتىكى قۇۋلۇق - شۇملۇقلىرى بىلەن زورلۇق - زومبۇلۇقلىرىنى، بولۇپمۇ ياڭ زېڭشىن، جىڭ شۇرېنلارنىڭ خەلق ئاممىسىنى قۇللۇق، نادانلىقتا تۇتۇش يولىدىكى ھىيلىگەرلىك، ساختىپەزلىكلىرى بىلەن دېھ- قانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشتىكى جىنايى قىلمىشلىرىنى

كەسكىن پاش قىلدى. خەلق ئاممىسىنىڭ ئازادلىق، ئەركىنلىككە بولغان تەلپۈنۈشلىرىنى، دېھقانلار قوزغىلىڭىغا بولغان ھېسداشلىق تۇيغۇلىرىنى، خەلق قەھرىمانلىرىغا بولغان مەدھىيىلىرىنى ئەكس ئەتتۈردى.

ئۇنىڭدىن باشقا، 1896 - يىلدىن 1911 - يىلغىچە تۈركىيىدە بولۇپ ئۆتكەن بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى ۋە ئىلىم - پەن بىلەن ئىسلام ئەقىدىلىرىنى بىرلەشتۈرۈش ئاساسىدىكى جەمئىيەتنى ئىسلاھ قىلىش مەزمۇن قىلىنغان جەدىتلىك ھەرىكەتلەر ئوتتۇرا ئاسىياغا، جۈملىدىن شىنجاڭغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. بۇ يىللاردا مەرىپەتپەرۋەر بايلارنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقتا تەكلىپ قىلىشى بىلەن تۈركىيە ۋە قازاندىن كەلگەن بىر قىسىم تۈرك ھەم تاتار زىيالىيلىرىدىن باشقا، مىسىر، قازان، ئىستانبۇلدا ئوقۇۋاتقان ئۇيغۇر زىيالىيلىرىمۇ ئارقا - ئارقىدىن شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ، كونا مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش مەزمۇنى ۋە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى ئىسلاھ قىلىپ، پەننىي مەكتەپلەرگە ئۆزگەرتىشكە؛ يېڭىدىن پەننىي مەكتەپلەرنى قۇرۇپ، خەلققە يېڭى پەننىي بىلىملەرنى تارقىتىپ، ئۇلارنىڭ يېڭىچە ئاڭ سەۋىيىسىنى تىكلەشكە؛ نەشرىيات قۇرۇپ، ئىلغار گېزىت - ژۇرناللارنى نەشر قىلىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە تىرىشىپلا قالماستىن، شۇنداقلا خەلق ئاممىسىنى تەشكىللەپ ئويۇشتۇرۇپ، جاھانگىرلار بىلەن تىغمۇتىغ كۈرەش قىلىپ، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى تاجاۋۇزچىلىقىغا قاقشاتقۇچ زەربە بەردى. بۇ ھال ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنى خۇراپاتلىق، مۇتەئەسسىپلىكنىڭ قاتمۇقات ئارغامچىلىرىنى ئۈزۈپ تاشلاپ دۇنياغا يېڭى نەزەر بىلەن قاراشقا، قالاقلىقتىن قۇتۇلۇپ، تەرەققىياتقا ئىنتىلىپ، پەن - تېخنىكا ئىگىلەشكە، تەرەققىي

www.uyghurkitap.com

قىلغان ئەللەرنى ئۆلگە قىلىشقا، ئىنتىپاق ـ ئىناق بولۇپ، بىرلىكتە ئالغا بېسىشقا، ئادالەتسىزلىك، تەڭسىزلىكنى يوقىتىشقا ئۈندەيدىغان يېڭى مەزمۇنلار بىلەن تەمىنلىگەندىن تاشقىرى، بۇ ئەدەبىياتنىڭ خەلقچىللىق ۋە دېموكراتىك ئىدىيىسىنى يەنىمۇ بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈردى.

1917 ـ يىلى رۇسىيىدە غەلىبىگە ئېرىشكەن ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابى ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىنىشىغا بىر سەۋەب بولدى. ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشىغا كۈچ قوشقان بىر قىسىم ئەدىبلەر ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىنكى قايتا نورماللاشقان جۇڭگو ـ سوۋېت سودا مۇناسىۋىتىنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىياتى ۋە بۇ مۇناسىۋەتنىڭ تۈرتكىسىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىشى ئار-قىسىدا، ماركسىزم ـ لېنىنىزم كلاسسىكلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى؛ شۇنداقلا رۇس ۋە سوۋېت ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىل-لىرىدىن تولستوي، پۇشكىن، لېرمونتوۋ، گوگول، شېدرىن، چېخوپ، ماكسىم گوركىي، ماياكوۋسكىي، هادى تاقتاش، ئاب-دۇللا توقاي، هەمزە هېكىمزادە، ئابدۇللا قادىرى، ئۆمەر مۇهەممەدى، نۇر ئىسرائىل، تۇردى هەسەن، ئابلەي مۇهەممە-دى، ئىسمائىل ساتتار قاتارلىقلارنى بىلدى. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشۇش ئارقىلىق يېڭى ئىدىيە، يېڭى ئۇسلۇب، يېڭى شەكىللەرنى ئۆز ئەدەبىياتىنىڭ خۇسۇسىيىتىگە ماسلاشتۇرغان هالدا قوبۇل قىلىپ، ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتىنى هەر تەرەپلىمە بېيىتتى.

شۇنداقتىمۇ ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىلەرمۇ ئۈزۈلۈپ قالمىدى. بىر قىسىم ئەدىبلەر كلاسسىك ئەدەبىيات ئەنئەنىسىگە ئۈزلۈكسىز ۋارىسلىق

قىلىپ ، ئۇنى ئۆزىگە خاس يول بىلەن داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى . يېقىنقى ۋاقىتتا قېزىلىش ئارقىلىق مەلۇم بولغان موللا ھېيىت ، موللا ھوشۇر ، موللا توختى ، ئەھمىدى ، داموللا ئابدۇلۋاھىت ، ناسۇھا ئىمىن ، داموللا رازى ، ئابدۇللا ھافىز ، ئىبراھىم نورۇز ، مەھەممەت قاسىم قاراقاشى ، ساۋۇت ئابدۇلباقى ، زۇنۇنى ، نىزامى ، ئىسكەندەر شەۋقى ، مەھەممەت ئېلى ، ئابدۇللا فىراقى ، ئابدۇراخمان شادى ... قاتارلىقلار ئەنە شۇ ۋارىسلىق قىلغۇچىلارنىڭ تىپىك ۋەكىللىرىدۇر . ئۇلار ئۆزى ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي مۇھىتتا نۇرغۇن ئەمەلىي مەسىلىلەرگە دۇچ كەلگەن بولسىمۇ ، يەنىلا ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدا كۆپ كۈچ كۆرسەتتى . لېكىن ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىغا داداللىق بىلەن چوڭقۇر شۇڭغۇپ كىرىپ ، خەلقنى تەربىيىلەپ ئىلتىپاقلاشتۇرۇشقا ياردەم بېرىدىغان ، خەلقنىڭ جەڭگىۋارلىقىغا ئىلھام بېرىدىغان ئىلغار مەزمۇندىكى ئەسەرلەرنى يېزىپ ، ئۇنى خەلق ئاممىسى بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرۈپ ، خەلق ئاممىسىغا روھىي ئوزۇق يەتكۈزۈپ بېرەلمىدى . ئۇلار پەقەت ئىجتىمائىي رېئاللىقتىكى ئۆزى دۇچ كەلگەن ئادالەتسىزلىك ، تەڭسىزلىك ، مىللىي ، سىنىپىي زۇلۇم ، ئېكسپىلاتاتسىيە قاتارلىق زور مەسىلىلەرگە تەنقىدىي نۇقتىئىنەزەر بىلەن قاراش پوزىتسىيىسىنى تۇتۇپ ، يا پاش قىلدى ، ياكى شەرىئەت ھۆكمىنى سېلىشتۇرما قىلغان ھالدا پەند - نەسىھەتچىلىك يولى بىلەن تۈزىتىشكە ئۇرۇندى ۋەياكى ئىجتىمائىي رېئاللىقتىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ ، ئىنسانىي مۇھەببەتنى كۈيلەشتىن ئىبارەت بۇ ئەنئەنىۋى تېمىدىن يىراقلاپ كېتەلمىدى . ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى پەقەت قولىيازما ھالەتتە ئۆز ئىشكاپىدا ياكى ئۇرۇق - تۇغقان ، دوست - يار ، بۇرادەرلىرىنىڭ قولىدا ساقلىنىپ قالغانلىقتىن ، نام - شۆھرەتلىرىمۇ يېيىلماي ، خەلق ئارىسىدا كۆمۈلۈپ قالدى . ئەمىر

www.uyghurkitap.com

نۇرئەخمەتخان خوتەنى ئەنە شۇلارنىڭ بىرىدۇر.

ئەمىر نۇرئەخمەتخان خوتەنى ھىجرىيە 1329 ـ يىلى رەبىئۇل ئەۋۋەلنىڭ 12 ـ كۈنى دۈشەنبە (مىلادىيە 1911 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى) خوتەننىڭ قاراقاش ناھىيىسىدىكى ئوقۇمۇشلۇق ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن، باشلانغۇچ مەلۇماتنى قاراقاش مەدرىسەلىرىدە ئالغاندىن كېيىن، ھىجرىيە 1344 ـ يىلى (مىلادىيە 1925 ـ، 1926 ـ يىللىرى) قەشقەرگە كېلىپ، خانلىق مەدرىسەنىڭ مۇدەررىسلىرىدىن بىرى، قەشقەرنىڭ قازىكالانى ھامىد مەخدۇمنىڭ ئوغلى ئەھمەد قارىي كاشغەرىدە ئوقۇغان ۋە بىر مەزگىل ئۇنىڭ ھۇزۇرىدا بولغان.

ھەممىمىزگە مەلۇم، XIX ۋە XX ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە « سانى بۇخارا » (ئىككىنچى بۇخارا) دەپ نام ئالغان قەشقەر ئىلىم ـ پەن، مەدەنىيەت ۋە مائارىپ جەھەتتىكى تەرەققىياتىنىڭ ئۇستۇنلۇكى، ئالىملىرىنىڭ كۆپ ۋە كۈچلۈكلۈكى، ئادەملىرىنىڭ مەرىپەتپەۋەرلىكى بىلەن داڭ چىقارغان ئىدى. شائىر تەجەللىنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا « ھەربىرى باشقا يۇرتتا مىڭ كىشىدەك، كاشغەر ھېسابىدا بىر كىشىدەك بىلىنىدىغان، ھەر دوقمۇشتىكى سەپ ـ سەپ بولۇپ تۇرغان ئالىملىرى ۋە مىڭلاپ ئىلىم تەلەپ قىلغۇچىلىرى بىلەن لىق تولغان بۇ كاشغەرنى كۆرگەن كىشى ئۇچۇن ئىلىم تەلەپ قىلىپ، ئەتراپتىكى جايلارغا سەپەر قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. چۈنكى، بۇ مەزمۇنلارنىڭ ھەممىسى مەدەنىيەت، ئىلىم ـ ئېرپاننىڭ ئەڭ ياخشى ئورنى بولغان كاشغەر كىتابى ئىچىدىن تېپىلاتتى ». شۇڭا، قۇمۇل، تۇرپان، چەرچەن، چاقىلىق، خوتەن، قاغىلىق، يەكەن، كۇچا، ئاقسۇ قاتارلىق يىراق يۇرتلاردىكى ئىلىم تەلەپ قىلغۇچىلار بۇرۇنقىدەك بۇخارا ياكى دېھلىغا بارماي، بەلكى ئۇدۇل قەشقەرگە كېلەتتى.

ئەمىر نۇرئەخمەتخان خوتەنى قەشقەرگە كەلگەندىن
كېيىن، ئۇيغۇر تىلىنى، پارس تىلىنى، ئەرەب تىلىنىڭ سەرپ ـ
نەھۋىلىرىنى، تەجۋىد قائىدىسىنى، ئىلمى مەنتىق، پاساھەتنى،
ئىلمى فىقھە، ئىلمى شەرئى، ئىلمى ھال، ئىلمى قال، خۇش
خەتنى بىرلىپ ياخشى ئۆگىنىپلا قالماستىن، ھافىز، ھۇۋەيدا،
فۇزۇلى، سوپى ئاللايار، ناۋائىي، جامىي، مەشرەپ قاتارلىق ئوت-
تۇرا ئاسىيادىكى مەشھۇر كلاسسىكلارنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن
پىششىق تونۇشۇپ، ئۇلاردىن ئىستېتىكىلىق زوق ئالدى. ئۆزىمۇ
ھىجرىيە 1348 ـ يىلى (مىلادىيە 1929 ـ ، 1930 ـ يىللىرى)
دىن باشلاپ يېزىشقا باشلىدى. ئەدەبىيات مەيدانىغا ئوتتەك قىز-
غىن ھېسسىيات بىلەن شوخ تايچاقتەك بۆسۈپ كىرىۋاتقان بۇ
ياش شائىرنىڭ ۋۇجۇدىدىكى بىر خىل يوشۇرۇن كۈچ، جاسا-
رەتنى چوڭقۇر ھېس قىلغان ئەھمەد قارىي كاشغەرى ئۆز تالىپىغا
چوڭ ئۈمىد باغلاپ، ئۇنىڭغا ھەر جەھەتتىن يار ـ يۆلەك بولدى.
ئۇستازىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىكى خالىسانە ياردىمىدىن
قانغۇدەك ئوزۇقلانغان شائىر ئەمىر نۇرئەخمەتخان خوتەنى ئۆز
ئىجادىيىتىنى قىزغىنلىق بىلەن داۋاملاشتۇردى.

ئىلى ۋىلايىتىگە قاراشلىق كۈنەس ناھىيە قاراسۇ يېزا
مەسچىتىنىڭ ئىمامى نىياز قارىم ساقلاپ كەلگەن 12 × 18
فورمات، 18 بەتلىك « ئەمىر نۇرئەخمەتخان خوتەنىنىڭ ئەسىرد-
دىن بىرئاز نىشانە » ناملىق قولىيازما ئاپتورنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ بىر
قىسمى ھېسابلىنىدۇ. كىتاب مۇقاۋىسىنىڭ ئاستىنقى قىسمىدىكى
« ھامىد مەخدۇم ئوغلى ئەھمەد قارىي كاشغەرىنىڭ ئىھتىماملىرى
ئىلە كاشغەر شەھرىدە يېزىلدى » دېگەن جۈملىلەر بىلەن
كىتاب «ئىپتىدا» سىدىكى « بىر ھېكايەئى ھەيرەت، ئەفزا
نىسبەتى ئىلە ھەزرىتى ئۇستاد قازىكالان ئاخۇنۇم مەدھىيىتىن
تۈزمەك ۋە مەقدۇم سانى ئىلىپتانىغە تەشەككۈر كىرگۈزمەك »

دىگەن جۈملىلەردىن قارىغاندا، بۇ كىتابنىڭ بارلىققا كېلىشىگە تەشەببۇسچى بولغان ۋە ئۇنىڭغا ھىممەت، ياردەم قىلغان كىشىنىڭ دەل «ئۇستاد قازىكالان» دەپ ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنغان ھامىد مەخدۇم ۋە ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئەھمەد قارىي كاشىغەرى ئىكەنلىكىنى، ئاپتور ئەنە شۇ ئۇستازلىرىنىڭ ھىممىتىگە مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن بۇ كىتابنى يازغانلىقىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ.

كىتابتا تەسۋىرلەنگەن مەزمۇنلار شائىرنىڭ ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن سەرگۈزەشتلىرى بىلەن بىۋاسىتە باغلىقتۇر. «ئىپتىدا» (باشلىنىش) ناملىق شېئىرنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، قەشقەرگە يېڭىدىن كېلىپ، مۇساپىرلىق غەم ـ قايغۇسىغا چۆككەن شائىر قەشقەر ھېيتىنى كۆرۈپ ئىنتايىن ھەيران قالىدۇ. بولۇپمۇ ھېيتگاھ جامە دەرۋازىسىنىڭ ئۇستىدىكى پەشتاقتىن پەلەكنى ياڭرىتىپ ئۇرۇلۇۋاتقان ناغرا ساداسى بىلەن بۇ ھېيتقا خۇشاللىق پەيزى بېغىشلاۋاتقان سۇناي ئاۋازى ۋە ئۇنىڭغا تەڭكەش قىلىپ جامە ئالدىدىكى كەڭ مەيداندا ساما ئويناۋاتقان كەنتانلىق يۈسۈپكە ئوخشاش چىرايلىق ئوغۇللارنىڭ شوخ، چەبدەس ھەرىكەتلىرى، ئۇچىسىغا شايى ـ ئەتلەس، دۇردۇن ـ تاۋار، بېشىغا سۆسەر ـ كەمچەت تۇماق كىيگەن، قۇلىقىغا ئالتۇن زىرە، ئالتۇن ھالقا، بىلىكىگە ئالتۇن بىلەزۈك، قوللىرىغا ئالتۇن ئۈزۈكلەرنى سېلىشىپ، پەرىلەردەك ياسىنىشىۋالغان قارا كۆزلۈك، تاتلىق سۆزلۈك ھۆر قىزلارنىڭ نازاكەتلىك مېڭىش ـ تۇرۇشلىرى شائىردا خۇددى پەرىزاتلار ماكانىغا كېلىپ قالغاندەك ھېس ـ تۇيغۇنى شەكىللەندۈرىدۇ. شائىر ئەنە شۇ قىز ـ يىگىتلەرنىڭ ھەرىكىتىنى تاماشا قىلىپ تۇرغىنىدا، قاياقتىندۇر قارىقاشلىق، قارا چاچلىق، كىرپىكلىرى پولات نەيزىدەك تال ـ تال كەلگەن، لەۋلىرى ئانار دانىسىدەك قىزىل، ئىككى مەگزى

بېھىشتەك ئوتلۇق، بەللىرى ئىنچىكە، قامىتى سۇۋادانىدەك تۈز، شۇنداق كېلىشكەن، خۇش چىراي بىر قىز ناز بىلەن ئويناپ ھېيتگاھقا قاراپ كېلىدۇ. قىز بىلەن شائىر دەل ھېيتگاھتا دوقۇرۇشقىنىدا، قىزنىڭ كىرپىكىدىن ئېتىلغان بىر ئوق شائىرنىڭ كۆكرىكىگە خەنجەردەك قادىلىپ، ئۇنىڭ ئىختىيارىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالىدۇ. يۈرەك يارىسىدىن ئەس - ھوشىنى يوقاتقان شائىر قىزنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ھېچنېمىدىن خەۋىرى بولمىغان بۇ قىز بىخارامان ھالدا كوچا - بازارلارنى ئارىلاپ، ھېيت تاماشاسىنى تۈگىتىپ، كەچتە ئۆيىگە قايتىدۇ. روزى ھېيتتىن قۇربان ھېيتقىچە ئارىلىقتىكى 70 كۈن جەريانىدا شائىر قىزنى پايلاپ، ئۇنىڭ ئىشىكىدىن نېرى كېتەلمەيدۇ. شائىرنىڭ بۇ ھەرىكىتىدىن گۇمانلانغان كوچا نازارەتچىسى ئۇنى بەتنىيەتلىكتە ئەيىبلەپ، قازىخانىغا ئېلىپ بارىدۇ. شائىر قازىخانىغا بارغاندىن كېيىن، يۈرەك سىرىنىڭ ئاشكارىلىنىپ قېلىپ، قاتتىق جازاغا تارتىلىشىدىن بەك ئەندىشە قىلغان بولسىمۇ، ئەمما قازىكالان ھامىد مەخدۇم بۇ مەسىلىگە كەڭچىلىك بىلەن قاراپ، ئادىللىق بىلەن بىر تەرەپ قىلىدۇ.

شائىر ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن مانا بۇ ۋەقەلەرنى ھېكايە قىلىش ئارقىلىق، ھامىد مەخدۇمنىڭ مەسىلىلەرگە ئەتراپلىق قارايدىغان، نەزەر دائىرىسى كەڭ، زېھنى ئۆتكۈر، پاراسەتلىك، ئادالەتپەرۋەر كىشى ئىكەنلىكىنى تەسۋىرلەپ بېرىدۇ. شائىرنىڭ ھامىد مەخدۇمنى تەرىپلەپ مەدھىيە ئوقۇشى ۋە ئىككىنچى ئوغلى ئەھمەد قارىي كاشغەرىگە تەشەككۈر ئېيتىشى تاسادىپىي بولماي، بەلكى قولىيازمىنىڭ 15 - ، 16 - بەتلىرىدىكى ئىككى مۇۋەششەھ بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

بىرىنچى مۇۋەششەھ توققۇز بېيىت، 18 مىسرادىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭدا يىگىتنىڭ قىزغا بولغان ئىشق -

www.uyghurkitap.com

مۇھەببىتى ئىزھار قىلىنىپ ، قىزنىڭ جاۋاب بېرىشى ئىلتىجا قىلىـ
ـنىدۇ . بۇ مۇۋەششەھنىڭ ھەر بېيىتىنىڭ بىرىنچى مىسراسىدىكى
بىرىنچى ھەرپىنى ئېلىپ ، بىر - بىرىگە قوشقاندا ، ئۇنىڭدىن
«زۆھرە خېنىم » دېگەن ئىسىم كېلىپ چىقىدۇ .
ئىشق - مۇھەببەت مەزمۇن قىلىنغان ئىككىنچى مۇۋەشـ
ـشەھمۇ ئوخشاشلا توققۇز بېيىت ، 18 مىسرادىن تەركىب تاپقان
بولۇپ ، بۇ مۇۋەششەھنىڭ ھەربىر بېيىتىنىڭ بىرىنچى مىسراسىـ
ـدىكى بىرىنچى ھەرپىنى ئېلىپ ، بىر - بىرىگە قوشقاندا ،
ئۇنىڭدىن « يەسىرەخېنىم » دېگەن ئىسىم كېلىپ چىقىدۇ . ئەمما ،
مۇۋەششەھنىڭ ئاخىرىدىكى :

« ماڭا ئەدلى لۇتپ ئىلە زەررەچە ،
شاھىنشاھ ، ساھىبقىرانىم خېنىم » .

دېگەن ئىككى مىسرا ئارقىلىق يەسىرەخېنىمنى « شاھىنشاھ » ،
«ساھىبقىران » دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ مەدھىيىلەپ ، ئۇنىڭدىن
ئادالەت ، ھىممەت تەلەپ قىلىشى بۇ مۇۋەششەھنىڭ ئالدىنقى
مۇۋەششەھدىن مەزمۇن ۋە ھېسسىيات جەھەتتە مەلۇم پەرقىنىڭ
بارلىقىنى كىشىگە ھېس قىلدۇرۇپلا قالماستىن ، يەنە «
يەسىرەخېنىم » شائىر مۇھەببەت ئىزھار قىلغۇاتقان قىز بولسا كېـ
ـرەك دېگەن تۇيغۇغىمۇ كەلتۈرىدۇ .
ئۇنداقتا ، « زۆھرەخېنىم » كىم ؟ « يەسىرەخېنىم » كىم ؟
ئىككىلىسى شائىر مۇھەببەت ئىزھار قىلغان كىشىلەرمۇ ؟ ياق ! بىر
كىشىنىڭ بىرلا ۋاقىتتا ئىككى قىزغا مۇھەببەت ئىزھار قىلىشى
مۇمكىن ئەمەس . ئەگەر بىر كىشى بىرلا ۋاقىتتا ئىككى قىزغا مۇـ
ـھەببەت ئىزھار قىلىدىكەن ، ئۇنداقتا ئۇنى چىن ئىنسانىي
مۇھەببەت ئىگىسى ئەمەس ، بەلكى ساختا مۇھەببەت ئىگىسى ، دېـ

بېش كېرەك. ھەر ئىككى مۇۋەششەھنى چوڭقۇر، ئەستايىدىل، ئىنچىكىلىك بىلەن مۇلاھىزە قىلىپ كۆرگەندە، شائىرنىڭ مۇھەببەت ئىزھار قىلىنغان كىشىسى «زۆھرەخېنىم» بولۇپ، «يەسىرەخېنىم» بولسا ئۇنىڭ ئانىسى (ئەھمەد قارىي كاشغەرىنىڭ ئايالى) ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ.

قازىكالان ھامىد مەخدۇم نۇرئەخمەتخان خوتەنىنىڭ يۈرەك سىرىنى ئۇقاندىن كېيىن، ساۋابلىق ئىزدەپ نەۋرىسى زۆھرەخېنىمنى (ئەھمەد قارىي كاشغەرىنىڭ قىزىنى) ئۇنىڭغا بېرىشكە قوشۇلغان، ئەھمەد قارىي كاشغەرىنىمۇ ماقۇلغا كەلتۈرگەن. بىراق، ئەھمەد قارىي كاشغەرىنىڭ ئايالى يەسىرەخېنىم نۇرئەخمەتخاننى مۇساپىر كۆرۈپ، قىزىنى بېرىشكە قوشۇلمىغان. شائىر نۇرئەخمەتخان يەسىرەخېنىمغا تەسىر ئۆتكۈزۈش مەقسىتىدە ئىككىنچى مۇۋەششەھنى يازغان. بۇ مۇۋەششەھ يەسىرەخېنىمغا تەسىر قىلىپ ماقۇل بولغانمۇ، ياكى قازىكالان ھامىد مەخدۇم بىلەن ئوغلى ئەھمەد قارىي كاشغەرى ئۆز ھوقۇقىنى ئىشلىتىپ، بېسىم قىلغانمۇ؟ ئەيناۋۇر شائىرنىڭ ئارزۇسى ئىشقا ئېشىپ، بۇ ئائىلىگە كۈيئوغۇل بولۇپ كىرگەن. مەلۇم مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى ھىجرىيە 1348 ـ يىلى (مىلادىيە 1929 ـ، 1930 ـ يىللىرى) ئەھمەد قارىي كاشغەرىنىڭ نەۋقىران بولۇپ يېتىلگەن بىر ئوغلى ۋاپات بولغان. ئائىلىدە بۇنىڭ مۇسىبىتى قاتتىق تۇتۇلۇپ، يىغا ـ زار كۆپ بولۇپ كەتكەنلىكتىن، شائىر ئۇلارغا تەسەللى بېرىش يۈزىسىدىن ئەھمەد قارىي كاشغەرىنىڭ ئاغزىدىن بېرىلگەن «مەخدۇم مەسۇمنىڭ رىسالىسى، يەئنى ئاندەكى ساناسى بىلەن دۇئاسى ۋە سوكىدە كۆڭۈل تەپتىشىدىن ئىزھارى، ئىزھارى ۋە ئام ئەرتىھالى تارىخى ئەشئارى» (پاك مەخسۇمنىڭ ئازغىنا مەدھىيە بىلەن دۇئاسى. ئۇنىڭدىن كېيىن كۆڭۈل ئۇرغۇشىدىن ئىزھار بولۇپ، ۋە يەنە

ئىزهار بولۇپ، كۆپچىلىككە ئايان بولغان تارىخىي شېئىرى) نامىلىق مەرسىيەسىنى يېزىپ قالدۇرغان.

شائىر نۇرئەھمەتخان خوتەننىڭ ئىجتىھات بىلەن ئۆگىنىپ، ئەدەبىي ئىجادىيەت قاينىمىدا غۇلاچ تاشلاۋاتقان ۋاقتىدەل 1931 ـ يىلى قۇمۇلدىن باشلانغان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئوت يالقۇنى پۈتكۈل شىنجاڭغا تۇتاشقان، تۇرپان، كۇچا، قەشقەر، خوتەندىمۇ خەلق قوزغىلاڭلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن پارتلاپ، جىڭ شۇرېننىڭ مۇستەبىت ھاكىمىيىتىگە شىددەتلىك ئوت ئېچىۋاتقان دەۋرگە توغرا كەلگەن. شائىر ھىجرىيە 1351 ـ يىلى شەۋۋال ئېيىدا (مىلادىيە 1932 ـ، 1933 ـ يىللىرى 1 ـ ئايدا) قەشقەردىكى ئوقۇشىنى تاشلاپ، ئۆز يۇرتى قاراقاشقا قايتىپ، بۇ يەردىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىغا ئاكتىپ قاتنىشىپ، خوتەن، يەكەندىكى ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى تارمار قىلىشتا زور كۈچ كۆرسەتكەن. كېيىن «ئەمىر ساھىب» (قوشۇن ئىگىسى، قوشۇن باشلىقى) مەرتىۋىسىگە ئېرىشىپ، 500 ئەسكەرگە باشچىلىق قىلىپ، خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە قەشقەر يېڭىسارنى مۇداپىئە قىلىش جېڭىگە قاتناشقان. بىراق، بۇ مۇداپىئە جېڭىدىن خوجىنىياز ھاجىنىڭ قوشۇنلىرى يەكەنگە چېكىنىپ كەتكەنلىكتىن، ئەمىر نۇرئەھمەتخان خوتەنى ما جۇڭيىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن يېڭىسار سېپىلى ئىچىدە قورشىلىپ قېلىپ، 23 كۈن شىددەتلىك جەڭ قىلىپ، ھىجرىيە 1352 ـ يىلى زۇلھەججەنىڭ 20 ـ كۈنى يەكشەنبە كۈنىدە (مىلادىيە 1933 ـ، 1934 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى) 23 يېشىدا پۈتكۈل ئەسكەرلىرى بىلەن باتۇرلارچە قۇربان بولغان.

شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈش لازىمكى، ئەمىر نۇرئەھمەتخان خوتەننىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنى تاللىۋالغان رىئال

ۋەقەلەرنى ، ئۇنىڭدىن ئالغان تەسىراتىنى ئوبرازلىق تىل سەنئى-
تىدىن پايدىلىنىپ ، كونكرېت ، ئېنىق ، روشەن ، گۈزەل ھالەتتە ،
قايىناق شېئىرىي ھېسسىيات ئاساسىدا يەكۈنلەپ ، راۋان ئۇسلۇبتا
تەسىرلىك قىلىپ ئىپادىلىگەنلىكىدەك يۇقىرى بەدىئىي ماھارىتى
بىلەن كىشىنى تولىمۇ قىزىقتۇرۇپ ، ئۆزىگە مەھلىيا قىلىدىغان :

« ئەلھەمدۇلىللا ۋەل مۇنتەكە بۇدۇر يېگانە ،
مۇھەببەت ئەسرارىدىن تولغان بىر خەزانە .
يەئنى ئەمىر ساھىب نۇرئەھمەتخان ——
خوتەننىڭ ئەسىرىدىن بىرئاز نىشانە » .

(بۇ ، مۇھەببەت سىرى بىلەن تولغان يەككە - يېگانە بىر
خەزىنە بولغانلىقى تۈپەيلىدىن ئاللاتائالاغا ھەمدۇسانا ئوقۇيمەن .
بۇ ، ئەمىر نۇرئەھمەتخان خوتەننىڭ [مۇھەببەت سىرىنى ئاشكارا
قىلىدىغان] ئەسەرلىرىدىن بىرئاز نىشانەدۇر .)

دېگەنگە ئوخشاش شېئىرىي مىسرالار بىلەن كىتاب مۇقاۋىسىنى
بېزەپ ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى دىۋان ئىچىدىكى
مەزمۇنلارغا جەلپ ئەتكۈدەك بەدىئىي كۈچ پەيدا قىلالىغانلىقى ؛
شۇنداقلا قەلىمى خېلىلا پىشىپ يېتىلگەن شائىرلارلا قىلالايدىغان
يىلنامىلەرنى ئەبجەد ھېسابى بىلەن ئىپادىلەپ ۋە ئۇنى شېئىرىي
مىسرالارغا سىڭدۇرۇپ ، شېئىر ئىچىدە كۆرسىتىشتەك قىيىن
سەنئەت شەكلىدىن ئەركىن پايدىلىنالىغانلىقى ئۇنىڭ شېئىرىي
سەنئەت جەھەتتە خېلىلا پىشىپ يېتىلگەن تالانت ئىگىسى
ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ . ئۇنىڭ ئەسەرلىرى بىز يۇقىرىدا
تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ، 18 - بەتتىن كېيىنكى ۋاراقلىرى يوقالغان
ئاشۇ كىچىككىنە تولۇقسىز قوليازما ① بىلەن چەكلەنمەسلىكى ،

① ئەمىر نۇرئەھمەتخان خوتەننىڭ بۇ قولىيازمىدىكى ئەسەرلىرى « يېڭى
قاشتېشى » ژۇرنىلىنىڭ 1992 - يىللىق 2 - سانىغا بېسىلغان .

يـەنـە باشقا ئەسەرلىرى بولۇشى مۇمكىن، ئۇلارنى ئىزدەپ تېپىش ۋە ئەمـىـر نۇرئەھمەتخان خوتەنى ئۈستىدە سىستېمىلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئالدىمىزدا قىلىشقا تېگىشلىك ۋەزىپىلەرنىڭ بىرى. قانـداقلا بولمىسۇن، ئەمىر نۇرئەھمەتخان خوتەنى ئەسەرلىرىنىڭ تېپىلىشى ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدىكى خۇشاللىنىشقا تېگىشلىك ئىش، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىيات خەزىنىسىگە قوشۇلغان بايلىق. ئەمىر نۇرئەھمەتخان خوتەنىنىڭ نامى ئەدەبىيات تارىخىمىزدىن تېگىشلىك ئورۇن ئېلىپ، ئەۋلادمۇئەۋلاد يادلىنىدۇ.

1991 ـ يىل، 7 ـ ئاي

www.uyghurkitap.com

ئالىم ۋە ئەدىب مۇھەممەت فەيزى

كىشىلىك ھايات چەكلىك، شۇڭا ئۇ قىممەتلىك، بىراق ئۇنىڭ قىممىتى چەكلىكلىكىدىلا ئەمەس، بەلكى مەزمۇنىدا، يەنە چەكلىك ئۆمۈرنى سەرپ قىلىپ ئىنسانىيەت ئۈچۈن بەخت - سائادەت، تۆھپە يارىتالىغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئەرەب، پارس تىللىرى بويىچە ئاتاقلىق مۇتەخەسسىس، يېتۈك ئەدەبىي تەرجىمان، مۆتىۋەر دىنىي ئۆلىما، مەرىپەتپەرۋەر مائارىپچى، ماھىر خەتتات، پېشقەدەم ئەدىب ۋە تارىخچى، تالانتلىق شائىر مۇھەممەت فەيزى كاشغەرىنى ھاياتلىقنىڭ قەدىر - قىممىتىنى چۈشىنىپ ئىنساندەك ياشىغان، چەكلىك ئۆمرىنى ئىلىم - مەرىپەتكە بېغىشلاپ، ئىنسانىيەتكە بەھرە يەتكۈزۈپ، ئىنسانلىق بۇرچىنى ئادا قىلغان كىشىلەرنىڭ بىرى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

مۇھەممەت فەيزى قىسقىغىنا 68 يىللىق ئۆمۈر ھاياتىدا خەلقىمىز بىلىشكە تېگىشلىك بولغان ئەخلاق ۋە دىنىي ئىلىمگە دائىر بەزى ئەمەلىي مەسىلىلەرنى مۇتالىئە قىلىپ، بىرقانچە ئىلمىي ئەسەر يازدى. تەپەككۇر دۇردانىلىرىنى مىسرا يىپلىرىغا تىزىپ، ئاجايىپ يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن نەزم توقۇدى. چەت ئەل ۋە ئۇيغۇر ئەدىبلىرىنىڭ باشقا تىللاردا يېزىلغان بەزى قىممەتلىك مىسرالىرىنى ئۆز ئانا تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، بىلىم تەشنالىرىغا

www.uygurkitap.com

يەتكۈزدى. تىلىمىزنىڭ ئىلمىي پاكىتى بولغان ئۇيغۇر يېزىقىنى بار ھۈنەر ـ سەنئىتىنى ئىشلىتىپ قەغەز بېتىگە نەپىس كەشتىلەپ، ئۇنىڭ گۈزەللىكى ۋە ئىلمىيلىكىنى نامايان قىلدى. خەلقىمىزنىڭ يۈكسەك ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن بۇ تالانتلىق ئەدىب ۋە ئالىمنىڭ XX ئەسىردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا قوشقان بۈيۈك تۆھپىلىرى مەدھىيىلىنىشكە تېگىشلىك، ئەلۋەتتە.

مۇھەممەت فەيزى ھىجرىيە 1325 ـ يىلى (مىلادىيە 1907 ـ يىلى) قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ خانئېرىق يېزىسىغا قاراشلىق قارادۆڭ كەنتىدىكى موللاخۇنھاجىم ئىسىملىك مەرىپەتپەرۋەر مائارىپچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

موللاخۇن ھاجىم ئىلىمنىڭ ھەممە تارماقلىرى بويىچە تولۇق مەلۇمات ئىگىلەپ، خەلقنىڭ ھۆرمەت ـ ئىززىتىگە ئېرىشكەن، بىلىملىك، «ساماۋى» [1] تەخەللۇسى بىلەن ھەر خىل ئەسەرلەرنى يېزىپ شۆھرەت قازانغان ئىقتىدارلىق، ئادالەتچى، كەسكىن مىجەزلىك ئادەم ئىدى. ئۇ، مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا سەئۇدى ئەرەبىستانىغا ھەج قىلىشقا بېرىش مۇناسىۋىتى بىلەن سەككىز يىل تۇرۇپ قېلىپ، مۇدەررىسلىك بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بۇ جەرياندا ئۇ، تۈركىيە سۇلتانلىقىنىڭ ھامىيلىقىدىن قۇتۇلۇپ، ئەنگلىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا ئۇچرىغان ئەرەب خەلقىنىڭ مۇستەملىكىچىلىككە قارشى تۇرۇش، ئازادلىق، مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى ھەققانىي كۈرەشلىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرىدۇ. مۇستەملىكىچىلىك تۈپەيلىدىن ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىش ئارقىسىدا ئويغىنىشقا باشلىغان بۇ

---

[1] ساماۋى ـــ ئاسمانغا تېگىشلىك ھاۋا رەڭ دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئاپتور بۇ تەخەللۇس ئارقىلىق ئۆزىنى «تەڭرىگە تەئەللۇق»، «تەڭرىنىڭ بەندىسى» دېمەكچى بولىدۇ.

خەلقلەردىكى جاھالەتچىلىك، خۇراپاتلىققا قارشى تۇرۇش،
ئىلىم ـ پەنگە يۈزلىنىش قىلىش، ئاياللار ئازادلىقىنى قولغا
كەلتۈرۈش يولىدا بولۇۋاتقان بىر قاتار ئىلغار، تەرەققىپەرۋەر ھە-
رىكەتلەرنى مەتبۇئات يۈزىدىن كۆرۈپ، ئۆزى پىكىرلەشكەن
كىشىلەردىن ئاڭلاپ چۈشىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن موللاخۇن ھا-
جىمنىڭ ئىدىيىسىدە يېڭىلىققا ئىنتىلىدىغان، تەرەققىيپەرۋەرلىكنى
خالايدىغان يېڭى بىر دېموكراتىك ئاڭ ـ پىكىر شەكىللىنىشكە
باشلايدۇ. ئۇ، ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۆز پەرزەنت-
لىرىنىڭ تەربىيىسىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلىدۇ. ئۇلارنىڭ
كەلگۈسىدە ئىلىم ساھەسىدە ئىقتىدارلىق كىشىلەردىن بولۇپ يې-
تىلىشىنى ئارزۇ قىلغاچقا، قاتتىق تەلەپ قويۇپ تەربىيىلەيدۇ.
ئۇلارغا پەننىي بىلىم ئۆگىتىپلا قالماستىن، يەنە دېھقانچىلىق ئەم-
گىكى، ھەر خىل تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى بىلەن
شۇغۇللاندۇرۇپ، ساغلام بەدەن قىلىپ يېتىلدۈرىدۇ.

مۇھەممەت فەيزى 12 ياشقا تولغىچە ئىنىسى ئەھمەد زىيا-
ئىي بىلەن بىرلىكتە ئاتىسىنىڭ قولىدا ئوقۇپ باشلانغۇچ مەلۇماتقا
ئىگە بولىدۇ. كېيىن قەشقەر شەھىرىگە كېلىپ «چاھارسۇ» ①
مەدرىسەسىدە مامۇت ئاخۇن داموللام، شەمسىددىن داموللام،
زىرىپ قارىھاجىم، مەھمۇت داموللام قاتارلىق ئۆز دەۋرىنىڭ نو-
پۇزلۇق مۇدەررىس، ئالىملىرىنىڭ قولىدا ئوقۇپ، شەرىئەت
ئىلمى، فىقھە ئىلمى، ئىلمى پاساھەت، تىل، ئەدەبىيات، تارىخ،

---

① چاھارسۇ — تۆت كوچا دوقمۇشى، گۈزەر دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئىلگىرى
مۇشۇ جاينىڭ شەرقىي جەنۇبىي دوقمۇشىدا ياكى ھازىرقى شەھەرلىك 14 ـ
باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئۇدۇلىدىكى دوقمۇشتا چاھار سۇ مەدرىسەسى 1958 ـ
يىلغىچە مەۋجۇت بولغان. 1958 ـ يىلى چېقىپ تاشلىنىپ، خەلق باشقۇرغان
مەكتەپ سېلىنغان.

www.uyghurkitap.com

داموللاجىم «بىزمۇ ئۆزىمىزنى موللا ـ ئەللامە، دەپ يۈرۈپتۇق، مۇنداق پاراسەتلىك، يېتىشكەن ئالىمۇ قەشقەردە بار ئىكەن» دەپ مۇھەممەت فەيزىگە كۆپ ئاپىرىن، تەھسىن ئوقۇغان.

مۇھەممەت فەيزى 1937 ـ يىلى شىڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، ئىككى يىلدىن ئارتۇق مۇدھىش تۈرمە ھاياتىنى باشتىن كەچۈردى. تۈرمىدىن قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، ئاۋۋال ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ مائارىپ بۆلۈمىدە، كېيىن ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ ئۆزىدە كاتىپ بولۇپ ئىشلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن قەشقەر شەرئى مەھكىمىسىنىڭ قازىخانىسىدا سىجىللات (كاتىپ) بولۇپ، پەتىۋا يېزىش بىلەن مەشغۇل بولدى.

1946 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمى ئىمزالاندى. يېڭىدىن قۇرۇلغان بىرلەشمە ھۆكۈمەت ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنى قەشقەر ۋىلايىتىگە باش ۋالىي، قوشۇمچە ئامانلىق ساقلاش باش قوماندانى قىلىپ تەيىنلىدى. مۇشۇ چاغدا ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم ئۆزىگە ياراملىق بىر كاتىپ تېپىش ئۈچۈن كاتىپلىقتىن خەۋىرى بار ھەممە كىشىلەرنى ئوردىغا يىغىپ، ھۆكۈمەت خىزمىتىدە دۇچ كېلىش ئېھتىمالى بولغان 10 چوڭ قىيىن مەسىلىگە 10 پەتىۋا يېزىشنى ئۇقتۇردى. يازغانلار ئىچىدە مۇھەممەت فەيزىنىڭ يازغىنى زىيادە ياخشى بولغانلىقتىن، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم ئۇنىڭغا كۆپ ئىنئام بېرىپ ئۆزىگە كاتىپ قىلىۋالدى. مۇھەممەت فەيزى ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمغا كاتىپ بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە، بىر تەرەپتىن مەخسۇس خەت ـ ئالاقە، دوكلات، ھۆججەت، پەتىۋا، باياننامە، ئۇقتۇرۇش، ئېلان قاتارلىقلارنى يېزىش بىلەن شۇغۇللاندى؛ يەنە بىر تەرەپتىن ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنىڭ

پەرزەنتلىرىنى ئوقۇتۇپ تەربىيىلىدى ۋە ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمغا يېقىندىن ھەمكارلىشىپ، مۇشاۋۇرلۇق ۋەزىپىسىنى ئۆتىدى.

1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 24 - كۈنىدىن باشلاپ، گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسملىرىدىن ھەقىقەتكە قايتىشقا ئۈنىمىغان ما چىڭشياڭ، لۇ شۇرىن، يې چىڭ باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم باندىتلار پاكىستان، ئەرەبىستان ئارقىلىق شياڭگاڭ، تەيۋەنگە قېچىپ كەتمەكچى بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا قاراپ چېكىنگەندە، يول بويى ھەممە شەھەر - ئۆتەڭلەرنى بۇلاپ، قىرغىنچىلىق قىلىپ ماڭغان. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم مۇھەممەت فەيزىنىڭ مەسلىھەتىگە ئاساسەن، شەھەردىكى باي، سودىگەر، ھۈنەرۋەنلەردىن مەلۇم مىقداردا پۇل يىغىپ، ما چىڭشياڭ، لۇ شۇرىن، يې چىڭلارغا تەقدىم قىلىش ئارقىلىق قەشقەرنى ئەكسىيەتچىلەرنىڭ بىر قېتىملىق بۇلاڭ - تالاڭ قىرغىنچىلىقىدىن ساقلاپ قالغان.

مۇھەممەت فەيزى 1952 — 1956 - يىلغىچە ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن يەكەن مەمۇرىي مەھكىمە ئىشخانىسىدا كاتىپ بولۇپ ئىشلىدى. مەمۇرىي مەھكىمە ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، «ساقىيە» مەدرىسەسىنىڭ ھۇجرىسىدا ئىلىم مۇتالىئە قىلىش ۋە يېزىقچىلىق ئىشى بىلەن شۇغۇللاندى. 1966 - يىل 5 - ئايدا مەملىكەت بويىچە كۆتۈرۈلگەن مەدەنىيەت ئىنقىلابىنىڭ تەتۈر قۇيۇنى ئۇنىڭ تىنچ تۇرمۇشىنى يەنە داۋالغۇتۇپ، بىر ئىزىدا قويمىدى. «قىزىل قوغدىغۇچى» ۋەۋىسكىسنى كۆتۈرۈۋالغان بىر تۈركۈم بىكار تەلەپ، ھارامتاماق ئىسيانچىلار مۇھەممەت فەيزىنىڭ ئۆيىگە باستۇرۇپ كىرىپ، نەچچە ئىشكاپتىكى قىممەتلىك مۈلكى بولغان خاتىرە كىتابلىرىنى، كېچە - كۈندۈز تەر ئاقتۇرۇپ، مىڭ بىر جاپا -

مۇشەققەت بەدىلىگە تەييار قىلغان كۆپلىگەن ئىجادىي ئەمگەك مېۋىلىرىنى بۇلاپ - تالاپ، جاھالەتپەرەسلىكنىڭ سېھىرلىك گۈلخانلىرىدا كۆيدۈرۈپ كۈلگە ئايلاندۇردى. ئۆزىنى بولسا مىنۇت - سېكۇنت كۆزدىن ئۈزمەي نەزەربەنت قىلدى. بىر ئۆزىلا ئەمەس، ئائىلىسىدىكى نەچچە جان ئادەمنىڭ سىقىلىۋاتقانلىقىغا چىداپ تۇرالمىغان مۇھەممەت فەيزى ئائىلىسىنى تاشلاپ، ئۆس-تەڭبويىدىكى قازىيخانا ئىچىگە كۆچۈپ كىرىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ، بۇ يەردىمۇ ئۇزاق تۇرالمىدى. 1969 - يىللىرىنىڭ بېشىدا يارباغ دۆڭمەسچىتتىكى قادىربەگھاجىم نامىغا ئاتالغان مەدرىسە-نىڭ بىر ھۇجرىسىغا پاناھلىنىپ، يەككە - يېگانە، تەنھالىقتا تۇرمۇش ئۆتكۈزۈپ، 1977 - يىل 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئا-لەمدىن ئۆتتى. مۇھەممەت فەيزى ئالەمدىن ئۆتۈشتىن بۇرۇن، ئۇزاق يىل مابەينىدە يەر ئاستىغا كۆمۈپ ساقلىغان 5000 پارچە-دىن ئارتۇق ھەر خىل كىتابلىرىنى شەھەردىكى مۆتىۋەر دىنىي ئۆلىمالارغا ھەقسىز ھەدىيە قىلىپ، ئۇلاردىن ئۆزى ئۈچۈن ۋاپات بولغاندىن كېيىن دۇئا قىلىپ قويۇشنى ئىلتىماس قىلدى. شەھەر ئۆلىمالىرى ۋە ئۇنىڭ ئىخلاسمەنلىرى ھەر ھېيت - ئايەم كۈنلى-رىدە ئۇنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن، ھەزرەت تاختاكۆۋرۈكتىكى تۇپراق بېشىغا چىقىپ، دۇئا بىلەن ياد قىلىپ تۇرماقتا.

مۇھەممەت فەيزى ئىلىم ئۈچۈن تۇغۇلۇپ، ئىلىم ئۈچۈن ياشىغان ئالىم. ئۇ، پۈتكۈل ئۆمرىنىڭ يەتتىدىن ئالتە قىسمىنى دېگۈدەك ئىلىم - مەرىپەت ئۆگىنىش، ئىلىم - مەرىپەت تەتقىق قىلىش، ئىلىم - مەرىپەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئىشىغا بېغىشلاپ، خەلقىمىز ئۈچۈن ئاز بولمىغان ئىجادىي ئەمگەك مېۋىلىرىنى مىراس قالدۇردى. ئۇنىڭ «زۆرۈر ئەقىدىلەر گۆھىرى» ناملىق ئەسىرى ئەنە شۇ ئىجادىي ئەمگەكلىرى ئىچىدە نەچچە قېتىملىق بۇلاڭ - تالاڭدىن ئامان - ئېسەن قېلىپ، خەلقىمىز قولىدا

ساقلىنىپ قالغان بىر مۇھىم ئەمگەك مېۋىسىدۇر .

ئاپتور ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپقان بۇ ئەسىرىنى كىتاب خاتىمىسىدە شېئىر بىلەن :

« مەن تامام ئەيلەگەچ يازىپ بۇ گۆھەر ،
ۋاقىت ۋە يىلدىن بەردى ئەقىل خەۋەر .
يەئنى بىر مىڭ ئۈچيۈز ۋە ئاتمىش ،
قوشۇلۇپ ئالتىسى — تامام ئەتمىش .
ھەم مۇھەررەم بېشى ۋە جۇمئە كۈنى ،
ئىردى ئول كۈن ئوچۇق ، بىلىڭلار مۇنى » .

دەپ ئىزاھلىغىنىدەك ، ھىجرىيە 1366 ـ يىلى (مىلادىيە 1946 ـ ، 1947 ـ يىللىرى) مۇھەررەم ئېيى (1 ـ ئاي) نىڭ ھاۋا ئوچۇق بىر جۈمە كۈنىدە يازغان . ھىجرىيە 1369 ـ يىلى (مىلادىيە 1949 ـ ، 1950 ـ يىللىرى) ماھى مۇھەررەمدە (1 ـ ئايدا) قەشقەرنىڭ ئەينى چاغدىكى باش ۋالىيسى ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنىڭ ھىممەت ياردىمى بىلەن① « قەشقەر گېزىتى » ئىدارىسىدا 2000 تىراژدا بېسىلىپ نەشر قىلىنغان .

① 1936 ـ يىللىرى قەشقەر مائارىپ ئىدارىسىنىڭ قارىمىقىدا مەسچىت ۋە مەدرىسەلەرنىڭ ۋەخپىلىرىنى بىرتۇتاش باشقۇرۇپ ، مەسچىت ، مەدرىسەلەرنى بىرتۇتاش رېمونت قىلىدىغان « ئىسلام مادارىس ۋە مەساجىت » (مەدرىسە ۋە مەسچىتلەرنى ئىسلاھ قىلىش ھەيئىتى) دېگەن بىر ئاممۇۋى تەشكىلات قۇرۇلغان . ئۇنىڭ مەقسىتى مىللىي مەدەنىيەت ، مىللىي مائارىپ ، ئىلىم ـ پەننى راۋاجلاندۇرۇش ئىدى . ئۇلار مەسچىت ۋە مەدرىسەلەرنىڭ ۋەخپە كىرىملىرىنى ، بايلار ۋە سودىگەرلەرنىڭ ئىئانە مەبلەغلىرىنى توپلاپ ، بىر قىسمىنى مەسچىت ، مەدرىسەلەرنى رېمونت قىلىشقا ؛ بىر قىسمىنى مەدەنىيەت ، مائارىپ ، ئىلىم ـ پەن تەرەققىياتى ئۈچۈن ئىشلەتكەن . بۇ كىتاب ئاشۇ مەبلەغ ھېسابىغا نەشر قىلىنغان .

ئاپتور بۇ ئەسىردە ئىسلام ئەقىداتىدىكى ئىمان، ئىبادەت، ئەمەلگە دائىر بىرقانچە مۇھىم مەسىلىلەرنى سوئال ـ جاۋاب شەكلى بىلەن ئاددىي يوسۇندا بايان قىلىش ئارقىلىق كىشىلەرنى گۇناھلىق ئىشلاردىن توسۇپ، توغرا يولغا باشلاشقا تىرىشقان. ئەسەرنىڭ ئاخىرىدىكى مۇنۇ سۆزلەر ئاپتورنىڭ ئەسەرنى يېزىش-تىكى مۇددىئا ـ مەقسىتىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ: «ئۇنىڭ ئۈچۈن، چوڭ ـ كىچىك ھەربىر مۆئمىننىڭ بۇ ئايەت ۋە ھەدىسلەر مەزمۇنىغا ئەمەل قىلىپ، ھالال كەسىپ قىلماقى ۋە شەرىئەت بۇيرۇغان مۇقەددەس يولدا ماڭماقى، ياخشى ئىش ـ ياخشى گەپنى قىلماقى، يامان ئىش ـ يامان سۆز، ھارام ئەھۋاللاردىن پۈتۈنلەي يىراق بولماقى زۆرۈر ۋە مۇھىمدۇر. چۈنكى، ھەربىر بەندە ئۆزىنىڭ ئەمەلى بىلەن قىيامەتتە مەسئۇل-دۇر. ياخشى بولسا جەننەت، يامان بولسا دوزاخ ئۇنىڭ مۇكاپاتىدۇر».

ئاپتور بۇ ئەسىرىنى چوڭقۇر ئىلمىي ئاساستا ئىگە قىلىش ئۈچۈن «خۇلاسەتۇل فەتاۋى»، «ۋەلىسان ئەلھىكەمنام» قاتارلىق پەتىۋاغا دائىر مۆتىۋەر دەستۇر خاراكتېرلىك كىتابلاردىن پايدىلىنىپ، «ھەربىر چوڭ ـ كىچىك مۇسۇلمان كىشىلەرنىڭ بىلىشى ناھايىتى زۆرۈر ۋە پەرز بولغان...»، «تېبابەتكە تەئەللۇق بولغان زۆرۈر قائىدە مەسىلىلەرنى» ئانا تىلىدا (ساپ ئۇيغۇر تىلىدا) بايان قىلىپ، كىشىلەرنىڭ چۈشىنىشى ۋە بىلىشىنى ئا-سانلاشتۇرغان.

بۇ ئەسەر گەرچە دىنىي خاراكتېرلىك ئەسەر بولسىمۇ، ئەمما ئۇ، يەنە بىر جەھەتتىن قارىغاندا، كىشىلەرنى سەمىمىي، راستچىل بولۇشقا، ئەمگەك ـ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھالاللىق بىلەن يېيىشكە، تىرىكتاپ بولماسلىققا ئۈندە-دەيدىغان ئەدەپ ـ ئەخلاق جۈملىسىگە كىرىدىغان

دىداكتىك ئەسەر ھېسابلىنىدۇ .

مۇھەممەت فەيزىنىڭ يەنە بىر ئىجادىي ئەمگىكى ـــ ھازىر قەشقەر ۋىلايەتلىك مىللىي قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان 20×14 سانتىمېتىر فورماتتىكى 230 بەتلىك قاتتىق تاشلىق « سائادەتۇل ئىنسان ، فى رىزائىر رەھمان » ① ناملىق قولىيازما ئەسىرىدۇر . ئاپتور بۇ ئەسىرىنى ھىجرىيە 1393 ـ يىلى زۇلھەججىنىڭ 14 ـ كۈنى (مىلادىيە 1974 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى) يېزىپ تاماملىغان . بىر مۇقەددىمە ، 20 بابتىن قۇرۇلغان بۇ ئەسىرىدە ئاپتور تەرىقەت ۋە ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى ، تەرىقەتنىڭ مەقسىتى ، تەرىقەتتىكى سۇلۇكلار ۋە ئۇنىڭ يوللىرى ، تەرىقەت پىركامىللىرىدىن ئوبۇلقاسىم قەشقەرى ، خوجا يۇسۇپ ھەمەدانى ، خوجا ئەھمەت يەسەۋى ، خوجا ئابدۇخالىق غىژدىۋانى ، خوجا باھاۋىدىن نەقشۋەندى ، مەۋلانا جالالىدىن رۇمى ، ئىمام رەببانى ، شەيخ ئەھمەت ھىندى ئەلفارۇق قاتارلىقلارنىڭ تەرجىمىھاللىرى ۋە باشقا بىرقانچە مۇھىم مەسىلىلەرنى بايان قىلىپ ، تەرىقەت ھەققىدىكى ھەرخىل چۈشەنچىلەرنى يىغىنچاقلىغان . بۇ كىتاب تەسەۋۋۇپ تارىخىنى ئۆگىنىش ، تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە . مەسىلەن : « شۇنى بىلىڭلاركى ، پەيغەمبىرىمىز سەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمدىن كېيىن ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئەبزەل-لىرىغە پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۆھبىتىدىن باشقا ، بىر خاس نام بىلەن ئات قويۇلمىدى . چۈنكى ، ئۇ ۋەقتىدە نەبى مۆھتەرەم سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمنىڭ سۆھبەتىدىن ئۇلۇغ ھېچ پەزىلەت يوق ئىدى . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار 〈 ساھابە 〉 دېيىلدى . ۋاقتىكى ئىككىنچى ئەسىرنىڭ كىشلىرى ئۇلارنى تاپتى . بۇ تاپقۇچىلار 〈 تابەئەين 〉 دېيىلدىلەر . بۇلار بۇ سۈپەتنى ھەمە

① « سائاتۇدەل ئىنسان ، فى رىزائىر رەھمان » ـــ ئىنسانىنىڭ سائادەتمەنلىكى خۇدانى رازى قىلماقتىدۇر .

نىشانىنىڭ ئۇلۇغى ، دەپ ھېسابلىدى . ئۇلاردىن كېيىن كەلگەنلەر 《 ئەتبائى تابەئەين 》 دەپ سۈپەتلەندى . ئۈچ ئەسىردىن كېيىن ، ئادەملەر رەڭگارەڭ بولۇپ كەتتى . بۇلارنىڭ ئارىسىدىكى مەرتىۋىلەر بىر - بىرىدىن يىراقلىشىپ كەتتى . دىنىي ئىشلارغا بەك ئەھمىيەت بېرىدىغان خاس ئادەملەر 《 زاھىت ئابىد 》 دېيىلدى . ئاندىن كېيىن بىدئەتلەر زاھىر بولدى . ھەربىر پىرقەنىڭ ئىچىدە ئۆز تەرىپىگە قىچقىرىپ ، ئۆزلىرىنى ماختاپ ، ئۆزلىرىنىڭكىنى راست دەيدىغانلار پەيدا بولدى . بىزنىڭ ئىچىمىزدە ھەربىر يولمۇ ئىلگىرى بار ، زاھىرمۇ بار دەپ دەئۋا قىلدى . ھەق بىلەن ناھەق مۇنداق ئارىلىشىپ كەتكەنلىكتىن ، ئەھلى سۈننەت ۋە جامائەت (فىرقەئى ناجىيە) نىڭ ئىچىدىن خۇدا بىلەن بولغان ھەربىر تىنىقنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان ، دىللىرىنى غەپلەتتىن ساقلايدىغان خاس مۆئمىن بەندىلەر 《 تەسەۋۋۇپ 》 ئىسمى بىلەن ئايرىلدى . بۇ ئۇلۇغلەر ھىجرەتتىن 200 يىل كېيىن مەشھۇر بولدى » .

مانا بۇلاردىن تەسەۋۋۇپنىڭ نېمە سەۋەبتىن ۋە قاچان پەيدا بولغانلىقى ، ئۇنىڭ پەيدا بولۇش جەريانى ھەققىدە ئېنىق چۈشەنچىگە ئىگە بولالايمىز .

« سائادەتۇل ئىنسان ، فى رىزائىر رەھمان » — ئاپتورنىڭ تەسەۋۋۇپقا دائىر مەشھۇر كىتابلاردىن پايدىلىنىش ئاساسىدا ، ئۆز مۇلاھىزە چۈشەنچىسىگە ئاساسەن يېزىپ چىققان ئىلمىي تەتقىق دائىرىسىدىكى ئىجادىي ئەمگىكى بولسىمۇ ، ئەمما ئاپتور ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ ئىلمىي قىممىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ، مۇلاھىزىلىرىنى كونكرېتلاشتۇرۇش ، چۈشەنچە ۋە تەسىراتىنىڭ ئىسپاتلىقلىق كۈچىنى ئاشۇرۇش يۈزىسىدىن مۇناسىۋەتلىك جايلىرىدا نەقىللەرنى كەلتۈرگەن . يەنە مۇناسىۋەتلىك جايلىرىدا تەسەۋۋۇپ تارىخىغا ئائىت مۇھىم ۋەقەلەرنى بايان قىلىش

ئاساسىدا تەسۋىرلىگەن ، يەنە بەزى جايلاردا بولسا لىرىك پار-
چىلارنى قىستۇرغان . مەسىلەن :

« ئىلىم ھەرچەند بىيىشتە خۋانى ،
چۈن ئەمەلدۇر تۈنىيىست نادانى .
نە مۇھەققىق بۇدنە دانىشمەند ،
چارپايى بەرۇ كىتابىي چەند » .

(سەن ھەرقانچە كۆپ ئىلىم ئوقۇساڭمۇ ، ۋاقتىڭنى
سەندە ئەمەل بولمىسا نادانۇرسەن . ئۇستىگە بىرمۇنچە كىتابنى
يۈكلەپ ئالغان ھايۋان ھەقىقەتلىگۈچى بولمايدۇ ، دانىشمەنمۇ
بولمايدۇ ، بەلكى ئەمەل كېرەك .)

مانا بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا ، بۇ ئەسەرنى تەسەۋۋۇپ تا-
رىخى دېگەندىن كۆرە ، تەسەۋۋۇپ تارىخىنى تەسۋىرلىگەن
بەدىئىي ئەسەر دېيىش تۈزۈكرەك بولار .
« شېرىن كالام » — مۇھەممەت فەيزىنىڭ ئەدەپ -
ئەخلاق كۆزقارىشىنى مەزمۇن قىلغان دىداكتىك خاراكتېردىكى
ئىلمىي ئەسىرىدۇر . ئاپتور بۇ ئەسىرىدە چوڭقۇر پەلسەپىۋى
مۇلاھىزىلەر ئاساسىدا ، مىللىتىمىزنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات
جەريانىدا شەكىللەندۇرگەن ئىلىم - ھۈنەرنى سۆيۈش ، ئاتا -
ئانىنىڭ ھەققىنى تونۇش ۋە ئۇلارنىڭ خىزمىتىدە بولۇش ،
چوڭلارنى ھۆرمەتلەش ، ئىنسانلارغا پايدىلىق ئىشلارنى قىلىش ۋە
ئۇلارغا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ، خەير - ساخاۋەتچى ، ھىممەتلىك ،
مۇرۇۋۋەتلىك بولۇش ، چىدامىلىق ، باتۇرلۇق ، ھوشيارلىققا ئادەتلى-
نىش ، ئاق كۆڭۈللۈك ، مېھرىبانلىق ، ئىناقلىقنى يار قىلىش ،
سەمىمىيلىك - راستچىللىقنى ئىش - ھەرىكەتنىڭ مىزانى قى-
لىشتەك ئېسىل ئەنئەنىۋى ئەخلاقىي پەزىلەتلىرىنى جارى

قىلدۇرۇشقا ئۇندەيدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە، مىللىتىمىزدە مەۋجۇت بولغان، كىشىلىك ئەخلاقتا تۇپتىن زىت كېلىدىغان خۇراپاتلىق، نادانلىق، بىھايالىق، ئەدەپسىزلىك، ئاچ كۆزلۈك، يالغانچىلىق، ھەسەتخورلۇق، ئالدامچىلىق، مەككارلىق، غەيۋەتخورلۇق، ئىچى تارلىق ... قا ئوخشاش يامان ئىللەتلەرنى يۇقىرىقىلارغا سېلىشتۇرما قىلغان ئاساستا چوڭقۇر پاش قىلىپ، ئۇنىڭ ماھىيىتىنى دىنىي نۇقتىئىنەزەردە تۇرۇپ ئېچىپ تاشلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا كىشىلەرنى بۇ خىل يامان ئىللەتلەردىن ساقلىنىش، ئۇنى ئۆزىگە يۇقتۇرۇۋالماسلىق ھەققىدە سەممىي نەسىھەت قىلىدۇ.

ئالىم ۋە تەتقىقاتچى مۇھەممەت فەيزىنىڭ ئائىلە، بالا ـ چاقىلىرى ۋە شاگىرتلىرىنىڭ مەلۇمات بېرىشىدىن قارىغاندا، ئۇ، 20 × 13 سانتىمېتىر فورمات، ئالتە سانتىمېتىر قېلىنلىقتىكى ھەجىمدە، ئەرەب تىلىدا بىر كىتاب يازغان. بۇ كىتابىنى جان ئۆزۈش ئالدىدا: «قاچانكى ئەرەبىستان دىيارىغا بېرىش نېسىپ بولسا، ئۇنى ھەرەم پادىشاھلىقىغا تەقدىم قىلىڭلار. ھەرەم پادىشاھلىقى سىلەرنى ئۆمرۈڭلار ئاخىرلاشقۇچە ھەقسىز تەمىنلەيدۇ» دەپ ۋەسىيەت قىلىپ، بالا ـ چاقىلىرىنىڭ قولىغا تاپشۇرغان. بىراق، بالا ـ چاقىلىرى فەيزى مەخسۇم جان ئۆزگەن مەزگىلدىكى مۇسىبەت قالايمىقانچىلىقىدا، دىققەتسىزلىكىدىن بۇ كىتابنى يوقىتىپ قويغان.

مۇھەممەت فەيزى ئىلىم ساھەسىدىلا ئەمەس، شېئىرىيەتتىمۇ كۆپ مېھنەت سىڭدۈرۈپ قىلىپ، زور ئۇتۇق قازانغان تالانتلىق شائىر. ئۇ، كىچىكىدىنلا ئەرەب، پارس تىللىرىدا يېزىلغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنى كۆپ ئوقۇپ، كۆپ مەشق قىلىپ، ئۇنىڭغا ماھىر بولۇپ كەتكەنلىكتىن، شۇنداقلا ئەدىبكە بولۇۋاتقان شان ـ شۆھرەت ئۆز ئانا تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلىرىدىن كۆرە ئەرەب ـ پارس تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلەردىن كېلىۋاتقانلىقتىن،

www.uyghurkitap.com

ئۆز شېئىرلىرىنى ئاساسەن دېگۈدەك ئەرەب، پارس تىللىرىدا يازغان. ئۇنىڭ ئەرەب، پارس تىللىرىدا يازغان شېئىرلىرى شۇ قەدەر پاساھەتلىك، بالاغەتكە يەتكەنكى، بۇنى ئوقۇغان ئەرەب، پارس ئالىملىرى غەيرىي ئەرەب، پارس شائىرلىرىنىڭ يازغانلىقىغا ئەسلا ئىشەنمىگەن. فەيزىنىڭ ئەرەب، پارس تىللىرىدا يازغان شېئىرلىرى تېما دائىرىسىنىڭ كەڭ، مەزمۇنىنىڭ مول، چوڭقۇرلۇقى، شەكلىنىڭ خىلمۇخىللىقى بىلەن ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

« بىيا ئەي دىن تايكىدەم بىگىرەم،
نىم چۈن خۇش دىلى خۇرەم بىگىرەم.
دەمى بىرجان ھەر ھەسرەت بىنالىم،
زەمانى بىر دىل پىرغەم بىگىرەم ».

(ئەي كۆزۈم كەل، تاكى بىردەم يىغلايلى، ۋاقتىكى مەن بىردەممۇ خۇش دىل ئەمەسمەن، خۇش يىغلايلى، بىردەم ھەسرەتتىن تولغان جېنىمغا نالە قىلايلى، غەمدىن تولغان دىلىمغا بىر زامان يىغلايلى.)

مانا بۇ غەزەلنى ئوقۇغان ھەربىر كىتابخان ئۇنىڭدىكى مۇڭ، قايغۇنىڭ نەقەدەر تەسىرلىك، ھېسسىياتلىق ئىپادىلەنگەنلىكىگە قايىل بولماي قالمايدۇ.

مۇھەممەت فەيزى ئۆز ئانا تىلىدىمۇ شېئىرلارنى يازغان. بۇ شېئىرلار ئاساسەن ئەدەپ ـ ئەخلاق تېمىسىغا، دىنىي ئەقىدىلەرگە، تارىخىي ۋەقەلەرگە بېغىشلانغان بولۇپ، بەدىئىيلىك جەھەتتە ئەرەب، پارس تىللىرىدا يازغان شېئىرلىرىغا يېتىشەلمىسىمۇ، ھەرھالدا شائىرنىڭ دۇنيا قارىشىنى چۈشىنىش، ئىجادىيەت ئۇسۇلى ۋە مېتودىنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك رېئال

www.uyghurkitap.com

ئەھمىيەتكە ئىگە. مەسىلەن:

« ئىلىم ـ مەرىپەت ھەممىنىڭ كانىدۇر،
ۋەتەن، خەلقىنىڭ جانى ۋە جانانىدۇر.
ئىلىم بىرلە ياشناپ تۇرار بۇ جاھان،
قىلىپ پاش سىرىنى دەريا ۋە كان.
ئايا، ئىلىم سەن ـــ بەخت قۇياشىسەن،
ۋەتەن، خەلقىنىڭ قەدىرلىك يولداشىسەن ».

ئىلىمنىڭ خاسىيىتى ۋە كۈچ ـ قۇدرىتى مەدھىيىلەنگەن يۇقىرىقى مىسرالاردىن شائىرنىڭ ئىلىم ـ مەرىپەتنى دوست تۇتۇپ، ئىلىم ـ مەرىپەتكە قىزغىن ئىنتىلىدىغان يۈكسەك مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى روشەن كۆرەلەيمىز.

فەيزى شېئىرلىرىدىكى بەدىئىي ئالاھىدىلىك قوللانغان تىلىنىڭ ئوخشاشماسلىقى تۈپەيلىدىن بىر ـ بىرىدىن پەرقلەنسىمۇ، ئەمما تۆۋەن دەپ قارىلىۋاتقان ئۆز ئانا تىلىدىكى شېئىرلىرىدا ئىشلەتكەن بەدىئىي ماھارەت ئۆز دەۋرىدىكى شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىكى بەدىئىي ماھارەتتىن ئېشىپ چۈشسە چۈشىدۇكى، ھەرگىز كەم قالمايدۇ. ئۇ يەنە كېلىپ، ئۇي ـ پىكرىنىڭ ئېخچام، تىرەن، مەزمۇنلۇق، تىلىنىڭ ئاددىي، راۋان، يەڭگىل، ئوبرازلىق بولۇشتەك ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بىلەن كىشىلەرنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. مەسىلەن:

« ھاياتىم گۈلىستانىغا باشتىن ـ ئاياغ،
خازان پەسلى يەتسە ئۆچۈر چىراغ ».

مۇھەممەت فەيزى ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن ئەدەبىي

تەرجىمانلىقتىمۇ كەمدىن ـ كەم تېپىلىدىغان تالانت ئىگىلىرىنىڭ بىرى. ئۇ، 50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا «ۋەتەن، خەلق ئۈچۈن بىر نىشان قالدۇرۇپ كېتىش» مەقسىتىدە، چاغاتاي دەۋرىدە ياشىغان مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى ئەبۇ ياقۇپ ئىبنى ئەبۇ بەكرى سەككاكى (1228 ــ 1306) نىڭ مىلادىيە 1290 ـ يىلى ئەرەب تىلىدا يازغان زور ھەجىملىك ئىلمىي ئەسىرى «مىفتاھۇل ئۇلۇم» (ئىلىملەر ئاچقۇچى) نى تەرجىمە قىلىشقا كىرىشكەن. دىنىي ئىلىم، تىل، ئەدەبىيات، لوگىكا، پاساھەت (ئېستېتىكا)، مۇزىكا، پەلسەپە، ئىلمى نۇجۇم قاتارلىق 12 تۈرلۈك ئىلىمدىن تەپسىلىي مەلۇمات بەرگۈچى بۇ ئەسەرنىڭ تەرجىمىسىنى 1957 ـ يىلى 50 ياشقا كىرگەندە غەلىبىلىك تاماملىغان.

« بۈگۈن يەتتى ئەللىككە سالىم ① مېنىڭ،
كىچىكلىك بىللە ئۆتتى ھالىم مېنىڭ ».

ئۆز ئىشىنىڭ غەلىبىسىدىن چوڭقۇر مەمنۇن بولغان ئاپتور شۇ ۋاقىتتىكى خۇشاللىق ھېسسىياتىنى تەرجىمىسىنىڭ ئاخىرىغا مۇنۇ مىسرالار بىلەن ئىزھار قىلغان:

« كېلتۈر ساقىيا ئابى ئاتەش ② لەپپاس ③،
ئىچىپ مەن بولاي ھەممە غەمدىن خالاس.
پۈتۈن قايغۇدىن پاك ۋە ئازاد ئولاي،
ھەقىقەت شارابى ئىلە شاد ئولاي.
تاپاي دەمبەدەم غايىبتىن مەن نىشان،
سائادەت ئولۇپ يار ئىككى جاھان ».

---

① سال ــ ياش.
② ئابى ئاتەش ــ ئوت رەڭگىدىكى سۇ.
③ لەپپاس ــ لىقمۇلىق.

مۇھەممەت فەيزى تەرجىمە قىلغان «مىفتاھۇل ئۇلۇم»
نىڭ تەرجىمىسىنى 1957 ـ يىلى يۇسۇپبېك مۇخلىسوۋ ئەينى زا-
ماندىكى ئەرەب، پارس تىللىرى بويىچە مۇتەخەسسىس دەپ
ئاتالغان يارباغ كوچا باشقارما جانقورغان ئاھالىلەر كومىتېتىدا
ئولتۇرۇشلۇق مەمتىمىن ھاجىم، ئابدۇقادىر سەئىدى،
ھۇسىيناجىم قاتارلىقلارغا كۆچۈرتۈپ ئۈرۈمچىگە ئېلىپ بېرىپ،
ئاپتونوم رايونلۇق يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئىختىيارىغا
تاپشۇرغان. كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى ھازىر ئاشۇ يەردە ساقلى-
نىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما ئەسلىي كىتاب بىلەن ئەسلىي ئورىگىنال
مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا بۇلاڭ ـ تالاڭغا ئۇچرىغان. كۆرگۈچىلەر-
نىڭ ئىسپات قىلىشىدىن قارىغاندا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ
مازىرىنىڭ ئەسلىدىكى دۆلەتباغ بارگاھىدىن ئىلگىرى «ئالمىلىق
باغ»، كېيىن «ئالتۇنلۇق باغ» دەپ ئاتالغان جايغا
يۆتكەلگەنلىكى ھەققىدىمۇ تەپسىلىي خاتىرە قالدۇرۇپ، تەرجى-
مىنىڭ ئاخىرىغا ئايرىم تۈپلەپ قويغان. مۇھەممەت فەيزى
بۇنىڭدىن باشقا، يەنە 1955 ـ يىلى ئىنىسى ئەھمەد زىيائىي بىلەن
بىرلىكتە «دىۋان لۇغەتىت تۈرك» نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر
تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان بولسىمۇ، كېيىنكى قالايمىقانچىلىق
يىللىرىدا يوقىلىپ كەتكەن. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، مۇھەم-
مەت فەيزى خەلق ئاممىسىنى تەربىيىلەش، ئۇلارنىڭ ئاڭ
سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، مەدەنىيەت ـ مائارىپنى
راۋاجلاندۇرۇش يولىدا بىر ئۆمۈر تەر تۆكۈپ، ھالاللىق بىلەن
ئىشلەپ، نۇرغۇن ئىجادىي ئەمگەكلەرنى ۋۇجۇدقا چىقارغان بول-
سىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرىنىڭ ئاساسىي قىسمى
تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلى توزۇپ كەتكەن. شۇنداقتىمۇ، مەرد-
پەتپەرۋەر خەلقىمىز مەرھۇمنىڭ ئۇيغۇر ھازىرقى زامان
مەدەنىيەت ـ مائارىپىنى بەرپا قىلىش، گۈللەندۈرۈش يولىدا

سىڭدۈرگەن جاپالىق مېھنىتىنى ھەرگىز ئۇنتۇپ قالمايدۇ، ئەبەدىي ياد ئېتىدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. ھاجى ئەخمەت كۆلتېگىن: «مەرىپەت ئاسمىنىدىن ئېقىپ كەتكەن يۇلتۇز»، قەشقەر «قەدىمكى كىتاب تەتقىقات خەۋىرى» ژۇرنىلى 1985 ـ يىل 1 ـ سان.
2. مۇھەممەت فەيزى: «زۆرۈر ئەقىدىلەر گۆھىرى» 1949 ـ يىل نەشرى.
3. مۇھەممەت فەيزى: «سائادەتۇل ئىنسان، فى رىزائىر رەھمان»، قولىيازما.
4. «شىنجاڭ تارىخىي ماتېرىياللىرى»نىڭ 4 ـ، 21 ـ سانلىرى.

پېشقەدەم ئۆلىما، تارىخچى ۋە ئەدىب
ئىمىرھۈسەيىن قازىھاجىم

ئالىم ـ ئۆلىمالار يۇرتىنىڭ چىرىغى، يۇرت خەلقى قاراڭغۇلۇقتا چىراغقا موھتاج بولغىنىدەك، توغرا يولغا مېڭىشتىمۇ ئالىم ـ ئۆلىمالارغا موھتاج. ئالىم ـ ئۆلىمالار قەلبىدىكى ئىلىم نۇرلىرى بىلەن يۇرت خەلقىنىڭ قەلبىنى يورۇتۇپ، ئاق ـ قارىنى، ياخشى ـ ياماننى تونۇتىدۇ. چىراغلار شەكىل جەھەتتىن ئوخشاش بولمىغىنىدەك، ئۇلارنىڭ چاچىدىغان نۇرىمۇ ئوخشاشمايدۇ. ئالىم ـ ئۆلىمالارنىڭ بەزىلىرى جىنچىرىغىدەك نۇر چېچىپ، ئۆز ئەتراپىنىلا يورۇتسا، بەزىلىرى 1000 ۋاتلىق لامپۇچكىدەك نۇر چېچىپ، يىراق ـ يىراقلاردىكى قاراڭغۇلۇقلارنى ئۆزگە بويسۇندۇرىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، كىشىلەرنىڭ ئالىم ـ ئۆلىمالار چاچقان ئىلىم نۇرلىرىدىن ئالىدىغان بەھرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ.

ئىمىرھۈسەيىن قازىھاجىم پېشقەدەم ئۆلىما، ئۆز بىلىم نۇرلىرى بىلەن خەلقىمىزگە كۆپ بەھرە يەتكۈزگەن ئاتاقلىق تارىخچى ۋە تالانتلىق شائىردۇر. ئۇ، ھىجرىيە 1318 ـ يىلى زۇلھەججە ئېيىنىڭ 18 ـ كۈنى دۈشەنبە (مىلادىيە 1900 ـ، 1901 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى) قەشقەر شەھەر چاسا كوچا باشقارمىسىغا قاراشلىق قازانچى كوچا مەھەللىسىدىكى مەشھۇر

مۇئەررىخ ، شائىر ، ژۇرنالىست قۇتلۇق ھاجىم (شەۋقى) نىڭ ئا-
ئىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . تۆت ياشقا توشقاندا ئانىسى ۋاپات بولۇپ كېتىپ ئۆگەي ئانىنىڭ قولىغا قالىدۇ . بىراق ، ئۆگەي ئانا يەكلەپ ، ئۆيگە پاتۇرمىغانلىقتىن ، ئۇ ، بۇ ئائىلىدىن سۇغۇرۇلۇپ چىقىپ ئۆستەڭبويى كوچا باشقارمىسىغا قاراشلىق ئەنجان كو-
چىسىدىكى چوڭ ئانىسىنىڭ قېشىغا كۆچۈپ كېلىپ ، چوڭ ئانىسىنىڭ تەربىيىسىدە بولىدۇ . يەتتە ياشقا تولغاندىن كېيىن ئەنجان كوچىسىدىكى ناتىۋان خەلپىتىم ، ناسىر ئاخۇن خەلپىتىم ئاچقان مەھەللىۋى دىنىي مەكتەپتە ئوقۇيدۇ . ھىجرىيە 1332 - يىلى (مىلادىيە 1914 - يىلى) چوڭ ئانىسى ۋاپات بولۇپ كېتىپ ، يەنە ئاتىسىنىڭ ئالدىغا قايتىپ كېلىدۇ .

قۇتلۇق ھاجىمنىڭ كېيىنكى ئايالىدىن بولغان ئابلىمىت قۇتلۇق ، ئەسما قۇتلۇق ئىسىملىك بىر ئوغۇل ، بىر قىزى بار ئىدى . ئۇ ، ئىمىرھۇسەيىن قازىھاجىمنى ئۆز يېنىدا تۇتۇپ ، ئەدە-
بىيات ۋە تارىخ پەنلىرى بويىچە تەربىيىلەشكە كىرىشىدۇ . لېكىن ، ئىمىرھۇسەيىن قازىھاجىم « ئاتام بىلمەيدۇ ھالىمنى ، يېتىملىكتىن سوئالىمنى ، تۇرۇشقا بولمىدى ئىمكان ، تولا دەرد خىلاپىدىن » دەپ يازغىنىدەك ، ئائىلىدە تولا سىقىنچىلىقتا ئۇچرىغانلىقتىن ، شۇ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئاتىسىدىن يوشۇرۇن ھالدا قەشقەر ھېيتگاھ جامەسى ئىچىدىكى مەدرىسەگە ئوقۇشقا كىرىۋالىدۇ ھەمدە مۇ-
دەررىس سابىر ئاخۇن مەخدۇمدىن پىقھە ئىلمىنى ئۆگىنىشكە باشلايدۇ . ئۆگەي ئانىسى يوقلاڭ باھانىلەرنى تېپىپ ، ئۇنى ئا-
تىسىغا چېقىپ تۇرغانلىقتىن ، ئوغلىدىن قاتتىق رەنجىگەن قۇتلۇق ھاجىم بىر كۈنى ئۇنى ئالدىغا چاقىرىپ : « مەن جەدىت ئۆلىما ، سەن بولساڭ خۇراپىي ئۆلىما ، مېنى ھەرگىزمۇ دوراي دېمەيسەن . چىق ئۆيدىن » دەيدۇ . بۇ ئىش ھار كەلگەن ئىمىر-
ھۇسەيىن قازىھاجىم ئۆيدىن شۇ چىقىپ كەتكەنچە ئىككىنچىلەپ

www.uyghurkitap.com

قايىتىپ كەلمەي، ھىجرىيە 1340 ـ يىلى شەئبان ئېيى (مىلادىيە 1921 ـ، 1922 ـ يىللىرى 3 ـ ئاي) دا يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئاراباغقا بېرىپ، مەشھۇر ئىشان ۋە مۇدەررىس ئەمەت ئاخۇن خەلپەمگە قول بېرىپ، مۇرىت بولىدۇ. ئۇ، ئەمەت ئاخۇن خەلپەمنىڭ ھۇزۇرىدا 14 يىل تۇرۇش جەريانىدا تەرىقەت ئىلمىنى پىششىق ئىگىلىگەندىن باشقا، ئىلمى ئەخلاق، ئىلمى فىقھە ۋە دىنىي ئىلىمنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرى بويىچە بىلىم تولۇقلايدۇ.

ئىمىرھۇسەيىن قازىھاجىم ئەمەت ئاخۇن خەلپەمنىڭ ھۇزۇرىدا تۇرغان مەزگىلدە «كەمتەرلىك»، «تۆۋەنلىك»، «دىلبەرلىك» (چىن كۆڭلى) بىلەن ئۇنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، نەزىرىگە يولۇققانلىقتىن، قىزىنى ئىمىرھۇسەيىن قازىھاجىمغا نىكاھلاپ بېرىپ ئۆزىگە كۈيئوغۇل قىلىدۇ.

ئىمىرھۇسەيىن قازىھاجىم تەرىقەت ئىلمىنى ئۆگىنىۋاتقان مەزگىلدە، «ئىنسان يارىلىشتىن ئىلگىرى ئۇنىڭ بۇ دۇنيادا كۆرىدىغان كۈنى ئالدىن بەلگىلەنگەن ھەممە قەلبىدە يوشۇرۇن ساقلانغان بولىدۇ. كىمدەكىم ئاللا ئاتا قىلىپ، قەلبىگە پۈتتۈۋەتكەن مەخپىي سىرلارنى ئالدىنئالا بىلىۋېلىپ، مۇراد ـ مەقسىتىگە بالدۇر يەتمەكچى بولىدىكەن، سۇلۇككە كىرىپ، بىر مەنىۋى يول باشلىغۇچىغا ئىگە بولۇشى لازىم. قۇش ئاسماندا قاناتسىز ئۇچالمىغاندەك، ئىنسان ھەرقانچە قابىلىيەتلىك ـ پەزىلەتلىك بولسىمۇ، ئۆز ئالدىغا يۈكسىلەلمەيدۇ. پەقەت ئۆزىنى بىر سۇلۇككە تاپشۇرۇپ، ئۇنىڭغا مۇرىت ـ مۇخلىس بولسا ھەممە جانىبەدىل خىزمىتىدە بولسا، ئورنى بارغانسېرى ئۆلغىيىپ، مەرتىۋىسى ئۆسۈپ، ئاللانىڭ زاتىغا ئۇلىشالايدۇ. مەنىۋى يول باشلىغۇچىلار شەيخ ـ ئەۋلىيالار، پىر كامىللار بولۇپ، ئۇلار ئىنسانلار بىلەن تەڭرى ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچىلىك رولىنى ئۆتەش جەريانىدا تەڭرىنىڭ جامالىنى كۆرۈپ تۇرىدۇ. مۇرىت ـ مۇخ-

لىس بولغۇچىلار دۇنيانىڭ ھۇزۇر ـ ھالاۋىتىدىن مېھرىنى
ئۈزۈشى، پۈتكۈل ئوي ـ خىيالىنى تەڭرىگە بولغان سېغىنىشقا
مەركەزلەشتۈرۈشى، پۈتكۈل ۋۇجۇدىنى تەڭرىگە تاپشۇرۇپ،
تەڭرى بىلەن بىر بولۇپ كېتىشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا ھە-
قىقىي مۇرىت ـ مۇخلىس بولۇپ، پىركامىللىققا ئۇلىشىپ،
مۇراد ـ مەقسىتىگە يېتەلەيدۇ» دېگەنگە ئوخشاش ۋەز ـ نەسى-
ھەتلەرنى ئاڭلىغان ئىدى. كۈنلەردىن بىر كۈنى ئۇ 90 كۈن
ئېتىكاپتا ئولتۇرۇپ، ۋۇجۇدىنى پاكلىغاندىن كېيىن تەرىقەتنىڭ
پۈتكۈل قائىدە ـ يوسۇنلىرىنى ئىگىلەپ، ئۆزىنى «پىركامىل»
لىققا ئۇلاشتىم دەپ ئويلاپ، خۇدانىڭ جامالىغا يەتمەك ئارزۇسىدا
ئاسمانغا قاراپ ئۇچماقنى خىيال قىلىپ، ئېگىز ئۆگزىگە چىقىدۇ
ھەمدە غۇلاچلىرىنى كېرىپ ئالدىغا ئىنتىلگەندە ئۇچالماي، ئەمەت
ئاخۇن خەلپەمنىڭ خانىقاسىنىڭ داش ئاسقان ئوچىقىنىڭ
مورىسىغا تىقىلىپ قىلىپ، بىر پۇتى سۇنۇپ كېتىدۇ. شۇنىڭدىن
بۇيان ئۇنىڭغا «توكۇر» دېگەن لەقەم سىڭىپ قالىدۇ.

ئىمىرھۇسەيىن قازىھاجىم بۇ ئىشتىن كېيىن «شەيخ»،
«ئەۋلىيا»، «پىركامىل» دېگەنلەرنىڭ: «بىز خۇدا بىلەن
بەندىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىچىلارمىز، بەندىلەرنىڭ ئارزۇ ـ
ئۈمىدلىرىنى خۇداغا يەتكۈزۈش جەريانىدا خۇدانىڭ جامالىنى
كۆرۈپ تۇرىمىز» دېگەن سۆزلىرىنىڭ پۈتۈنلەي يالغانلىقىنى؛
مۇرىتلارغا: «مال ـ دۇنياغا، ھۇزۇر ـ ھالاۋەتكە بېرىلمەسلىك،
پۈتۈن ۋۇجۇدىنى ئاللاغا تاپشۇرۇش» دەپ ۋەز ـ نەسىھەت قىل-
سىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ مۇرىتلار تەقدىم قىلغان يەر ـ سۇ،
چارۋا، مال ـ مۈلۈكلەر بىلەن ئۆزىنى بېيىتىۋاتقان، مال ـ دۇن-
يانىڭ كويىدا يۈرۈۋاتقان ئاچ كۆز كىشىلەر ئىكەنلىكىنى
چۈشىنىپ يېتىدۇ ھەمدە ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئەخمىقانە قىلمىشلى-
رىغا ئېچىنغان ھالدا مۇنداق بىر كۇپلېت شېئىرنى يېزىپ، ئاتىسى

قۇتلۇق ھاجىمغا تەقدىم قىلىدۇ :

« ھاجى مومىسك ، مەخسۇم ئەخمەق ، خوجا دۆت ،
سوپى جىننىي ، موللا شەيتان ، قارىي كۆت .
تۆرەم تەنتەك ، رەمچى تۈلكە ، باخشى پەس ،
داخان ئوغرى ، مەدداھ يالغان ، ئابدال نەس » .

ئىمىرھۈسەيىن قازىھاجىم تەرىقەتكە بولغان ئىخلاسىدىن يېنىپ قەشقەرگە قايتىپ كىرگەندىن كېيىن ، ھىجرىيە 1352 ـ يىلى رەبىئۇل ئەۋۋەلدە (مىلادىيە 1933 ـ ، 1934 ـ يىل 6 ـ ئايدا) قۇتلۇق ھاجىمنىڭ ياردىمى بىلەن قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ مەھكىمە شەرئىيسىگە قازىخانا ئەزاسى بولۇپ خىزمەتكە كىرىدۇ . بۇ چاغ دەل « ئاپرېل ئۆزگىرىشى » يۈز بېرىپ ، شېڭ شىسەي تەختكە چىقىپ « جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش ، مىللەتلەر باراۋەر بولۇش ، پارىخورلۇققا قارشى تۇرۇش ، تىنچلىقنى قوغداش ، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش » تىن ئىبارەت ئالتە بۈيۈك سىياسەتنى كۆتۈرۈۋالغان ؛ قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ تۈرتكىسىدە باشلانغان زۇلۇمغا ، جاھالەتچىلىك ، نادانلىق ، خۇراپاتلىققا قارشى تۇرۇش ، مىللەتنى پەن ـ مەدەنىيەت ئارقىلىق قۇتۇلدۇرۇش دولقۇنى راسا ئەۋجىگە چىققان ؛ ھەرخىل كۈچلەرنىڭ ئۆزئارا تىركىشىشى ، پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇشى تۈپەيلىدىن جەنۇبىي شىنجاڭ تېخى ئومۇمىيۈزلۈك تىنچلىنىپ كېتەلمىگەن بولسىمۇ ، ئەمما شىنجاڭنىڭ ھەممىلا جايلىرىدا مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى بارلىققا كېلىپ ، يېڭىچە پەن ـ مەدەنىيەتكە داغدام يول ئېچىلغان ، خۇراپاتلىق ـ جاھالەتكە ئوت ئېچىلغان دەۋر ئىدى . ئىمىرھۈسەيىن قازىھاجىم ئۆز ئۆمۈر ھايا-

www.uyghurkitap.com

تـىـنـىڭ خاتىرىسى سۈپـىـتـىـدە يازغان بىر شېـئـىـرىـدا مۇنداق دەيدۇ :

« شۇ دەۋرانىنىڭ تەقەززاسى قىلىپ قازىخانا ئەزاسى ،
ماڭا ئاخۇنلار نارازى ، تەكەببۇرلۇق ھاۋاسىدىن .
مېنىڭ ئۈستۈمدە ئون ئاخۇن ، ئۇلارنىڭ ئىلكىدە قانۇن ،
ئۇلار ئالدىدا مەن زەبۇن ، كىچىكلىك بىناۋاسىدىن .
بۇ ئاخۇن ھەردەم بۇلغانغان ، ۋۇجۇدى نەپس بىلەن تولغان ،
بىرىپ تۇرسام ئامان قويغان ، موۋۇت ـ كىمخاپ كۆلاسىدىن .
يەنە يامۇلدا بەگ ـ تۇڭچى پارا ـ رىشۋەدىن ئىش ئوڭچى ،
قىلىپ تەھدىت ماڭا شۇنچى ، لېگەن ـ داسقان تەمەسىدىن .
بۇلارنىڭ كەينىدىن بوجاڭ ، تېخى سۇڭجاڭ بىلەن كوجاڭ ،
قاپاق تۇرتەر يوغان جويجاڭ ئېلىشنىڭ مۇددىئاسىدىن .
بالاخور ئاقساقال شاڭزۇڭ ، تەمەخور مۇستەبىت لوزۇڭ ،
قويۇپ ئالدىغا مەن تاڭزۇڭ ، ساماۋارنىڭ پولۇسىدىن .
يۇقىرىقى مۇستەبىتلەردىن ھەمىشەم دەككە ـ دەشناملار ،
توقۇپ ھەر ياڭزا بەتناملار مالامەت ئىختىراسىدىن » .

ئۇ ، بـىـر تـەرەپتىن قېقىلىپ ـ سىقىلىپ يۈرۈپ ، قازىخانا ئـىـشلىرىنى ئىشلىسە ، يەنە بىر تەرەپتىن يېڭىلىق ، ئىلىم ـ ئېرپان قاينىمىغا ئۆزىنى ئېتىپ ئاتىسى قۇتلۇق ھاجىم باش تەھرىرلىكىدە چـىـقـىـدىغان « يېڭى ھايات » گېزىتىنىڭ ماقالىلىرىنى كۆچۈرۈپ بـېـرىـش ، تـارقـىـتـىـش خـىـزمـىـتـىگە يېقىندىن ياردەملىشىدۇ . گېزىتتىكى يېڭى خەۋەرلەرنى باشقىلارغا تەشۋىق قىلىدۇ .

ئەينى چاغدا « يېڭى ھايات » گېزىتىگە يالغۇز قەشقەرنىڭ ئەھۋالـىـغـا دائـىـر ئـىـشلار بـېسىلىپ ، خەۋەر قىلىنىپلا قالماستىن ، بـەلكى قۇمۇل ، تۇرپان ، قاراشەھەر ، ئاقسۇ ، خوتەن ، ئۈچتۇرپان

قاتارلىق جايلاردا بولۇپ ئۆتكەن سىياسىي، ئىجتىمائىي ئىشلارغا ئائىت ئەھۋاللار، مەدەنىيەت ـ مائارىپ تەرەققىياتىدىكى يېڭى ئۆزگىرىشلەر، ئەمەلدارلارنىڭ خەلققە سالغان ئالۋان ـ ياساق زۇلۇملىرى توغرىسىدىكى نارازىلىق سادالار، خىيانەتچىلىك، پارىخورلۇق توغرىسىدىكى شىكايەتلەر، شۇنداقلا ئىراندا چىقىدىغان «تېھران گېزىتى»، ئافغانىستاندا چىقىدىغان «ئامان ئەفغان» ژۇرنىلى، ئۆزبېكىستاندا چىقىدىغان «قىزىل ئۆزبېكىستان» گېزىتىدىن تەرجىمە قىلىنغان خەلقئارا ئىقىم مەسىلىلىرىگە، پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتىغا دائىر ماقالىلەرمۇ بېسىلاتتى. جاللات شېڭ شىسەي بۇ گېزىتكە بېسىلغان خەلقئارادىكى تىنچلىق، دېموكراتىيە، ئەركىنلىك ئۈچۈن بولۇۋاتقان كۈرەشلەردىن، يېڭىلىقلاردىن خەلق ئاممىسىنىڭ خەۋەر تېپىپ كۆزى ئېچىلىپ، ئۆزىگە قارشى تۇرۇشىدىن قورقسا؛ مۇتەئەسسىپ كۈچلەر، يەرلىك ئەمەلدارلار بۇ گېزىتنىڭ ئۆزلىرىنى پاش قىلىپ تەنقىد قىلغانلىقىدىن ئىنتايىن نارازى ئىدى. شۇڭا، شېڭ شىسەي 1937 ـ يىل 9 ـ ئايدا «جەنۇبىي شىنجاڭ ئىسيانى»① نى ئويدۇرۇپ چىقىپ، تەرەققىيپەرۋەر زاتلارنى، بايلارنى قولغا ئالغاندا، يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ، موللىلارنىڭ چېقىشتۇرۇشى بىلەن قۇتلۇق ھاجىمنى، ئوغلى ئابلىمىت قۇتلۇقنى، ئىمىرھۈسەيىن قازىھاجىمنى، ئىنىلىرىدىن ئىسمايىل

---

① 1937 ـ يىلى شېڭ شىسەينىڭ مەھمۇت سىجاڭنى ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئەسكىرىي باشلىقلىرىنى، ماخۇسەننى يوقىتىش پىلانى ئاشكارىلىنىپ قالغاندىن كېيىن، مەھمۇت سىجاڭ چەتكە چىقىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى ئابدۇنىيازنىڭ باشچىلىقىدا ماخۇسەن بىلەن بىرلىشىپ، شېڭ شىسەيگە قارشى ئۇرۇش قىلىپ مەغلۇپ بولىدۇ. شېڭ شىسەي بۇ ۋەقەنى «جەنۇبىي شىنجاڭ ئىسيانى» دەپ ئاتايدۇ ھەمدە بۇ ئىشتىن پايدىلىنىپ 100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى تۇتۇپ باستۇرىدۇ.

ھەققى، مۇسا ئاخۇن قاتارلىق بىر ئەۋلادتىن يەتتە كىشىنى قولغا ئالىدۇ ھەمدە شۇ يىلى 10 ـ ئايدا قۇتلۇق ھاجىم باشلىق ئالتە كىشى قەشقەر شەھەر يارباغدىكى تېرەكلىك (ھازىرقى ۋىلايەتلىك بەش خىل مېتال شىركىتى ئورنى) دا ك گ ب نىڭ مەخپىي خادىمى، ساقچى ژاندارما باشلىقى مەۋلانوپ تەرىپىدىن ناگان بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ. ئىمىرھۈسەيىن قازىھاجىمنىڭ تۇتامغا چىققۇدەك جىنايىتى بولمىغاچقا، ئۈچ يىل تۈرمىدە ياتقاندىن كېيىن 1940 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى 500 سەر كۈمۈش تەڭگە جەرىمانە تۆلەش، « تۆۋەنامە يېزىش » بەدىلىگە قويۇپ بېرىلىدۇ.

ئىمىرھۈسەيىن قازىھاجىم تۈرمىدىن بوشىنىپ چىققاندىن كېيىن، يەنە كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ مەھكىمە شەرئىيىسىدە داۋاملىق قازى بولۇپ ئىشلەيدۇ.

1946 ـ يىل 6 ـ ئايدا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق بىتىم ئىمزالىنىپ، 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شىنجاڭدا بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلىدۇ. 1947ـ يىل 4ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ۋە 5 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەركىبىدىكى جاڭ جىژجۇڭ ①، ئەخمەتجان قاسىمى، ۋاڭ زىڭشەن، رەھىمجان سابىرھاجى، ئېيسا ئالىپتېكىن، چۇيۇۋۇ، مەسئۇت سەبىرى، ليۇ زەيدۇڭ قاتارلىقلار 11 بىتىمنىڭ ئىزچىللىشىشى، خەلقچىللىق، دېموكراتىيىنىڭ يولغا قويۇلۇشىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن قەشقەرگە كېلىپ، ھەر ساھە زاتلار بىلەن سۆھبەت ئېلىپ بارغاندا، قەشقەردىكى ھەر مىللەت، ھەر ساھەدىكى ئاممىدىن بولۇپ، 10 مىڭدىن ئارتۇق كىشى «قارلىغاچ» ناملىق ئىنقىلابىي تەشكىلاتنىڭ يېتەكچىلىكىدە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ 11 بىتىمگە

---

① جاڭ جىژجۇڭ ئەينى چاغدا غەربىي شىمال ھەربىي، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ باشلىقى،قوشۇمچە شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بولغان.

www.uyghurkitap.com

خىلاپلىق قىلىپ، خەلق ئۇستىدىن ئېلىپ بارغان زورلۇق، زوراۋانلىقىغا نارازىلىق بىلدۈرۈپ، نامايىش ئۆتكۈزىدۇ. ھەر ئىككى قېتىمدا ۋالىي مەھكىمىنى قورشىۋېلىپ، جاڭ جىڭجۇڭغا سوئاللارنى قويۇپ جاۋاب بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، 15 سائەتتىن ئارتۇق تەمتىرىتىپ مۈشكۈل ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ. ئىمىرھۈسەيىن قازىھاجىم بىر شېئىرىدا:

« گومىنداڭدىن سىقىلدىممەن، بالاخوردىن قىسىلدىممەن،
ھەقىقەتكە ئېسىلدىممەن يامانلار غوۋغاسىدىن.
يامانلارغا يېلىنمىدىم، خۇشامەتكە سېتىلمىدىم،
مۇستەبىتلەرگە قېتىلمىدىم، يۈرەك ـ ۋىجدان ساپاسىدىن.
بالاخورلارنى قىلدى باش سەنيىخۇي دەپ قالاق تەشكىل،
بالاخور ئەزدى پۇقرانى تەشكىلنىڭ نىداسىدىن ».

دەپ يازغىنىدەك، ئۇ مۇشۇ قېتىمقى ھەرىكەتتە ئاما ۋەكىللىرى قاتارىدا سۆزگە چىقىپ، گومىنداڭ ھەربىي دائىرىلىرىنىڭ 1946 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 11 ـ ئايغىچە قەشقەر ۋىلايىتىدە ئېلىپ بېرىلغان خەلقچىللىق سايلامغا قىلغان بۇزغۇنچىلىقى، قورال كۈچى بىلەن تەھدىت سېلىپ سەنيىخۇي (ناھىيىلىك ۋە ۋىلايەتلىك كېڭەش) كە بىر قىسىم ئەزگۈچى، نەپسانىيەتچى ئۇنسۇرلارنى سىغداپ كىرگۈزۈپ قويغانلىقى؛ ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلارنىڭ ئىنقىلابىي زىيالىيلارغا، دېموكراتىك تەرەققىيپەرۋەر زاتلارغا، ئىلغار ياشلارغا قىلغان زىيانكەشلىكى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىدۇ ۋە جىنايىتى چېكىدىن ئاشقان بىر قىسىم ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى قاتتىق جازالاپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. 42 ـ دىۋىزىيىنىڭ قوماندانى، قوشۇمچە جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزون قوماندانلىق شتابىنىڭ ۋاقىتلىق قوماندانى جاۋ شىكۇاڭنىڭ

مۇھاپىزىتى ئاستىدا ئاما مۇھاسىرىسىدىن ئاران قېچىپ قۇتۇلغان
جاڭ جىژجوڭ 8 ـ ماي ئۈرۈمچىگە يېتىپ باردۇ، 10 ـ ماي
ۋەزىپىسىدىن ئىستىپا سوراپ، جاڭ جىيشىغا تېلېگراما بېرىدۇ.
19 ـ ماي جاڭ جىژجوڭنىڭ ئىستىپانامىسى تەستىقلىنىپ ئورنىغا
مەسئۇت سەبىرى رەئىس بولىدۇ. 5 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى قەش-
قەردە مەسئۇت سەبىرىنىڭ رەئىس بولۇشىغا قارشى نامايىش
بولىدۇ. بۇ ئاممۋى نامايىشتا ئىمىرھۈسەيىن قازىھاجىم ئۆزىنىڭ
تېگىشلىك مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلىدۇ. شۇ يىلى 7 ـ ئايدا بىتىم
بۇزۇلغاندىن كېيىن ياڭ دالياڭ، جاۋ شىكۇاڭ قاتارلىق ھەربىي
ئەمەلدارلار «قەشقەرنى تىنجىتىش ۋەزىيەتىنى ئوڭشاش» ئۈچۈن
بىر قارا تىزىملىك تۈزۈپ، يۇقىرىغا تەستىقلاتقاندىن كېيىن،
1947 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى قەشقەردە چوڭ كۆلەملىك
تۇتقۇن قىلىشنى باشلايدۇ. بىر كېچىدىلا «قىزىل پا-
چاقلار»، «ئۈچ ۋىلايەتنىڭ قۇيرۇقچىلىرى» دەپ ئاتالغان
1000دىن ئارتۇق ئادەمنى قولغا ئالىدۇ. ئىمىرھۈسەيىن قازىھاجىممۇ
شۇ چاغدا قاسىمجان قەمبىرى (ئۈچ ۋىلايەتنىڭ ۋەكىلى، قەشقەر
ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى)، ئابلىز مۇھەممەدى
(ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى)، ئالىم ئاخۇن (قەش-
قەر گېزىتى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، يەنە بىر ئىسمى مۆمىن
ھەمرايىۋ)، ئابلەق ئىبىزى (ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ
مۇئاۋىن باشلىقى)، ئابدۇرېھىم ئىمىنوپ (ۋىلايەتلىك ساقچى
ئىدارىسىنىڭ باشلىقى)، نىزامىدىن سالىيوۋ (قەشقەر دارىلمۇئەل-
لىمىنىنىڭ مۇدىرى)، قاسىموپ، ئۆمەر سەلەي، توختى قۇربان،
ئابلا مەخسۇم، ئابلا زوردۇن، توختى باقى، ئەمەت ئۆمەر، مۇ-
ھەممەت ئىپسابەگ، خوجابەگ، قاسىم تاش، ھەيدەر ئېلى بەگ،

ياقۇپ ئاخۇن قاتارلىقلار بىلەن بىللە قولغا ئېلىنىپ تۈرمىگە قاملىدۇ①. ئىمىرھۇسەيىن قازىھاجىمنىڭ قامالغانلىقىنى ئاڭلىغان بىر قىسىم قازى، مۇتەئەسسىپ، ئىمام، خەتىپ دېگەنلەر: «ئۆزىنىڭ قازىلىقىنى قىلماي، ھۆكۈمەت سىياسىتىگە ئارىلىشىپ نېمە قىلىدۇ! خوپ بوپتۇ» دەپ تاپا ـ تەنە قىلىپ، بەزىبىر پىتنە ـ ئىغۋالارنىمۇ توقۇيدۇ. گومىنداڭ تۈرمىسىدە يېرىم يىل ياتقان ئىمىرھۇسەيىن قازىھاجىم يۇرت ـ مەھەللە، جامائەتنىڭ ئىلتىماس قىلىشى بىلەن كېپىللىككە قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن تۆۋەندىكى شېئىرنى يازىدۇ:

« ئەرەب ـ پارسى سۆزنى ئوقۇر ھەر زامان،
ئىلىم ئەھلى ئۇمىدۋار بۇلار تەرجىمان.
بىرى قازى بولغان، بىرى مۇپتىدۇر،
بىرى شەيخ بولغان تەمە جۇپتىدۇر.
بىرىدۇر مۇدەررىس، بىرىدۇر خەتىپ،
بىرى مۆتىۋەللى، بىرى مۇھتەسىپ.
بىرىدۇر مۇئەززىن، بىرىدۇر ئىمام،
ھەمە موللا ـ ئاخۇن دېگەنلەر تامام.
پۇتۇن ۋەقىپ، ئەۋقاپنى يەپ تويمىغان،
ئەقىق، خەتمە، مەۋلۇدنى ھېچ قويمىغان.
نېمە كەلسەلەر ئالدىغا يەپ ـ ئىچىپ،

---

① مۇشۇ قېتىم قولغا ئېلىنغانلاردىن قاسىمجان قەمبىرى، ئابلىز مۇھەممىدى، ئالىم ئاخۇن، نىزامىدىن ساليىۋ، ئابلەق ئىبزىزى، ئابدۇرېھىم ئىمىنوپ قاتارلىقلار 42 ـ دىۋىزىيىنىڭ يېڭىشەھەردىكى ھەربىي تۈرمىسىگە قامالغان. باشقىلار ھازىرقى ۋىلايەتلىك ساقچى باشقارمىسى ئورنىدىكى 9 ـ گارنىزون قوماندانلىق شتابىنىڭ تۈرمىسىگە ۋە قۇمدەرۋازىدىكى «گۈڭگاڭ» دەپ ئاتالغان تۈرمىگە (ھازىرقى قۇمدەرۋازا ساقچىخانا ئورنىدا) قامالغان.

دۇئاسى بۇلارنىڭ قاچان مۇستەجىپ .
كىيەر نەزىر ـ تويغا رىيا خەلقەتى ،
تىجارەت بۇلارغا ئۆلۈم ئىسقاتى .
تەمەننايى كەبرى ، ئاداۋەت ـ ھەسەت ،
قىلۇر بىر ـ بىرىنىڭ كالامىنى رەت .
تەرەققىي جاھاندىن بۇلار بىخەۋەر ،
بۇلار ئۆلسە قالماس ئۆلۈمى ئەسەر .
مۇرادى بۇلارنىڭ قورساق تويغۇزۇش ،
جاھالەت ، خۇراپاتقا خەلق ئويغىتىش .
راۋامۇ بۇلارغا بۇ خىل پەسچىلىك ،
ئەمەل يوق ئىلىمگە مىكىر خەسچىلىك ».

1949 ـ يىل 10 ـ ئايدا شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن ، ئىمىرھۇسەيىن قازىھاجىم مەھكىمە شەرئىدە يەنە قازىلىق ئىشلىرى بىلەن داۋاملىق مەشغۇل بولىدۇ . 1952 ـ يىل ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ قازىخانا ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئىمىرھۇسەيىن قازىھاجىم ئائىلىسىگە قايتىپ ، قول ھۈنەر ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىپ ، ئۆزىنىڭ تىرىكچىلىك ئىشلىرىنى يولغا سالىدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن ماتېرىيال توپلاپ تارىخ تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ . مەركەز ۋە ئۆلكىدىن كەلگەن تارىخ ، ئاسارئەتىقە ، ئەدەبىيات ، تىل ـ تەزكىرە ، جۇغراپىيە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يولداشلارنى كۈتۈۋېلىپ ، ئۇلارنى مول ماتېرىيال مەنبەسى بىلەن تەمىنلەيدۇ . ئىمىرھۇسەيىن قازىھاجىم يازغان چوڭ ھەجىمدىكى يىرىك ئەسەر « تارىخىي ئەسەر ۋاقىئەتى كاشغەر » ــ مانا مۇشۇ دەۋرنىڭ مەھسۇلىدۇر .

بۇ ئەسەر 740 بەت ، 6 × 17 × 12 سانتىمېتىر فورماتلىق

www.uyghurkitap.com

بولۇپ، ھەربىر بىتىگە چاغاتاي يېزىقىدا 25 قۇردىن خەت يېزىلغان. ئەسەر ئۈچ جىلد (دەپتەر) گە بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى جىلددە 39 ماۋزۇ بولۇپ، ئۇنىڭدا تۈرك خەلقلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى، ئۇيغۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى، كېيىنكى ھەربىي، مەمۇرىي ئۆزگىرىشلەر ۋە بۇ جەريانلاردا بولۇپ ئۆتكەن زور سىياسىي، ئىجتىمائىي، تارىخىي ۋەقەلەر، ئاتاقلىق شەخسلەرنىڭ پائالىيىتى، مەدەنىيەت ـ مائارىپ، ھۈنەر ـ سەنئەت قاتارلىق ئەھۋاللار بايان قىلىنىدۇ. ئىككىنچى جىلددە 35 ماۋزۇ بولۇپ، ئۇنىڭدا مەخسۇس كۇچادىكى راشىدىن خان ھاكىمىيىتى بىلەن قەشقەردە ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنىڭ تىكلىنىشى، ياقۇپبەگنىڭ ھەربىي يۈرۈشى، خارجى ئىشلار مۇناسىۋىتى، ياقۇپبەگ تەمىر قىلغان قۇرۇلۇشلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى، ياقۇپبەگنىڭ خەلققە سالغان زۇلۇملىرى، ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى، بۇ دەۋردە يۈز بەرگەن بىرقانچە تارىخىي ۋەقەلەر بايان قىلىنىدۇ. ئۈچىنچى جىلد 31 ماۋزۇ بولۇپ، بۇ جىلددە شىنجاڭ ۋە قەشقەردە بولغان ھەربىي، مەمۇرىي ئۆزگىرىشلەر، چەت ئەل كونسۇلخانىلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى، ئۇلارنىڭ يەل بېرىشى ئارقىسىدا جاھانگىر كۈچلەرنىڭ شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان تاجاۋۇزچىلىق، ئاغدۇرمىچىلىق ھەرىكەتلىرى، شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىنكى مەمۇرىي ئۆزگىرىشلەر، تۆمۈر خەلپە قوزغىلىڭى، خەلقنىڭ تۇرمۇش، ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى، غەللە ـ پاراق، ئالۋان ـ ياساق، باج تۈزۈملىرى، جاي ئىسىملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى، مەسچىت، مەدرىسە، مۇھىم مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىنىڭ بىنا بولۇشى، كۆل ـ ئۆستەڭلەرنىڭ چېپىلىش تارىخى قاتارلىقلار كىشىنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە ئىنتايىن تەپسىلىي ھالدا بايان قىلىنىدۇ. ئەسەر تارىخىي جەريانلارنى بىر خىل ئىزچىللىقتا تەرتىپلىك بايان

قىلغانلىقى تۈپەيلىدىن گەرچە تارىخىي ئەسەر ھېسابلانسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدىكى بەدىئىي تەسۋىر، لىرىك ھېسسىيات، ئوبرازلار خاراكتېرىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن يەنە بىر ھېسابتا ئۇنى بەدىئىي ئەسەر دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ. ئاپتور ئۆز كىتابىدا ئاپپاق خوجا، نوزۇگۇم، ياقۇپبەگ، نىياز ھېكىمبەگدەك بەزى تارىخىي شەخسلەرنى بايان قىلغاندا ئادەتتىكى تونۇشتۇرۇش شەكلىنى قوللانماستىن، بەلكى ئەدەبىي تەسۋىر ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، بۇ تارىخىي شەخسلەرنىڭ بىر پۈتۈن ئوبرازىنى ياراتقان. شۇنداقلا ئاپتور بەزى ۋەقەلىكلەرگە قارىتا ئۆز كۆزقارىشى ۋە ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدىغان لىرىك پارچىلارنى قىستۇرغان. مەسىلەن:

« جانابى ھېكىم ۋاڭ بېگىمگە سالام،
خاراب بولدى خەلقلەر بۇزۇلدى نىزام.
خاقان لى سىدا ① يوق ئىدى مۇنداق ئىش،
چىقىپ ھەر خىل ئالۋان ـ ياساقلار داۋام.
خوجاملار قىلىپ بىزنى ۋەيرانچىلىق،
پەقەت تىنچلىنالماي، تاپالماي ئارام.
بۇلاردىن قۇتۇلساق يەنە ملىڭ بەتەر،
غېرىبلىق كېلىپ بىزنى باستى تامام.
بۇ دەۋراندا راھەت پەقەت بەگلىگە،
ئۆلۈپ كەتسە مەيلى جاپاكەش ھارام.
ۋاڭ ئەۋلادى ھاكىم، بېگىملەر سىراپ،
چاكارلارغا يوق ھېچ تويغۇچە تائام.
ھېكىمنىڭ يېرى يەتتە پاتمان ئوشۇق،
نۆكەرلىككە ئىشلەر غېرىب سۇبھى ـ شام.
تېرىپ ۋاڭ يېرىنى ھوسۇل غول ئېلىپ،

① لى سىدا ـــ قانۇنىدا دېگەن مەنىدە.

توشۇپ ۋاڭ خوجامغا بولۇپ خەلق غۇلام .
ھېكىمگە ، بېگىمگە ، خېنىمغا دېدەك ،
بولۇپ ئىشلىسەك بىز يۇرت بارچە تامام .
ئۇرۇپ ئىشلىتىپ ، باستى كاھ بېگىم ،
سېتىپ بەردى ئالۋانغا دەپ قازاننى مامام .
ئۇرارلەر مەسچىتتە جامائەتلىنى ،
سېلىقنى بېرەلمەي قېچىپتۇ ئىمام .
ئاش ۋە ناننى قويماي پىشۇرغۇنچىلىك ،
ئوچاقتا سوۋۇپ ، قاينىماي پىشتى خام .
نۆكەرلىككە بارساق تېپىلماي ئورۇن ،
ھېكىم ئېيتىدۇ كەت نېرى ، يوق چولام .
ھېكىم ، ۋاڭ بېگىمنىڭ تولا كارىزى ،
پۈتۈپ بولغۇچە ئىشلىدى خاس ئام .
مىرابلارغا قىلدۇق تولا سوقا تاش ،
تۆگمەن - جۇۋازلارغا سېلىپ نەچچە تام .
خېنىملار شاماللىق تېرەك باغ دېسە ،
بېرىپ تۆھمەتكە سېلىپ تال - بادام .
ئانار - ئەنجۈر مېۋىلەر ئوخشىتىپ .
يەنە گۈل توشۇپ نەچچە خىل ، نەچچە يام .
بېگىملەر شىكار - ئوۋ قىلىپ ئوينىسا ،
سېلىق بولدى يۇرتقا چىراغ بىرلە شام .
ھاشار ئىشلىسە نەچچە مىڭ ئەر - خاتۇن ،
پاراغەتتە بايلار كۆرۈپ ئېھتىرام » .

يۇقىرىدىكىلەر بۇرھانىدىن خوجىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ ، شىنجاڭدا ۋاڭلىق دەۋر باشلانغاندىن كېيىنكى ئىجتىمائىي ئەھۋاللارغا قارىتا ئاپتورنىڭ غەزەپلىك ھېسسىياتى ۋە

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

نارازىلىقىنىڭ بەدىئىي ئىنكاسى. شائىر تۆۋەندىكى مەرسىيەسىدە خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەر مىللىي قەھرىمانى، سۆيۈملۈك قىزى نوزۇگۇمنىڭ ۋاپاتىغا ئېچىنىش ھېسسىياتىنى مۇنداق ئىپادىلىگەن:

« ئايرىلىپ يۇرتتىن مۇساپىرلىقتا ئۆلگەن نازۇگۇم،
باغلىنىپ زەنجىرگە ھەيرانلىقتا ئۆلگەن نازۇگۇم.
سەن تېخى ياش غۇنچە ئەمەسمۇ، بۇ ئەجەل كەلدى ئەجەب،
يىغلىشايلى سەن ئۈچۈن غەيرەتتە ئۆلگەن نازۇگۇم.
ھەيدىلىپ زۇلمەت بىلەن بىرقانچە ئايلىق يول كېزىپ،
ناتاۋانلىق دەرد بىلەن ھەسرەتتە ئۆلگەن نازۇگۇم.
بۇ قىزىل ئاققان قېنىڭ دەردلىك يۈرەكتە ئاقتى سەل،
قاپقارا زۇلمەت تۈنىدە شېھىت ئۆلگەن نازۇگۇم.
ۋاي سېنىڭ قامەتلىرىڭ نازۇك بەدەن قاش ـ كۆزلىرىڭ،
ياد ئېتىپ يىغلاپ ئەسىرلەر غۇربەتتە ئۆلگەن نازۇگۇم.
بارمۇ بىزلەردەك جاھاندا خانىۋەيران يوق كىشى،
بىگۇناھ سۈرگۈن بولۇپ، كۈلپەتتە ئۆلگەن نازۇگۇم ».

بۇ ئەسەر خەلق داستانچىلىقىنىڭ نەسر بىلەن نەزم ئارىلاش ئۇسلۇبىغا بەكمۇ يېقىن بولۇپ، ئاپتور ئۆز ئەسىرىنى يېزىشتا ئىنتايىن قىزىقارلىق، جانلىق، ھېسسىياتلىق بولۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. شۇڭا، بۇ ئەسەر تارىخىي قىممىتى بىلەنلا ئەمەس، ئەدەبىي جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەنمۇ ئېتىبار بېرىپ ئۆگىنىشكە ئەرزىيدۇ.

مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا پۈتكۈل جۇڭگونى 10 يىل قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتكەن تۆت كىشىلىك گۇرۇھ باشقا ساھەلەرگە قىلغان بۇزغۇنچىلىقلىرىغا ئوخشاش پارتىيىنىڭ بىرلىك سەپ

سىياسىتىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، بىرلىك سەپ ئەزالىرىنى ئېكسپىلاتاتور سىنىپ ۋەكىللىرى قاتارىغا ئىتتىرىۋەتكەن ھەمدە ئۇلار ئۈستىدىن ئومۇميۈزلۈك دىكتاتۇرا يۈرگۈزگەن ئاشۇ كۈنلەردە، ئىمىرھۈسەيىن قازىھاجىم يەنە ئېغىر زەربىگە ئۇچرىدى. 1966 - يىل 10 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئۇ «پىتنە - ئىغۋا تېرىغان»، «نەق ئەكسىلئىنقىلابچى» دەپ قولغا ئېلىنىپ، قەشقەر شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىنىڭ دۆڭباغ ئالدىدىكى تۈرمىسىگە قامالدى. بىر يەكشەنبە كۈنى بويىنىغا تاختا ئېسىپ، كوچا ئايلاندۇرۇپ سازايى قىلىنغاندىن كېيىن 14 يىللىق مۇددەتلىك قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى. شۇ يىل 11 - ئاينىڭ 26 - كۈنى پەيزاۋاتتىكى «قارلىغاچ» ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانى 3 - ئوتتۇرا ئەترەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئىمىرھۈسەيىن قازىھاجىم ئۆز ئۈستىدىن تۇرغۇزۇلغان دېلونىڭ يالغان، ناھەق، خاتا ئىكەنلىكىنى، ئۆزىگە ئېغىر دەرىجىدە ئۇۋال قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، 1967 - يىل 1 - ئايدىن 1978 - يىل 5 - ئايغىچە ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەش، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق سوت مەھكىمىسى، قەشقەر رايونلۇق پارتكوم، قەشقەر رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېت، ۋىلايەتلىك ئوتتۇرا سوت مەھكىمىسى، شەھەرلىك سوت مەھكىمىسى، ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىك باشقارمىسى، شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى، شەھەرلىك بىرلىك سەپ بۆلۈمى، «قارلىغاچ» ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدان رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قاتارلىق ئورۇنلارغا 76 پارچە نارازىلىق ئەرز خېتى يازدى. جازا مۇددىتىنى قىسقارتىش ئۈچۈن قىش - ياز ئوچۇقچىلىقتا يېتىپ - قوپۇپ ئەمگەك قىلدى. زىمىستاندىكى جۇت - شۇۋىرغاندىن، يازدىكى بوران - يامغۇر، قىزىق ئاپتاپتىن قورقمىدى. شۇ چاغدىكى سىياسىي ۋەزىيەتكە يېقىندىن ماسلىشىپ، ماۋجۇشىنىڭ

بەش ئەسرىنى ۋە 16 شېئىرىنى ئۆگىنىپ ، يادلىدى . كۈرەش ـ پىىپەنلەرگە ۋە لىن بياۋ ئەكسلئىنقلابىي گۇرۇھىنى پىپەن قىلىشقا قاتناشتى . شۇنداقتىمۇ ئىمرھۇسەيىن قازىھاجىمغا بولغان رىجىم كۈچەيتىلدى . ئۇ ، 1975 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى يەكەن پەيلو ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانىغا يۆتكەپ كېلىنگەندىن كېيىن ، تۆت قېتىم ئەترەتتىن ئەترەتكە ئالماشتۇرۇلۇپ ، ئېغىر ئەمگەككەلەرگە سېلىنىپ جازالاندى . بۇ مەزگىلدە ئايالىدىن جۇدا بولۇپ ، يۈزىنى كۆرۈشكە نېسىپ بولالمىدى . كېپىلىلىككە قويۇپ بېرىش ھەققىدە سۇنغان كۆپ قېتىملىق ئىلتىماسى تەستىقلانمىدى . 75 ياشلىق بۇ بوۋاي ھاياتىدىن ئۈمىدىنى ئۈزۈپ پەرزەنت ـ ئەۋلادىغا تۆۋەندىكى ۋەسىيەتنامىنى يېزىپ قالدۇردى :

« ئىشت پەرزەنت ساڭا ئېيتاي مېنىڭ بۇ ناله ـ زارىمنى ،
غېرىبلىق مەنزىلىمدە ھەم بىقورۇلۇق يوقۇبارىمنى .
پۈتۈن ئۆمرۈم ھاياتىمدا ، ئىلىم كەسپى ساۋاتىمدا ،
يېزىش ئىشق ھېسسياتىمدا بىلىم بىلگەن گۇناھىمنى .
قامالغان تۈرمە ۋادىدە ـ داۋام ئەمگەكتۇر يادىمدا ،
ئاقارغان ساچ ـ ساقالىمدا يوقالغان ئېتىبارىمنى .
...
كېچە ـ كۈندۈزدە ياد ئەتمەك ، سۇنۇق روھىمنى شاد ئەتمەك ،
سەھەر ئاللاغا داد ئەتمەك پىغانلىق ئىنتىزارىمنى .
يېشىم يەتمىش تولۇپ سالىم ، قاماقتا بىقورۇ ھالىم ،
ۋاپات بولمىشكى ئايالىم ، رەپىقى روزىگارىمنى .
ھاياتىمغا ۋاپادارلىق ، ۋاپاتىمغا خېرىدارلىق ،
دىلىمغا مېھرى دىلدارلىق كۆڭۈلدە گۈل باھارىمنى .
تامام ئەۋلادى پەرزەنتىم ، يۈرەك باغرىم ـ جىگەر بەندىم ،

ئامان قىلسۇن خۇداۋەندىم، بالام سىز بەختىيارىمنى.
سىلەرنى ئويلىسام ھەر كۈن كۆزۈمدە ئۇيقۇ يوق بىر تۈن،
يۈرەك پارە ئەمەس پۈتۈن سېغىنغان دىل خۇمارىمنى،
قاچان كەلسەڭ زىيارەتكە، مېنى يوقلاش بېشارەتكە،
بېسىپ مەلھەم جاراھەتكە، تۈزەتتىڭ غەم ـ غۇبارىمنى.
كېچە ـ كۈندۈز ئاقار ياشىم، غەمۇھەسرەت بىلە باشىم،
تولۇق سىگمەس يېگەن ئاشىم، بېرىپ كۆرسەم دىيارىمنى.
ۋەتەن كاشغەردە ئاستانىم، دىيارىم باغۇبوستانىم،
يېزىپ دەرد بىرلە داستانىم، ئەلەملىك ئەشئارىمنى.
قاماقتا يىلنى ئۆتكۈزدۈم، قېرىپمەن پەھمدىن ئازدىم،
ئېلىش ئەپۋەگە خەت يازدىم، مېنىڭ مۇددەت قارارىمنى.
بالام قۇددۇس بىلەن قۇتلۇق، دىلىمدا مېھرى بەك ئوتلۇق،
ئىنايەت، ئەسقەرىم مۇڭلۇق، بۇلاردەك ئىزباسارىمنى.
بالام قارىيە، مارىيە، كىچىك دىلبەرمۇ رازىيە،
دۇئايىم دىلدا زارىيە، بۇ ئەۋلاد ئىپتىخارىمنى.
يەنە دىلنۇرمۇ خالىدەم، مۇساپىرلىقتا پاتىمەم،
بولۇر ئەۋلادقا بۇ ھەمدەم، شېپى قىپ پەرۋەردىگارىمنى.
ئۈمىدىم ھەرقاچان سىزدىن، تەلەپتە ياش ئاقار كۆزدىن،
ھاياتىم كەتسە تىل ـ سۆزدىن، ۋەسىيەت بۇ يازارىمنى.
ۋەسىيەتلەرنى پەھمە ئەتكىل، غېرىب ھالىمغا رەھمە ئەتكىل،
بابام يانىغا دەپنە ئەتكىل، غېرىب قەبرى مازارىمنى.
ۋاپات بولسام جاھاندىن مەن، مېنىڭ روھىم قىلىڭ خۇرسەن،
« غېرىبىم » دەپ يىغلىڭىز پەرزەنت، مېنىڭ ماتەم ھازايىمنى
ئەلەملىك قىبلىگاھىم دەپ، دۇئاگۇي خەيرخاھىم دەپ،
جاپاغا مۇپتىلاھىم دەپ، مېنىڭ كۆرگەن ئازارىمنى.
پاناھ بولسا ھايات دەۋرىم، تۇتۇڭ تاۋۇتنى تۆت نەۋرەم،
يېزىڭ لەۋھە غېرىب قەبرەم، دەردلىك بۇ شۇئارىمنى ».

1978 - يىلىدىكى باھار قۇياشى ئىمىرھۈسەيىن قازىھا-
جىمنىڭ قەلبىدە ھاياتقا بولغان ئۈمىد چىرىغىنى ياندۇردى. شۇ
يىلى 12 - ئايدا ئېچىلغان پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كو-
مىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنى مەدەنىيەت ئىنقىلابى جەريانىدىكى
يالغان، ناھەق، ئۆۋال قىلىنغان دېلولارنى دەرھال تەكشۈرۈپ
ئېنىقلاپ، ئۆۋال قىلىنغان كىشىلەرنىڭ نامىنى ئەسلىگە كەلتۈ-
رۈشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئىمىرھۈسەيىن قازىھاجىم 1980 - يىل
2 - ئايدا ئاقلىنىپ، بالا - چاقىلىرى بىلەن جەم بولۇپ، خا-
تىرجەملىكتە ئېرىشكەندىن كېيىن، داۋاملىق ھالدا ئاپتونوم
رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، قەشقەر شەھەر-
لىك سىياسىي كېڭەشنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى بولۇش
سۈپىتى بىلەن پارتىيىنىڭ مىللىي، دىنىي سىياسەتلىرىنى ئىز-
چىللاشتۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىپ خىزمەت قىلدى. قەشقەرنىڭ
سابىق شەھەر باشلىقى ئابدۇقادىر چوڭ ئەسلەپ مۇنداق دەيدۇ:
« مەن 1980 - يىلى قەشقەر شەھىرىگە يۆتكىلىپ كەلگەندىن كې-
يىن ئىمىرھۈسەيىن قازىھاجىم بىلەن تونۇشقان. ئۇ ماڭا،
پىكىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، گەپلىرىنىڭ يۇمۇرلۇقلۇقى بىلەن
ھەرجەھەتتىن خېلى يۇقىرى مەلۇماتلىق بىر زاتكەن دېگەن
تەسىراتنى بەرگەن ... ئۇ، تۈرمىدىن چىقىپ ئۇزاق ئۆتمەي،
بىرلىك سەپ ساھەسىدىكىلەر ۋە دىنىي زاتلار قاتناشقان سىياسىي
ئۆگىنىشتە ئۆز تەسىراتىنى سۆزلەپ مۇنداق دېگەن: 〈 مەن 70
نەچچە يىللىق كەچۈرمىشلىرىم ئارقىلىق شۇنى چوڭقۇر ھېس
قىلدىمكى، جۇڭگو كومپارتىيىسى ئۇلۇغ پارتىيە، توغرا پارتىيە،
ھەقنى ھەق، ناھەقنى ناھەق دەيدىغان ئادىل پارتىيە. خاتالىقنى
تۈزىتىشكە جۈرئەت قىلالايدىغان، ئۆزى رەھبەرلىك قىلىۋاتقان
پۇقرالىرىغا ئىشەنچ قىلالايدىغان جەسۇر پارتىيە. مەن ئۆمرۈمدە
ئۈچ قېتىم تۈرمىدە ياتتىم، ئۈچىلى قېتىم ناھەق ياتتىم.

www.uyghurkitap.com

شىنىڭ شىسەي ، گومىنداڭلارنىڭ ھېچقايسىسى ئۆزىنىڭ ناھەق ئىش قىلغانلىقىنى ئىقرار قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىغان . چۈنكى ، ئۇلار ئۆزىنىڭ پۇقراسىغا ئىشەنچ قىلمايدۇ ، خەلقتىن قورقىدۇ . پەقەت جۇڭگو كومپارتىيىسىلا ۋە خەلق ھۆكۈمىتىلا خاتالىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا جۈرئەت قىلالايدۇ . چۈنكى ، جۇڭگو كومپارتىيىسى ۋە خەلق ھۆكۈمىتى خەلققە ئىشىنىدۇ ، پۇقرالىرىغا ئىشەنچ قىلالايدۇ . خاتالىقىنى ئاشكارا ئېتىراپ قىلسا ، خەلقنىڭ ئىشەنچىگە ۋە ئەپۇ قىلىشىغا ئېرىشەلەيدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ 〉 . ئۇ ، شەھىرىمىزدىكى مەسئۇل رەھبەرلەرنى ھەممىشە ئۆزلۈكىدىن ئىزدەپ ، سۆھبەتلىشىپ ، پىكىر ئالماشتۇرۇپ تۇراتتى . ھۆكۈمەت خىزمىتى ، جەمئىيەت ئەھۋالى ، ياش - ئۆسمۈرلەرنى تەربىيىلەش ، يېتەكلەشكە قارىتا پايدىلىق ، ئەقىلگە مۇۋاپىق تەكلىپ - پىكىرلەرنى بېرىپ تۇراتتى . سۆھبەتتە ئۇ ئاۋۋال بىر - ئىككى جۈملە ھېكمەتلىك سۆزنى باش تېما قىلىپ ، ئارقىدىن تارىختىكى بىرەر ۋەقە ياكى ئىشنى ھېكايە قىلىپ ، باش تېمىنى چۈشەندۈرەتتى . قەشقەر شەھىرىدە مەسئۇل خىزمەت ئۆتىگەن ئابلا ئىسمايىل ، تەۋەككۇل ھۇسەيىن ، ھەسەن تۇردى ، جۈملىدىن مەنمۇ ئۇنىڭ سىرداش دوستلىرى بولۇپ قالغان ئىدۇق . 1984 - ، 1985 - يىللىرى ئىمىر ھۇسەيىن قازىھاجىم مېنى ئىزدەپ كېلىپ ، ئىلگىرى - ئاخىر بىرنەچچە قېتىم ئۇزاق پاراڭلاشقان . پاراڭ ئارىلىقىدا ئۇ ، تارىختا بولۇپ ئۆتكەن ئىشلارنى مىسال كەلتۈرۈپ ، ھەرقايسى مىللەتتىن بولغان رەھبەرلىك خىزمىتى ئىشلەيدىغان كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا بىر - بىرىنىڭ تىلىنى ئۆگىنىش ھەققىدە ، دىنىي زاتلارغا توغرا مۇئامىلىدە بولۇش ھەققىدە پايدىلىق تەكلىپلەرنى بەرگەن » ① .

ئىمىر ھۇسەيىن قازىھاجىم بۇ يىللاردا موللا سادىق ئەلەم

① « قەشقەر شەھەر تارىخ ماتېرىياللىرى » ئالتىنچى توپلام 77 - بەت .

ئاخۇن (موللامۇھەممەت سادىق قەشقەرى) تەرىپىدىن «ھەزرىتى موللام» مازىرىغا مۇتلەق ۋەخپە قىلىنغان «مەسنۇۋى شېرىپ» كىتابىنى ۋە ئۇنىڭ ئىچىگە قوشۇپ تۆپلەنگەن ۋەخپە قىلىش ھەققىدە يېزىپ قالدۇرۇلغان تەۋلىيە خەتنى تېپىپ چىقىپ، «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ مەھمۇت قەشقەرىنىڭ مازىرى ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاشتا زور خىزمەت كۆرسەتتى. ئۇ يەنە، «قەلىمى قۇرئان»①، «بەھرىلئەنساب»②قاتارلىق ماتېرىياللارنىمۇ تېپىپ كېلىپ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى ئورنىنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈلۈشى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تۇغۇلغان، ۋاپات بولغان يىلىنى ئېنىقلاشتا كۆپ تۆھپە قوشتى.

ئىمىرھۈسەيىن قازىھاجىم 1985 - يىل 8 - ئايدا شىنجاڭ ھەج ئۆمىكىگە قوشۇلۇپ، سەئۇدى ئەرەبىستانىغا ئاتلاندى. ئۇ، ھەجگە بارغان باشقا مۇسۇلمانلارغا ئوخشاش مۇسۇلمانچىلىق بۇرچىنى ئادا قىلىپ، بۈيۈك ئارزۇ - مەقسەتلىرىگە يېتىپ، چەكسىز خۇشاللىققا چۆمدى. ئەمما، قايتىشقا يېقىن مەزگىلدىكى سەئۇدى ئەرەبىستان دىيارىدا بولۇۋاتقان 44℃تىن ئارتۇق سەرە-

---

① «قەلىمى قۇرئان» — قۇرئاننىڭ قومۇش قەلەم بىلەن قولدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى بولۇپ، ئۇنىڭ بىر بېتىنىڭ ھاشىيىسىگە (چۆرىسىدىكى بوش جايغا) XIX ئەسىردە ئۆتكەن نېمىتۇللا كاشغەرى ئۆزىنىڭ زوھۇرىددىن ھېكىمبەگنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرىغا چىقىپ 11 كۈن ئېتىكاپتا ئولتۇرۇپ ئىستىخارە قىلغانلىقى، شەھەر سېپىلىنى سوقۇشقا ياخشى بېشارەت بولغاندىن كېيىن، بۇ بېشارەتتىن سۆيۈنگەن زوھۇرىددىن ھېكىمبەگنىڭ بۇ قۇرئاننى ئۆزىگە ھەدىيە قىلغانلىقى ھەققىدىكى خاتىرە يېزىلغان.

② «بەھرىلئەنساب» (نەسەبلەر دېڭىزى) — XIX ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر شائىرى ئىمىرھۈسەيىن سەبۇرى تۈزگەن، ئاخىرىنى شاگىرتى قازى مۇھەممەت سايىم سوپى ئاللايار داۋاملاشتۇرغان 0.26×8.20 مېتىر ھەجىمدىكى شەجەرە بولۇپ، ئۇنىڭ ئاخىرقى قىسمىنىڭ سول بۇرجىكىگە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھىجرىيە 470- يىلى (مىلادىيە 1085- ، 1086 - يىللىرى) ۋاپات بولغانلىقى، قەبرىسى شىمالىي كوناھىساردىكى «پايناپ» دېگەن جايدا ئىكەنلىكى، بۇ جايغا يەنە يۈسۈپ قادىرخان ۋە يۈسۈپ قېدىرخاندىن ئىبارەت ئىككى كىشىنىڭ جەسەتىمۇ دەپنە قىلىنغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

www.uyghurkitap.com

تـان ئـسسق هاجى هەرەملەرنىڭ سەپەردىشى ، قەشقەر ئۆلىمالىرىنىڭ بۇ پېشقەدەم مۆتىۋىرىگە ئېغىر كېسەل يەتكۈزدى . مەككىدە مۇكەررەمەدىكى مەشھۇر « پايسال دوختۇرخانىسى »نىڭ ئۇيغۇر دوختۇرلىرىدىن مۇھەممەت سىيىت هاجىم ، ئابدۇخالىق هاجىم قاتارلىق ۋەتەنداشلار هەر تەرەپلىمە ئامال ئىزدەپ ئىمىرھۇسەيىن قازىهاجىمنى قېتىرقىنىپ داۋالىغان بولسىمۇ ، ئەمما داۋالاش ئۈنۈم بەرمەي 9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئۇ ، 85 يېشىدا بەختكە قارشى دوختۇرخانىدا ۋاپات بولدى ، 7 ـ سېنتەبىر ئەرەبىستان دىيارىغا دەپنە قىلىندى . ئۇنىڭ ۋاپات بولغانلىق خەۋىرى ئانا يۇرتقا ئاڭلانغاندىن كېيىن ، قەشقەرنىڭ پېشقەدەم مۆتىۋەر ئۆلىمالىرى ، ئەدىب ـ يازغۇچىلىرى ، هۈنەرۋەن ـ كاسىپلىرى چوڭقۇر قايغۇغا چۆمدى . ئۇلار ئېغىر مۇسىبەت ئىچىدە توپ ـ توپ بولۇپ هېيتگاھ جامەسىنىڭ ئارقا تەرىپىگە جايلاشقان ئېگىز ئېرىق مەهەللىسىدىكى مەرھۇم ئىمىرھۇسەيىن قازىهاجىمنىڭ قورۇسىغا بېرىپ ، تەزىيە بىلدۈردى . خەتمقۇرئان ئوقۇپ ، دۇئا ـ تەكبىر قىلىپ ، بالا ـ چاقا ، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىدىن سەممىي هال سورىدى . ئىككى هەپتىگىچە ئىمىرھۇسەيىن قازىهاجىمنىڭ هويلىسى ئايىغى ئېسىلماي كېلىۋاتقان تەزىيە بىلدۈرگۈچىلەر بىلەن توشتى . قەشقەردىكى بىر قىسىم ئەدىبلەر ئىمىرھۇسەيىن قازىهاجىمنىڭ ۋاقىتسىز ۋاپاتىغا ئېچىنىپ مۇنداق مەرسىيىلەرنى يازدى :

بۇ دۇنيادىن ۋاپا كەتتى ،
ئىمىرھۇسەيىنگە قازا يەتتى .
بىلمىدى جاهان ئەهلى ،
دۇررى بى باها كەتتى .

ئوت ئىچىپ زالالەتكە ،
باشلىغان ھىدايەتكە .
بىلمىدى جاھان ئەھلى ،
ساھىبى دۇئا كەتتى .

سانى ئەردى سەكسەنبەش ،
دەۋرى بولۇپ قىرىق بەش ،
بىلمىدى جاھان ئەھلى ،
پىرى - پىشىۋا كەتتى .

مەنزىلى جەننەتۇل مەئۋا ،
ۋاپاتىدۇر بەيتۇللا ،
بىلمىدى جاھان ئەھلى ،
قازاغا ئول رىزا كەتتى .

ئىمىر ھۈسەيىن قازىھاجىمنىڭ ۋاقىتسىز ۋاپاتى قەشقەر ئۆلىمالىرىنى بىر شىخىدىن قايىردى . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى تالانتلىق بىر جەڭچىسىدىن ئايىردى . يورۇتۇلۇش ئالدىدا تۇرغان قەشقەر تارىخىمۇ بىر تىرىك شاھىدىتىن مەھرۇم بولۇپ ، چوڭ يوقىتىشقا ئۇچرىدى .

مەرھۇم ئىمىر ھۈسەيىن قازىھاجىم تارىخىي ، دىنىي ۋە ئەدەبىي جەھەتتىكى مول بىلىملىرى ، شۇنداقلا بىر قىسىم ئىجادىيەتلىرى بىلەن خەلق ئارىسىغا تونۇلغان ئالىم ، مەشھۇر دىنىي ئۆلىما ، ئاتاقلىق تارىخچى ، تالانتلىق شائىر ئىدى . ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى 30 - يىللاردا باشلانغان ، تاكى ۋاپات بولغانغا قەدەر ھەر خىل تېمىدا 200 پارچىدىن ئارتۇق شېئىر يازغان . بۇ زات ئۆز شېئىرلىرىدا مانجۇ ئىستىبداتچىلىرى بىلەن شىڭ شىسەي ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قانلىق زۇلمىنى چوڭقۇر پاش

قىلغان؛ فېئودال - پومېشچىكلارنىڭ، قازى، موللا، ئىشان دېگەنلەرنىڭ ئاچ كۆزلۈكى، نەپسانىيەتچىلىكىنى ئاچچىق ھەجۋىي قىلغان. خەلق ئاممىسىنىڭ ئېچىنىشلىق تۇرمۇشىغا چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلغان، ئىلىم - مەرىپەتنى قىزغىن مەدھىيىلەپ، نادانلىق، خۇراپاتلىقنى قاتتىق قامچىلىغان. ئازادلىقتىن كېيىن پارتىيە رەھبەرلىكىدە ئېلىپ بېرىلغان ھەرخىل ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنى قىزغىن كۈيلىگەن. مەسىلەن:

« ئۆتمۈشتە بۇ شىنجاڭغا شەن دوتەي ئىكەن مانجۇ،
ماگازا ①، تاۋار توكۇ ② — كېيگەنلىرى ساپ پاڭچۇ.
راھەتتە ياتار ئۇخلاپ، پۇقراغا كۆتەرتىپ جو،
پۇقرانى ھاقارەتلەپ سىڭكو بىلەن دەپ چەنتۇ ③.
داتاڭغا ④ قاداپ قويغان نەيزە - قىلىچ ھەم چەيدۇ »⑤.

يۇقىرىقى مىسرالاردىن بىز مانجۇ ئىستىبداتچىلىرىنىڭ خەلق ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن مىللىي ۋە سىنىپىي زۇلمىنىڭ نەقەدەر ئېغىرلىقىنى ۋە خەلققە كۆرسىتىۋاتقان ھەيۋىسىنىڭ نەقەدەر چوڭلۇقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز. ئەكسىيەتچىلەرنىڭ ھامىيسى بولغان بەگ - بوجاڭ، جاھىل موللىغا ئوخشاش يۇرت چوڭلىرىنىڭ ئۆز نەپسانىيىتىنى دەپ، خەلق ئاممىسىنى ھېسابسىز قاخشاتقان رەزىل ئەپت - بەشىرىسىنى تۆۋەندىكى مىسرالاردا تېخىمۇ روشەن كۆرۈۋالايمىز:

① ماگازا — كالتە چاپان.
② توكۇ — ئىشتان.
③ سىڭكو، چەنتۇ — ھاقارەت سۆزلىرى.
④ داتاڭ — سوراقخانا.
⑤ چەيدۇ — قىڭراق.

« كولدۇرما ئېسىپ ئاتقا ، بەگلەردە تەكەببۇرلۇق ،
ھەر يۇرتتا ئۆسۈپ چىققان يۇرت چوڭىدا بالاخورلۇق .
ئوغرىنى سىلىپ ئىشقا پاششاپ بەك تەپەككۇرلۇق ،
باشىدا يوغان سەللە قازىدا تەمەخورلۇق .
خەقلەر قالاق تۇرمۇشتا يۇرتتا ھېچ سانائەت يوق » .

ئىمىرھۈسەيىن قازىھاجىم ئىلىم - مەرىپەت تېمىسىدا يازغان شېئىرلىرىدا ئۆزىنى ئىلىم - مەرىپەت ئىشقىدا كۆيگەن ، بۇ يولدا ھەرقانداق بايلىق ، مەنسەپتىن ۋاز كېچىشكە تەييار تۇرغان مەرىپەتپەرۋەر بىر جەڭچى سۈپىتىدە تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئىلىم - مەرىپەتنىڭ خاسىيىتىنى قىزغىن ئۇلۇغلىغان . مەسىلەن :

« قايۇ دىلغە چۈشۈپتۇر ئىشق كۆڭۈل يارى مۇھەببەتتە ،
پۇسەن بولمايدۇ ئاشققا جاھانغا بولسا پاشاسى .
مېنىڭ ئىشقىم ئەزەل كۈندىن قەلەم سۈرمەك ئەدىبلىككە ،
قەلەم كۆڭلۈمدە بىر دىلبەر قارارمۇ چەشمە شەھلاسى » .

ئىمىرھۈسەيىن قازىھاجىم ئۆز ھاياتىدا ئىشق - مۇھەببەت تېمىسىدىكى غەزەللەردىن باشقا ، خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەت ۋە رېئال ۋەقەلىكلەردىن پايدىلىنىپ ، فېئوداللىق نىكاھ تۈزۈمىنى سۆكىدىغان ، چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى تەرغىب قىلىدىغان داستانلارنى يازغان . قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيە ياندۇرما يېزىسىغا قاراشلىق يامانيار ئەتراپىدىكى كۆكچى كەنتىدە بولۇپ ئۆتكەن رابىيە بىلەن سەئدىننىڭ مۇھەببەت پاجىئەسىگە بېغىشلانغان «رابىيە - سەئدىن » ؛ ئاتۇش مەشەتتىكى شاۋاز قارىي بىلەن گۈلخۇمارنىڭ مۇھەببەت پاجىئەسىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان « گۈلخۇمار» ؛ خوتەن قاراقاشتا بولۇپ ئۆتكەن قەمەرسىما بىلەن تۇرسۇن باقىنىڭ مۇھەببەت پاجىئەسىگە بېغىشلانغان

«قەمەرسىما» ؛ كورلا باشئەگىمدە بولۇپ ئۆتكەن ، خەلق
ئارىسىدا «تاھىر ـ زۆھرە» دەپ ئاتالغان مېھرى سەھرا بىلەن
چىغاندا باتۇرنىڭ مۇھەببەت پاجىئەسىگە بېغىشلانغان «مېھرى
سەھرا بىلەن چىغاندا باتۇر» ؛ يەكەن ئىشقۇلدا بولۇپ ئۆتكەن
نۇرئەبزاخېنىم بىلەن بەختىيارنىڭ مۇھەببەت پاجىئەسىگە بې-
غىشلانغان «نۇرئەبزاخېنىم ۋە بەختىيار باتۇر» ناملىق 20,000
مىسرادىن ئارتۇق بەش داستاننى ۋە «ماتىنەي زۇلمىدىن ئەسلە-
مە» ناملىق شېئىرىي ئەسىرىنى سابىق جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي
مەھكىمىنىڭ رەھبەرلىرىدىن قاسىمجان قەمبىرىنىڭ تەشەببۇسى
بىلەن مەدەنىيەت ئىنقىلابىدىن ئىلگىرى يېزىپ تاماملىغان .
بىراق ، مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا ئىسيانچىلار تەرىپىدىن بۇلاپ
كېتىلگەن . ئاپتورنىڭ تارىخىي تېمىلارغا بېغىشلانغان ، نەسرىي
ۋە نەزمىي ئارىلاش يېزىلغان «قەشقەر تىتىنىنىڭ بەتخالىقى» ، «
پەيزاۋاتلىق توختى مانجۇنىڭ ۋەقەسى» دېگەن داستانلىرى بە-
لەن «غالچا بەدەخشى ، سىرتقى بۇلاڭچى» ناملىق
كانجۇتلۇقلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىش
جەريانىنى بايان قىلىدىغان تارىخىي ئەسىرىمۇ ئاشۇ جەرياندا
يوقالغان . شۇنداقتىمۇ مەرھۇم ئىمىرھۇسەيىن قازىھاجىمنىڭ تا-
رىخ ۋە ئەدەبىيات ئىلمىگە قوشقان زور تۆھپىلىرى ھەرگىزمۇ
ئۇنتۇلمايدۇ ، تارىخ بېتىگە يېزىلىپ ئەبەدىلئەبەد يادلىنىدۇ .

1985 ـ يىل ، 10 ـ ئاي

ۋەتەنپەرۋەر ئۆلىما، تالانتلىق مائارىپچى
ئەپەندى مەخسۇم

سىز چايخانىلاردا چاي ئىچىپ ھۇزۇرلىنىپ ئولتۇرغىنىڭىزدا، ياكى مەشرەپ، بەزمە ـ ئايەملەرگە بارغىنىڭىزدا، خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ راۋابقا تەڭكەش قىلىپ ئوقۇغان:

« چاپىنىڭنىڭ يېڭىنى،
ماۋۇت سەيپۇڭ ئويغانمۇ ؟
ئېتىڭ نېمانداق چىرايلىق،
ئەپەندى مەخسۇم قويغانمۇ ؟ »

دېگەن قوشاقنى ھەرقاچان ئاڭلىغان بولغىيتىڭىز ؟! ئۇنداقتا، بۇ خەلق قوشىقىدا تىلغا ئېلىنغان ئەپەندى مەخسۇمنىڭ كىملىكىنى بىلىشنى خالامسىز ؟

ئەپەندى مەخسۇمنىڭ ئەسلىي ئىسمى مىرزا ئەھمەد مەخسۇم بولۇپ، « ئەپەندى مەخسۇم » ئۇنىڭ ئەركىلەتمە ئىسمىدۇر. ئۇ، ھىجرىيە 1280 ـ يىلى رەجەپ ئېيىنىڭ 16 ـ كۈنى (مىلادىيە 1863 ـ ، 1864 ـ يىللىرى، 12 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى) يەكشەنبىدە قەشقەر شەھەر يارباغ كوچا باشقارمىسىغا قاراشلىق زەرگەرلەر كوچىسىدا دىنىي مۆتىۋەر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن.

ئۇنىڭ ئاتىسى سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى مىرزىلار ئەۋلادى بولۇپ، ئىسمى مىرزاجان ئەپەندىم ئىدى. ئۇ، قەشقەردىكى تونۇلغان مەشھۇر دىنىي ئۆلىمالاردىن بىرى بولۇپ، خانلىق مەدرىسەدە مۇدەررىسلىك قىلاتتى، قوشۇمچە ئوردائىشىكىدىكى ئازنا مەسچىتىنىڭ خەتىپى ئىدى. ئانىسى ھەببەخېنىم قەشقەردىكى مەشھۇر كۆز دوختۇرى ھاجى ئۇرايىم ئاخۇنۇمنىڭ قىزى بولۇپ، دىنىي ئىلىمدە يېتىلگەن موللا، ئوقۇمۇشلۇق ئايال ئىدى.

ئەپەندى مەخسۇمنىڭ دۇنياغا كەلگەن ۋاقتى قەشقەرنى ئىنتايىن پاراكەندىچىلىك قاپلىغان بىر دەۋرگە توغرا كەلدى. 1857 - يىل 6 - ئايدىكى ۋەلىخان تۆرىنىڭ قەشقەرگە باستۇرۇپ كىلىپ، قەشقەرنى ئىشغال قىلىشى، يەنە شۇ يىلى قەشقەردىكى مىس كان ئىشچىلىرىنىڭ ھاشار، ئالۋان - ياساققا قارشى ئېلىپ بارغان كۆتۈرۈلۈشلىرى، 1858 - يىلى قەشقەر دېھقانلىرىنىڭ بىنەم يەرلەردىن غەللە - پاراق يىغىۋېلىشقا قارشى ئېلىپ بارغان قوزغىلاڭلىرى، 1864 - يىلى كۇچادا كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى ئاستىدا قەشقەردە كۆتۈرۈلگەن دېھقان - چارۋىچىلار قوزغىلىڭى ۋە قوزغىلاڭ نەتىجىسىدە قەشقەردە تىكلەنگەن سىدىقبەگ - جىن شياڭىيلىك باشچىلىقىدىكى مۇستەقىل بۆلۈنمە ھاكىمىيەتنىڭ شەكىللىنىشى، بۇ ھاكىمىيەتنىڭ 1865 - يىل 1 - ئايدا ياقۇپبەگ تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلۇشى ۋە ئۇرنىغا ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنىڭ تىكلىنىشى قاتارلىق ئارقا - ئارقىدىن يۈز بەرگەن بىر قاتار ۋەقەلەر يالغۇز مىرزاجان ئەپەندىم ئائىلىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا ئېغىر تەسىر يەتكۈزۈپلا قالماستىن، شۇنداقلا پۈتكۈل قەشقەر خەلقىنى نامراتلاشتۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش تەرتىپىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتكەن ئىدى. شۇنداقتىمۇ مىرزاجان ئەپەندىم ئوغلىنى ياخشى تەربىيىلەشكە

تىرىشتى. ئەپەندى مەخسۇم يەتتە ياشقا تولغىچە ئائىلە تەربىيىسىدە بولدى ھەمدە باشلانغۇچ دىنىي ساۋاتىنى ئانىسى ھەببە موللاخېنىمدا ئوقۇپ ئۆگەندى. كېيىن خانلىق مەدرىسەگە كىرىپ ئاتىسى مىرزاجان ئەپەندىمدە ئوقۇشقا باشلىدى. ھىجرىيە 1288 ـ يىلى (مىلادىيە 1872 ـ، 1873 ـ يىللىرى) ياقۇپبەگنىڭ ئۆزى ئەگەشتۈرۈپ كەلگەن يېقىن كىشىلىرىنى ھاكىمىيەتنىڭ ھەرقايسى ئورگانلىرىغا، دىنىي ساھەنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىغا تۈرلۈك باھانە ـ سەۋەب بىلەن سىغداپ كىرگۈزۈپ، يەرلىك ئەمەلدارلارنى ۋە دىنىي ساھەدىكى زاتلارنى چەتكە قېقىشى سەۋەب بولغانمۇ ياكى ئائىلە ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ئارىسىدا بىرەر كۆڭۈلسىزلىك يۈز بەرگەنمۇ، قانداقتۇر مەلۇم باھانە ـ سەۋەب بىلەن مىرزاجان ئەپەندىم 11 ياشلىق ئوغلى ئەپەندى مەخسۇمنى ئەگەشتۈرۈپ سەئۇدى ئەرەبىستانغا چىقىپ كېتىدۇ. شۇ يىلى ھەج پائالىيىتىنى ئاياغلاشتۇرغاندىن كېيىن، تونۇش ـ بىلىشلىرىنىڭ ياردىمىدە مەككىدىكى پادىشاھلىق مەدرىسەگە ئورۇنلىشىپ، مۇدەررىسلىك قىلىدۇ. ئەپەندى مەخسۇمنىمۇ شۇ مەدرىسەگە ئوقۇشقا ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ھىجرىيە 1293 ـ يىلى (مىلادىيە 1876 ـ يىلى) ئەپەندى مەخسۇم پادىشاھلىق مەدرىسەنى ياخشى نەتىجە بىلەن تاماملايدۇ. ئەمما، بەختكە قارشى شۇ يىلى ئاتىسى ھاجى مىرزاجان ئەپەندىم مەككىدە ۋاپات بولىدۇ. ئۇ، ئاتىسىنىڭ ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن، مەرھۇم ئاتىسىنىڭ دوست ـ يار، ئاغىنە ـ بۇرادەرلىرىنىڭ ياردىمىدە ھىجرىيە 1324 ـ يىلى (مىلادىيە 1906 ـ، 1907 ـ يىللىرى) غىچە مەككىدىكى يەنە ئۈچ مەدرىسەنى تاماملاپ «ئەللامە» دېگەن نام ـ ئاتاققا ئىگە بولىدۇ. ھىجرىيە 1325 ـ يىلى (مىلادىيە 1907 ـ، 1908 ـ يىللىرى) دىن ھىجرىيە 1327 ـ يىلى (مىلادىيە 1909 ـ يىلى) غىچە

ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ۋە ياۋروپا مەملىكەتلىرىدە زىيارەتتە بولۇپ ، كۆپلىگەن ئىسلام ئالىملىرى بىلەن تونۇشىدۇ ھەمدە ئۇلار بىلەن چوڭقۇر دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورنىتىدۇ . ئەپەندى مەخسۇم بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولغان ياۋروپادىكى ئىسلام ئالىملىرى ئۇنىڭ بىلىم دائىرىسىنىڭ كەڭ ، چوڭقۇرلۇقىغا قايىللىقىنى بىلدۈرۈپ «ئۇستاز » ئورنىدا ھۆرمەتلەپ ، « ئەپەندىم » دەپ ئاتىشىدۇ . بۇ سۆيەت نامى كېيىنكى ۋاقىتتا ئەپەندى مەخسۇمغا لەقەم بولۇپ قا- لىدۇ . ئۇ ئالىملار ئەپەندى مەخسۇمغا يۇقىرى ئورۇن — ئالىي مەرتىۋىنى ۋەدە قىلىپ ، ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئىشلەپ قېلىشنى ئۆتۈنگەن بولسىمۇ ، ئەمما ئەپەندى مەخسۇم بۇ ئۆتۈنۈشلەرنى سىلىقلىق بىلەن رەت قىلىدۇ ھەمدە مەككىگە قايتىپ كېلىپ ، ئۇ يەردىكى مەدرىسەلەردە مۇدەررىسلىك قىلىشقا باشلايدۇ .

ھىجرىيە 1330 ـ يىلى (مىلادىيە 1911 ـ ، 1912 ـ يىللى- رى) قەشقەر شەھەر ئارىيا مەھەللىسىدىن سەئۇدى ئەرەبىستانغا ھەجگە چىققان باھاۋىدىنبەگ يۇرت خەلقى ۋە ئۇرۇق ـ تۇغ- قانلارنىڭ خەت ، سوۋغا ـ سالاملىرىنى ئېلىپ ، ئەپەندى مەخسۇم بىلەن دىدارلىشىدۇ ھەمدە شۇ ئارقىلىق ئەپەندى مەخسۇم بىلەن يۇرت خەلقى ۋە ئۇرۇق ـ تۇغقانلار ئارىسىدا ئۇزاقتىن بۇ- يان ئۈزۈلۈپ قالغان رىشتىنى قايتا ئۇلىماقچى بولىدۇ . باھاۋىدىنبەگنى كۆرگەن ئەپەندى مەخسۇم :

« سىنى دەيمۇ رەسۇلۇللا ،
ۋەياكى يىغلايمۇ ئاتام .
ياكى ئىزدەيمۇ ۋەتەن ،
ۋەياكى مەن دەيمۇ ئانام » .

دەپ يـىغلاپ كېتىدۇ ھەمدە ۋەتەننىڭ مېھىر ـ مۇھەببىتى ، ئاتا ـ ئانـا ، ئۇرۇق ـ تـۇغـقانلارنىڭ مېھىر ـ مۇھەببىتى غالىب كەلگەن بـولـىـدۇ ، ئەمما ئۆمۈر ھاياتىدا ئىنتايىن ئاز كېلىدىغان بىلىم ئې- لـىـش پـۇرسـىـتـىنى قولدىن بېرىپ قويالمايدىغانلىقنى ئېيتىپ ، بـاھاۋىـدىـنـبـەگنىڭ تەكلىپىنى رەت قىلىدۇ . شۇنداقتىمۇ باھاۋۇد- دىـنـبەگ يۇرت خەلـقـىـنىڭ كۆڭۈل ئارزۇسـىـنى رەت قىلىش ــــ يۇرت خەلقىگە بولغان ئەڭ چوڭ ھۆرمەتسىزلىك بولىدىغانلىقنى ، يـۇرت خـەلـقىنىڭ كۆڭلىنى چۈشىنىشنى ئېيتىپ ، ئەپەندى مەخ- سۇمـنـى سـەئۇدى ئەرەبـىـستانىدىن قەشقەرگە قايتۇرۇپ كېلىدۇ . ئەپـەنـدى مـەخـسۇم قەشقەرگە چۈشكەن كۈنى « سۇلتان ئۆلىما- ئى » (ئۆلـىـمـالار سـۇلـتـانـى) لـەقىمى بىلەن قەشقەردە مەشھۇر بـولـغـان ئاتاقلىق ئۆلىما ، ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زات ، تالانتلىق مائا- رىـپـچـى ۋە ئەدىـب بـاھاۋىـدىـن مەخسۇم ئابدۇقادىر ھاجى ئوغلى بـاشلىق قەشقەرنىڭ چوڭ ـ كـىـچىك ئۆلـىـمالـىـرى ۋە ئۇلۇغ ـ ئۇشـشـاقـلـىـرى ئەپـەنـدى مەخسۇمنىڭ ئالدىغا چىقىپ ، ئېھتىرام بىلەن قىزغىن كۈتىۋالىدۇ .

ئەپـەنـدى مـەخسۇم قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن خانلىق مـەدرىـسـەنـىـڭ مۇدەررىسلىكىگە تەيىنلىنىدۇ . قوشۇمچە چاپان بازىرىدىكى ئازنا مەسچىتىنىڭ ۋە ئوردائالدىـدىـكى چوڭ جامەنىڭ (بـۇ جـامـە ھازىرقى ئىستېمال بىناسىنىڭ ئورنىدا بولۇپ ، مەدەنى- يـەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە چېقىۋېتىلگەن) خەتىپلىقىنى قوشۇمچە ئۆتەيدۇ .

ھـىـجـرىـيـە 1332 ـ يىلى (مىلادىيە 1913 ـ ، 1914 ـ يىللى- رى) بـاھاۋىـدىـن مـەخـسۇم ۋاپـات بولغاندىن كېيىن ، ئەپەندى مـەخـسۇم ئۇنىڭ ئورنىغا قەشقەرنىڭ شەيخۇلئىسلاملىقىغا ۋە خان- لـىـق مـەدرىـسـەنىڭ باش مۇدەررىسلىكىگە تەيىنلىنىدۇ . ھېيتگاھ جـامـەسـىـنىڭ خەتىپلىقىنى قوشۇمچە ئۆتەيدۇ . ئەپەندى مەخسۇم

قەشقەرنىڭ شەيخۇلئىسلاملىقىغا تەيىنلەنگەندە، ئۇنىڭغا تەقدىم قىلىنغان مۆھۈرگە مۇنداق يېزىلغان:

« شەيخۇلئىسلام دىيارىدىن خۇتب مۆئمىنان،
مىرزا ئەھمەد سابىلى شەمس ئىرفان مىرزاجان » .

(مەرىپەت قۇياشى مىرزاجاننىڭ ئوغلى مىرزا ئەھمەت دىن مەملىكىتىنىڭ شەيخۇلئىسلامى ۋە مۆمىنلەرنىڭ خۇتبىدۇر .)

ئەپەندى مەخسۇم خانلىق مەدرىسەگە كەلگەندىن كېيىن، مەدرىسەنىڭ ئوقۇتۇش ئۇسۇلى تۈپتىن ياخشىلىنىدۇ . ئۇ، ئەرەب ئەللىرىنىڭ ئوقۇتۇش ئۇسۇلىدىكى ئىلغار تەجرىبىلەرگە ئاساسەن مەدرىسەنىڭ ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى ئىسلاھ قىلىپ، بىر قاتار يېڭىلاش ئېلىپ بارىدۇ . كونا ئوقۇتۇش ئۇسۇلىدىكى: «ئەرەب تىل - يېزىقى قۇرئاننىڭ تىل - يېزىقى، ئۇنى باشقا مىللەت تىل - يېزىقىدا يېزىشقا بولمايدۇ» دەپ قاراپ دەرسلەرنى يازدۇر-ماي، قارىغۇلارچە ئۆلۈك ھالدا يادلىتىشتەك ئەنئەنىۋى ئوقۇتۇش ئۇسۇلىغا خاتىمە بېرىپ، يېزىش بىلەن ئوقۇشقا تەڭ ئېتىبار بې-رىدىغان، يادلاش بىلەن مەنىسىنى چۈشىنىپ ئۆگىنىش ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن يېڭى ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى يولغا قويۇپ، قەشقەر مەدرىسەلىرىنى ئوتتۇرا ئەسىر جاھالەت پاتقىقىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا دەرسلىكلەردىمۇ زۆرۈر ئىسلا-ھاتلارنى ئېلىپ بېرىپ، قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان، ئەمما كېيىنكى دەۋرلەردىكى خۇراپاتلىق ئەقىدىلەر تۈپەيلىدىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان ئىلمى نۇجۇم (ئاسترونومىيە)، كىمىيا (خىمىيە)، تېبابەت قاتارلىق پەنلەرنى ئوقۇتۇشنى ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ . ئۆزى ئىلمى نۇجۇم، كىمىيا دەرسىنى ئۆگىتىشكە زور كۈچ سەرپ قىلىدۇ . بۇ ھەقتە دەرس-

www.uyghurkitap.com

لىكلەرنى تۈزگەندىن باشقا، «ئەرەب تىل گراماتىكىسى»، «ئىلمى تەجۋىد» (قۇرئاننى قائىدىلىك ئوقۇش قوللانمىسى) ھەققىدە بىر قاتار دەرسلىكلەرنىمۇ تۈزدى. ئەپەندى مەخسۇم بوش ۋاقتىتىن پايدىلىنىپ، جەمئىيەت ئەدەپ - ئەخلاقىنى تۈزىتىش مەزمۇن قىلىنغان، شېئىرىي يول بىلەن يېزىلغان «ئىجتىمائىيەت ۋە ئەدەپ» (ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ۋە ئەدەپ - ئەخلاق) ناملىق كىتاب يازدى. بۇ كىتابنى ھەمدە ئۆتۈلگەن دەرسلىكلەرنى ئەپەندى مەخسۇمنىڭ ئوغلى مىرزا مەسۇمخان مەخسۇم مەدەنىيەت ئىنقىلابىغىچە ئۆز ئۆيىدە ساقلاپ كەلگەن. ئەمما، 1966 - يىل 9 - ئايدا قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى بىلەن قەشقەر شەھەرلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتىكى بىر قىسىم ئىسيانچىلار بىرلىشىپ مىرزا مەسۇمخان مەخسۇمنىڭ ئۆيىگە باستۇرۇپ كىرىپ، ئۇ كىتابلارنى بۇلاپ چىقىپ كۆيدۈرۈۋەتكەن.

ئەپەندى مەخسۇم ئۆز دەۋرىدە قەشقەرنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشۇپلا قالماستىن، شۇنداقلا جەمئىيەت ئىشلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇش، قانۇننى ئىز چىللاشتۇرۇش جەھەتتە زور ئەجىر سىڭدۈرۈپ، ئەلنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. دەۋا ئىشلىرىنى بېجىرىشتە پاك - دىيانەتلىك بولۇپ، ئۈلگە ياراتقان. دوتەي، شەنگەن دېگەندەك ئەمەلدارلارنىڭ قانۇن ئىشلىرىغا قول تىقىشىغا يول قويمىغان. ئۇلارنىڭ تەھدىتلىرىدىن قىلچە قورقۇپ قالماستىن، ئورۇنسىز تەلەپلىرىنى قەتئىي رەت قىلغان. شۇنداق بولغاچقا خەلق ئاممىسى ئەپەندى مەخسۇم شەنىگە مۇنداق ناخشىلارنى توقۇغان:

« مىسكىن بىلەن ھال - مۇڭلۇق،
دوتەي بىلەن تەڭتۇشلۇق.
ئەپەندى مەخسۇم بىلەن بىز
بۇ دىياردا بىر يۇرتلۇق.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

دوتەي كۆرمىدى خوۋلۇق ،
شەڭگەن كۆرمىدى خوۋلۇق .
ئەپەندى مەخسۇم ئالدىدا
ئۇلار قىلغانمىدى چوڭلۇق » .

قەشقەردە 1933 ـ يىل 2 ـ ئايلاردا ما جەنساڭنىڭ ، 1934 ـ يىل 4 ـ ئايلاردا ما جۇڭيىڭنىڭ ئىككى قېتىملىق قىرغىنچىلىق ۋەقەسى يۈز بېرىدۇ . ئەپەندى مەخسۇم ئۆزىنىڭ خەلق ئىچىدىكى يۇقىرى ئىناۋىتى ، ئابرۇيى ۋە تەسىرىدىن پايدىلىنىپ ، جاسارەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ ، قەشقەر بايلىرى ۋە خەلقتىن پۇل ـ مال ئىئانە توپلاپ ما جەنساڭ ، ما جۇڭيىڭلارغا تەقدىم قىلىش ئارقىلىق بۇ قىرغىنچىلىقنى توسۇپ ، خەلق ئاممىسىنى بالا ـ قازادىن ساقلاپ قالىدۇ .

ئەپەندى مەخسۇم ھىجرىيە 1363 ـ يىل رامزان ئېيىنىڭ 9 ـ كۈنى دۈشەنبە (مىلادىيە 1943 ـ ، 1944 ـ يىللىرى 8 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى) ئەتىگەن سائەت يەتتىدە ھازىرقى قەشقەر شەھەر دۆلەتباغ يېزىسىغا قاراشلىق « تۇرپان كوچىسى » دەپ ئاتالغان 9 ـ كەنتتە 80 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ . ئەپەندى مەخسۇم تۇغۇلغان قەشقەر شەھەر يارباغ كوچا باشقارمىسىغا قاراشلىق زەرگەرلەر كوچىسى ۋە ئەپەندى مەخسۇم ۋاپات بولغان دۆلەتباغ يېزا « تۇرپان كوچىسى » بەزىدە « ئەپەندى مەخسۇم كوچىسى » دەپمۇ ئاتىلىدۇ . ھازىر ئەپەندى مەخسۇمنىڭ يەتتە پەرزەنتىدىن بولغان 238 نەۋرە ، چەۋرىسىنىڭ كۆپ قىسمى ھايات ياشىماقتا .

1992 ـ يىل ، 11 ـ ئاي

ئۆمەر مۇھەممەدى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

دىلىڭدىن ئۇرغۇغان ئاشۇ ئاۋازدىن ،
يۈرەك زوقلىرىغا ھۇزۇر ئالىمەن .
جاراڭلىق سازىڭنىڭ مىراسخورىمەن ،
چالىمەن شۇ سازنى ، مەڭگۈ چالىمەن .
(تېيىپجان ئېلىيوپ « ئۆمەر مۇھەممەدى خاتىرىسىگە »دىن)

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى پېشىۋالىرىنىڭ ئىجادىيەت يولىغا نەزەر سالىدىغان بولساق ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئەدەبىيات مەيدانىغا كىرىشتىن ئىلگىرى چېلىشچان يىللارنىڭ باتۇر كۈيچىسى ، سوۋېت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ پېشىۋاسى ، خەلق ھۆرمىتىگە سازاۋەر تالانتلىق شائىر ۋە يازغۇچى ئۆمەر مۇھەممەدى ئىجادىيىتىدىن مەلۇم دەرىجىدە تەسىر ۋە ئىلھام ئالغانلىقىنى كۆرىمىز .

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدا مۇھىم رول ئوينىغان شائىر ئۆمەر مۇھەممەدى سوۋېت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۇچۇنلا ئەمەس ، شۇنداقلا يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان شىنجاڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۇچۇنمۇ شۇنچە سۆيۈملۈكتۇر .

ئۆمەر مۇھەممەدى 1906 ـ يىلى ھازىرقى ئالمۇتا

ئوبلاستىغا قاراشلىق ئەمگەكچى قازاق رايونىنىڭ يېڭىشەھەر يېزىسىدىكى كەمبەغەل ئوتتۇنچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. بالىلىق، ياشلىق چاغلىرى ئاشۇ ئوبلاستنىڭ تالغار يېزىسىدا ئۆتكەن. گۆدەك ئۆمەر ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلىبە قىلغۇچە ئارىلىقتا ئوقۇشقا ئۇلىشالمىغان. چۈنكى، ئۇنىڭ ئائىلىسى ئۆز بىبلوگراپىيىسىنىڭ خاتىرىسى بولغان « ئېغىر كۈنلەردە » دېگەن ھېكايىسىدا تەسۋىرلەنگەندەك، ئاتىسىنىڭ تىرىكچىلىكىگە يۆلىنىپ جان باقىدىغان نامرات ئائىلىلەردىن ئىدى. ئاتىسى قىش كۈنلىرى بىردىنبىر تىرىكچىلىك قورالى بولغان يالغۇز ئېشىكى بىلەن تاغدىن ئوتتۇن توشۇپ ساتسا، ياز كۈنلىرى مەھەللىدىكى بايلارنىڭ يېرىنى سۇغىرىپ، ئورمىسىنى ئوروپ مەدىكارچىلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلاتتى. شۇنداقتىمۇ ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى يەنىلا ئېغىر بولغاچقا، ئاغرىقچان ئانىسى بىر پارچە نان ياكى ئەسكى - تۈسكى كىيىم - كېچەك ئۈچۈن باشقىلارنىڭ نېنىنى يېقىش، كىرلىرىنى يۇيۇشقا ئوخشاش ئېغىر ئەمگەكلەرنى قىلىشقا مەجبۇر ئىدى. مۇنداق يامان تۇرمۇش شارائىتىدا ياشاۋاتقان كەمبەغەل ئاتا - ئانا ئۆزىنىڭ بىردىنبىر يالغۇز ئوغلى ئۆمەرنى تەربىيە ئېلىش پۇرسىتىگە ئىگە قىلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ھەتتا ئەتىدىن كەچكىچە ئىش بىلەن بەنت بولۇپ كېتىپ، ئاتا - ئانىلىق مېھرى بىلەن قاراشقىمۇ چولىسى تەگمەيتتى. بىچارە ئۆمەر «دېرىزىلىرىگە قەغەز چاپلانغان»، « كۈنچىقىشقا قارىغان بىر يانباغىرىدىكى قاراڭغۇ، زەي ئۆي »دە ئالا مۈشۈكى، بويناق كۈچۈكى بىلەن ئاچ، يالغۇز قالاتتى.

ئۆمەر ئالتە ياشقا كىرگەندە ئانىسىدىن ئايرىلدى. بۇلارنىڭ يالغۇز غېرىبانە تۇرمۇشىغا ئىچ ئاغرىتقان بىر تۇغقىنى ئاتا - بالا ئىككىيلەننى ئۆز ئۆيىگە ئېلىپ كەتتى. بىراق، بۇلارنىڭمۇ ھال - ئوقىتى ئانچە ياخشى ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئۆ-

مەر ئاتىسىغا ياردەملىشىپ، ئاۋۋال مەدىكار ئىشلەپ، ئورما
ئوردى، قىش كۈنلىرى تاغدىن ئوتۇن توشۇدى. كېيىن ئېغىر
ئەمگەكنىڭ جاپاسىدىن ئۇنىڭمۇ ئۆزىگە ئوخشاش مىجىلىپ،
مۈكچىيىپ قېلىشىنى خالىمىغان ئاتىسىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن
موزدۇزلۇققا شاگىرتقا كىردى، ئەمما بۇ ئىشمۇ ئۇزاق
داۋاملاشمىدى. ئۇستىسىنىڭ ئۆلۈمى بىلەن ئۆمەر موزدۇزلۇقتىن
توختىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ يېزىنى تاشلاپ، شەھەرگە
كەتتى. ئۇنىڭ مۇنداق جاپالىق تۇرمۇشى تاكى ئۆكتەبىر ئىن-
قىلابى غەلىبە قىلغۇچە داۋاملاشتى. 1917 - يىلى بولشېۋىكلار
پارتىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلىبە قازىنىپ،
سوۋېت سوتسىيالىستىك رېسپوبلىكىلار ئىتتىپاقى قۇرۇلغاندىن
كېيىن، 11 ياشلىق ئۆمەر ئوقۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولۇپ،
ئالمۇتا ئوبلاستىغا قاراشلىق يېتىملار مەكتىپىدە ئوقۇپ، باشلان-
غۇچ مەلۇماتقا ئىگە بولدى. 1922 - يىلى بۇ مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ،
تاشكەنتتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلىم يۇرتىغا ئوقۇشقا كىردى.
ئۇنىڭ بۇ بىلىم يۇرتىدىكى هاياتى كېيىنكى ئىجادىي پائالىيىتى
ئۈچۈن ئىز سالغان ئەڭ ئەهمىيەتلىك يىللار بولدى. ئۆمەر مۇ-
ھەممىدى بۇ بىلىم يۇرتىدا رۇس يازغۇچىلىرىدىن پۇشكىن،
لېرمونتوۋ، ماكسىم گوركىي، ماياكوۋىسكى؛ تاتار يازغۇچىلىرى-
دىن ئابدۇللا توقاي، هادى تاقتاش قاتارلىقلارنىڭ ئىجادىيەتلىرى
بىلەن تونۇشۇپ، مەلۇم تەسىراتقا ئىگە بولغاندىن باشقا، ئۇيغۇر
ئەل ئەدەبىياتىغىمۇ قىزغىن ئىشتىياق باغلاپ، ئۇنىڭ نەمۇنىلىرىنى
پۇختا ئۆگەندى. شۇنداق قىلىپ ئۇ، 1924 - يىلى ئۆزى ئەزا بو-
لۇپ كىرگەن كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ
تەشكىلاتچىلىقى بىلەن ئۇيۇشتۇرۇلغان ئەدەبىي كۇرۇژۇكقا قات-
نىشىپ، قىسقا - قىسقا لىرىك شېئىرلارنى يېزىش ئارقىلىق
ئىجادىيەت مەيدانىغا ئاتلىنىپ كەتتى. ئۇنىڭ دەسلەپكى شېئىر-

لىرى ئەدەبىي كۇرۇژۇك تەرىپىدىن ھەپتىدە بىر چىقىرىلىدىغان تام گېزىتىدە ئېلان قىلىندى .

ئۆمەر مۇھەممەدى 1927 ـ يىلى تاشكەنت ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلىم يۇرتىنى تۇگەتكەندىن كېيىن ، ئالمۇتىغا خىزمەتكە تەقسىم قىلىندى . ئۇ ، ئاۋۋال ئالمۇتىدىكى « زارۋات » نامىلىق توققۇز يىللىق تۇزۇمدىكى ئۇيغۇر مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى ، 1928 ـ ، 1929 ـ يىللىرى چېلەك رايونىدىكى ئۇلگىلىك ئۇيغۇر مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى ، ئىلمىي مۇدىر بولۇپ ئىشلىدى . 1930 ـ يىلى ئالمۇتا ئوبلاستلىق مائارىپ بۆلۈمى ئۇنى ياركەنتتىكى سىفەن تېخنىكومىغا خىزمەتكە ئەۋەتتى . بىراق ، ئۇنىڭ ئۇزاقتىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان سىل كېسەللىكى بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن يەنە قوزغىلىپ ، سالامەتلىكىنى ناچارلاشتۇرۇۋەتكەنلىكتىن ، بەختكە قارشى 1931 ـ يىل 14 ـ مارت 25 يېشىدا ياركەنتتە ۋاپات بولدى .

ئۆمەر مۇھەممەدىنىڭ بۇلاقتا ئوخشاش قايناپ تېشىپ ، چەكسىز ھاياتىي كۈچكە تولۇۋاتقان بىر مەزگىلدە ئارىدىن كېتىشى 30 ـ يىللاردا ئەمدىلەتىن بىخلىنىۋاتقان ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى ئۈچۈن چوڭ يوقىتىش بولدى . شۇنداقتىمۇ ، ئۇ ئازغىنا كەم تۆت يىللىق ئىجادىيەت ئەمگىكىنىڭ مېۋىسى بولغان « ئېغىر كۈنلەردە » نامىلىق ھېكايىسى ۋە « باتۇر يىللار » ، « گەمىلەردىن » دېگەن ئەدەبىي توپلىمى ئارقىلىق ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ پروزا ژانىرىغا ، شۇنداقلا شېئىرىيىتىمىزدىكى يېڭى بىر ئەدەبىي شەكىل بولغان چاچما (ئەركىن) شېئىرغا ئاساس سېلىپ كەتتى . ئۆمەر مۇھەممەدى ۋاپاتىدىن كېيىن ، ئۇ ھايات ۋاقتىدا ئېلان قىلىشقا ئۈلگۈرەلمىگەن بىر قىسىم ئەسەرلىرى « ئۆمەر مۇھەممەدى ئەسەرلىرى » ، « شېئىرلار » ، « تاڭ نۇرى » دېگەن ناملار بىلەن ئەدەبىي توپلام قىلىپ ئىشلىنىپ ، جامائەت-

چىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتى.

ۋاقىتسىز ئەجەل ئۇنىڭ ھايات كەچۈرمىشىگە يەنە بىرئاز پۇرسەت بەرگەن بولسا ئىدى، يېزىپ ئاياغلاشتۇرالمىغان «چېلىش يىللىرى» ناملىق رومانىنى پۈتتۈرۈپ، ئۇيغۇر پروزا ئىجادىيىتىنى تېخىمۇ يۇقىرى بالداققا كۆتۈرگەن بولاتتى.

ئۆمەر مۇھەممەدىنىڭ ئىجادىيىتى 1927 ـ يىلىدىن باشلاندى. ئۇ، ئەدەبىيات مەيدانىغا ئۆزى قىسقا، ئەمما جەڭ- گىۋارلىقى كۈچلۈك بولغان لىرىك شېئىرلىرى بىلەن كىرىپ كەلدى. ئۇنىڭ تۇنجى شېئىرى — «گۈللەر تېرىدۇق» 1927 ـ يىلى ئالمۇتىدا نەشر قىلىنىدىغان «كەمبەغەللەر ئاۋازى» (كېيىن يازكەنتتە نەشر قىلىنغان «كولخوزچىلار ئاۋازى») دا ئېلان قى- لىندى.

ئۆمەر مۇھەممەدى شېئىرلىرىنىڭ ئاساسىي تېمىسى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن يېڭى ھاياتقا قەدەم تاشلاپ كې- لىۋاتقان سوتسىيالىستىك يېڭى يېزىنى مەدھىيىلەشكە، يېزا بىلەن شەھەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈندىن ـ كۈنگە كۈچىيىپ بېرىۋاتقان دوستلۇق ـ ھەمكارلىقنى راۋاجلاندۇرۇشقا بېغىشلانغان. ئاپتور- نىڭ «گۈللەر تېرىدۇق»، «كولخوز يىغىنىدا»، «تۆمۈردىن چېچەكلەر»، «تورۇق ئېتىمغا»، «بۇلبۇل كەپتۇ»، «تولسۇن» قاتارلىق شېئىرلىرى ئاشۇ مەزمۇنلاردىكى قايناق ھېسسىياتلىق لىرىك شېئىرلاردۇر.

ئۆمەر مۇھەممەدى شېئىرلىرىنىڭ ئاساسىي تېمىسىنىڭ يېزا ئىگىلىكىگە قارىتىلىشى دەۋر ئېھتىياجى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئەينى چاغدىكى ئارقىدا قالغان قالاق، تارقاق يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش، ماشىنىلاشتۇرۇش ئارقىلىق زامانىۋىلىشىش يولىغا باشلاپ، چاپسان سۈرئەت بىلەن تەرەققىي قىلىۋاتقان سانائەتنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇش —

پارتىيە ـ ھۆكۈمەت، خەلق ئاممىسىنىڭلا ئەمەس، شۇنداقلا پۈتكۈل ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەرنىڭ ئالدىغا قويغان جىددىي ۋەزىپىسى ئىدى. شۇڭا، ئۆمەر مۇھەممىدى «يەنە يانارمەن» دېگەن شېئىرىدا:

« خوش ئاغىنىلەر، خوش!
قەلەمنى ئات قىلىپ مىنىپ كەتتىم.
مىنىپ كەتتىم، يىراققا...
ئۆزۈم ئايرىلسامۇ دوستلار سىلەردىن،
ناخشام ئايرىلماس ھېچ ۋاقىتتا» .

دەپ يازغىنىدەك، قەلەمنى قورال قىلىپ يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش ۋە ماشىنىلاشتۇرۇش ھەرىكىتى جەريانىدىكى يېڭى قىياپەت، يېڭى ئۆزگىرىشلەرنى زوق ـ شوق بىلەن كۈيلىدى.

ئۆمەر مۇھەممىدى شېئىرلىرىدا يەنە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسىگە تەنتەنە قىلىش، ئىنقىلابتىن كېيىن قولغا كەلتۈرۈلگەن بەختلىك ھاياتنى قەدىرلەش ۋە قوغداش، يېڭى ھايات قۇرۇشقا جان پىدالىق كۆرسىتىش قاتارلىقلار مەزمۇن قىلىنغان بولۇپ، ئاپتور بۇ مەزمۇنلارنى كونا جەمئىيەت بىلەن يېڭى جەمئىيەتنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش، جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئارقىغا بۇراشقا ئۇرۇنۇۋاتقان قالاق كۈچلەرنىڭ قارشىلىقى بىلەن بەختىيار ھايات قۇرۇش يولىدا جان پىدالىق كۆرسىتىۋاتقان ئەمگەكچىلەرنىڭ تىرىشچانلىقىنى قارىمۇقارشى قويۇش ئاساسىدا جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئۈيغۇن قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ. مەسىلەن:

« مەن خاماندا تۇغۇلدۇم،
ئاتامنىڭكى ئەمەس، باينىڭكى.
ئارىلاش تاياق يەپ،

ئەسكى كۆڭلەك ،
پۈرۈم چورۇق پۇتۇمدا .
مەن ئېتىزدا ئۆستۈم ،
ئۆزۈمنىڭ ئەمەس ، ئەلنىڭكى .
...
كېيىن كۈلدى كۆڭلۈم ،
ئۆكتەبىر تېڭى ئاتتى .
راھەتلىنىپ ، كېرىلىپ ، بىر ناخشا ئېيتتىم :
بۇ بولار ئەڭ ئاداققى ،
ئەڭ قاتتىق چوڭ يىغا ... » .

شائىر « ئۆكتەبىر تېڭى ئاتقاندا » ناملىق شېئىرىدىكى بۇ مىسرالاردا ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن ئىلگىرىكى تۇرمۇشنىڭ ئەمگەكچى خەلق ئۈچۈن نەقەدەر قاتتىق ۋە مۇشكۈل بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ ، ئۇنىڭ ئەمدى ھەرگىز قايتىپ كەلمەيدىغانلىقىنى ، يېڭى زاماننىڭ ئورنىغانلىقىنى تەنتەنە بىلەن جاكارلىسا ؛ «مۇڭلانماڭ سىڭلىم » دېگەن شېئىرىدا ئازادلىققا چىقىپ تولۇق ھوقۇققا ئېرىشكەن خوتۇن - قىزلارنى جەمئىيەتنىڭ ھەربىر ساھەسىدە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇشقا تەشەببۇس قىلىدۇ .
ئۆمەر مۇھەممەدى شېئىرلىرى مانا شۇنداق جەڭگىۋارلىقى كۈچلۈك ، ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتى ئۈستۈن ، يۇقىرى ئوپتىمىزملىق روھ بىلەن سۇغىرىلغان ئىلغار پىكىرلىك شېئىرلاردۇر . شۇڭا ئۇ ، ئەينى ۋاقىتتا ئازادلىققا تەشنا بولۇۋاتقان شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ ، ئۇلارنىڭ چىن دىلىدىن سۆيۈپ ئوقۇشىغا مۇيەسسەر بولغان .
ئۆمەر مۇھەممەدى شېئىرلىرى تىلىنىڭ ئاددىي ، جاراڭلىق ، ئوبرازلىقلىقى ، شەكلىنىڭ يېڭىلىقى ، ئۇسلۇبىنىڭ

خاسلىقى ، بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنىڭ رەڭدارلىقى بىلەنمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە .

ئۆمەر مۇھەممەدى ئىجادىيىتىنىڭ يەنە بىر ئەھمىيەتلىك تەرىپى ــ ئۇنىڭ پىروزا ساھەسىدە سىڭدۇرگەن ئەمگىكىدە روشەن ئىپادىلىنىدۇ . ئۇ ، تۇنجى قېتىم ئىزدىنىپ ، ئۆزىنىڭ «ئېغىر كۈنلەردە » ، « باتۇر يىللار » قاتارلىق ھېكايە ، نەسرلىرى ئارقىلىق ئۇنىڭغا ئاساس سالدى ۋە كېيىنكى تەرەققىياتى ئۈچۈن يول ئاچتى .

1927 ـ يىلى يېزىلغان « ئېغىر كۈنلەردە » ھېكايىسى ئاپتوبىئوگرافىك ھېكايىدۇر . يازغۇچى بۇ ھېكايىدا كەمبەغەل بىر ئائىلىنىڭ فېئوداللىق تۈزۈم شارائىتىدا باشتىن كەچۈرۈۋاتقان ئادەتتىن تاشقىرى ئېغىر جاپا ـ مۇشەققەتلىك تۇرمۇشىنى ۋە ئۆزىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق يەرلىك فېئودال ئەكسىيەتچىلەرنىڭ تىرىكتاپلىقى ۋە رەھىمسىزلىكىنى چوڭقۇر پاش قىلىدۇ . رېئال ئىجتىمائىي جەمئىيەتتە مەۋجۇت بولۇۋاتقان ئادالەتسىزلىك ، تەڭسىزلىكنى قاتتىق سۆكىدۇ .

ھېكايىنىڭ باش قەھرىمانى « مەن » دەسلەپ ھېچ نەرسىنى چۈشەنمەيدىغان ، ئەتراپىنكى مۇھىتقا نىسبەتەن خۇددى ئاتا ـ ئانىسىدەك ئاددىي ـ سادda ، ئاق كۆڭۈللۈك بىلەن قارايدىغان ياش گۆدەك ئىدى . كېيىنكى رېئال تۇرمۇش ، ئوچۇق ـ ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇرغان ئىجتىمائىي تەڭسىزلىك بۇ گۆدەكنىڭ ئاڭ سېزىمىنى ئويغىتىپ ، تۇرمۇشقا نەزەر سېلىپ قارايدىغان ۋە تەڭسىزلىكنىڭ ماھىيىتىنى چۈشىنىشكە ئىنتىلىدىغان ھالغا كەلتۈرىدۇ . ئۇ ، ئانىسىدىن مۇنداق دەپ سورايدۇ : « ئاپا ، نېمىشقا ئانداق ئۇ ھاكىملارنىڭ ئۆيى چىرايلىق ... شۇنداق ئىسسىق ... نېمىشقا بىز ئۆيىمىزنى ئۇنداق قىلمايمىز ئاپا ، ھە ! »

www.uygurkitap.com

ئىجتىمائىي رېئاللىقتىكى مانا بۇنداق تەڭسىزلىكنىڭ ماھىيىتىنى ئانىسىدىن سوراپمۇ بىلەلمىگەن ياش گۆدەك « مەن » پەقەت ئازراق چوڭ بولۇپ، ئاتىسىغا ياردەملىشىپ بايلارنىڭ ئورمىسىنى ئورۇغان، ئاتىسى ئاغرىپ قېلىپ پۈتكۈل ئۆي تىرىكچىلىكى ئۇنىڭ بېشىغا كېلىگەندە تاغدىن ئوتۇن توشۇپ كېلىپ ساتقان ۋاقىتلىرىدا ئاندىن بىلىشكە مۇيەسسەر بولىدۇ. شۇڭا ئۇ، ئاتا - ئانىسىنى خورلىغان بايلارغا نىسبەتەن قوزغالغان غەزەپ - نەپرەت ھېسسىياتى بىلەن كېسەل ياتقان ئانىسىنى نان يېقىپ بېرىشكە قىستاپ كەلگەن باي تۇغقىنىنى: «بىر تىيىنلىق ئەسكى - تۈسكەڭلەرنى بېرىپ، ئون تىيىنلىق ئىشلىتىپ، ئاپامنى تۈگەتتىڭلار، ئەمدى مېنى ئىشلەتمەكچىمۇسىلەر!» دەپ ئۆيىدىن قوغلاپ چىقىرىدۇ ۋە ئۇ دوق قىلغان ئەسكى دوپپىنى يىرتىپ ئالدىغا تاشلاپ بېرىدۇ. مانا بۇ ياش گۆدەك « مەن » نىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانىدۇر

يازغۇچى ھېكايىسىنىڭ ئاخىرىنى ئەمگەكچى خەلقنى پاجىئەلىك ھالدا تۇرمۇش كەچۈرۈشكە مەجبۇرلىغان ئىجتىمائىي مەنبەنى چوڭقۇر چۈشىنىپ يەتكەن « مەن »نىڭ تىلىدىن بېرىلگەن: « مېنىڭ ئۇزاقتىن بېرى، كىچىك چېغىمدىنلا تارتىپ ئويۇمغا مۇنداق بىر سوئال كېلەتتى: خۇدايىم بىزنى شۇنداق ياراتتىمىكىن، ھاكىملارنى نېمىشقا ئۇنداق ياراتمىدىكىن، دەيمەن ... بۇ سوئاللارغا پەن ئىگىلىرىدىن ئۆزۈم قانائەتلەنگۈدەك جاۋاب ئالدىم. لېكىن، شەرقنىڭ ‹ ئۆلىما › لىرىدىن تېخىلا بىرەر جاۋاب ئالالمىدىم. مەن ئاڭلاپ باقسام ئىدىم، شۇلارنىڭ جاۋابلىرىنى! » دېگەن جۈملىلەر بىلەن ئاياغلاشتۇرىدۇ.

ئۆمەر مۇھەممىدىنىڭ 1930 - يىلى يازغان « باتۇر يىللار » دېگەن لىرىك نەسرىي ئەسىرىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. ئاپتور بۇ ئەسىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تېخى ھېچكىم ئىز بېسىپ

باقمىغان بىر يولنى مېڭىپ، نەسردىن ئىبارەت بۇ يېڭى ژانىر ئۇچۇن داغدام يول ئاچتى. ئاپتور بۇ نەسرىدە ئەركىن ھايات بىلەن ئىلھاملانغان سوۋېت ئەمگەكچىلىرىنىڭ پاراۋان ۋە بەختلىك تۇرمۇش يارىتىش يولىدا كۆرسەتكەن غەيرەت ـ شىجائىتىنى ۋە ئىجادىي ئەمگەك تەنتەنىسىنى لىرىك تۇستە بايان قىلىپ، سوتسىيالىستىك تۇزۇمنىڭ ئەۋزەللىكىنى مەدھىيىلەيدۇ. شۇنىڭغا سېلىشتۇرما قىلغان ھالدا كاپىتالىستىك ئەللەردىكى ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ماھىيىتىنىمۇ ئېچىپ كۆرسىتىدۇ.

بىز ئەسەرنىڭ بېشىدىكى «ھەي ئېيتقۇم كېلىدۇ ۋارقىراپ ـ ۋارقىراپ، پۈتكۈل دۇنياغا ئۇنتۇپ ئېيتقۇم كېلىدۇ مۇشۇ ناخشىنى! بۇ ناخشىنى شۇنداق يارىتىمەنكى، باتۇر يىللارنىڭ غۇيۇلداپ ماڭغان چانىسىدا ئولتۇرۇپ، ساقاللىرىم ئاپئاق بولۇپ قىروولانسىمۇ يەنە ۋارقىراپ ئېيتارمەن:

بۇ بولۇر ئەڭ ئاداققى،
ئەڭ قاتتىق چوڭ يىغا ...».

دېگەن لىرىك تۇيغۇلاردىن ئاپتورنىڭ سوتسىيالىستىك تۇزۇمگە بولغان مۇھەببىتىنىڭ نەقەدەر چوڭقۇر ۋە قويۇق ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز.

ئومۇمەن، «باتۇر يىللار» ئەسىرى ئۆمەر مۇھەممىدىنىڭ ئىجادىيەت جەھەتتە ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە، ئۇزەلىكتىن تىرەنلىككە، بىر خىللىقتىن كۆپ خىللىققا قاراپ تەرەققىي قىلغانلىقى، بەدىئىي شەكىلدە مۇكەممەللەشكەنلىكى ۋە پىروزا ساھەسىدە پېشىپ يېتىلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۆمەر مۇھەممەدى سوۋېت ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۈچۈن كۆپ نەرسىلەرنى قالدۇرۇپ كېتەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن مەزمۇن جەھەتتىن ساز

www.uyghurkitap.com

ۋە مول بولغان قىممەتلىك ئەدەبىي مىراسلىرى ئارقىلىق 30 ـ يىللاردىكى ياش ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشىنى كۆرسىتىپ، شەكىل ۋە مەزمۇن جەھەتتىن يېڭى ئۆلگىلەر بىلەن تەمىنلىدى. ئۇنىڭ ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىغا قوشقان تۆھپىلىرى مەڭگۈ ئۇنتۇلمايدۇ.

1985 ـ يىل، 1 ـ ئاي

ئالىم (مۆمىن) ھەمرايېۋ ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيەت پائالىيەتلىرى

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىيات تارىخىنىڭ سەھىپىلىرىنى بىرمۇبىر ۋاراقلاپ كۆرگىنىمىزدە، ئۇنىڭدا «ئالىم ئاخۇن»، «ئۇستا ئالىم»، «دولانى»، «مۆمىن ھەمرا» دېگەن ئىسىم ۋە تەخەللۇسلار بىلەن يېزىلغان كۆپلىگەن ئەدەبىي مىراسلارنى ئۇچرىتىمىز. بۇ ئەدەبىي مىراسلارنىڭ ئىگىسى — «ئېغىر كۈنلەردە»، «دولقۇنلار ئارىسىدا»، «مەيداندىن ئاۋاز» قاتارلىق پوۋېست، رومانلىرى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئەمدىلا بىخلىنىۋاتقان پروزا ژانىرىنى يېڭى بالداققا كۆتۈرگەن تالانتلىق يازغۇچى مۆمىن ھەمرايېۋدۇر.

مۆمىن ھەمرايېۋنىڭ ئەسلىي ئىسمى ئالىم ئابدۇللا بولۇپ، مۆمىن ھەمرا ئەركىلەتمە ئىسمىدۇر. ئۇ، 1908 ـ يىلى ھازىرقى قازاقىستان خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئالمۇتا ئوبلاستىغا قاراشلىق ئۇيغۇر رايونىدىكى نارىن يېزىسىدا كەمبەغەل تۆمۈرچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. مۆمىن ھەمرايېۋنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى ئەسلىي قەشقەرلىق بولسىمۇ، ئەمما XIX ئەسىردە يۈز بەرگەن قالايمىقان چىلىقتا ئاۋۋال ئىلىغا، ئاندىن نارىنغا كۆچۈپ چىقىپ ئولتۇراقلاشقان.

مۆمىن ھەمرايېۋ كىچىكىدىنلا ناھايىتى زېرەك، چىچەن،

ئەقىللىق بولۇپ ئۆسكەنلىكتىن، ئاتىسى ئۆز تۇرمۇشىنىڭ شۇنچە ئېغىرلىقىغا قارىماي، ئۆز پەرزەنتىنى ئوقۇمۇشلۇق، بىلىملىك كىشىلەردىن قىلىپ يېتىشتۈرۈش مەقسىتىدە، ئالمۇتا رايونىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ بىرىگە ئوقۇشقا بەرگەن. ئۇ بىر تەرەپتىن ئوقۇپ تەلىم - تەربىيە ئالغاچ، يەنە بىر تەرەپتىن ئەتە - ئاخشاملىرىدىكى بوش ۋاقىتلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئاتىسىنىڭ مەشغۇلاتىغا ياردەملەشكەن. ئۇ، باشلانغۇچ مەكتەپنى ئەلا نەتىجە بىلەن تۈگەتكەندىن كېيىن، تاشكەنت شەھىرىگە بېرىپ ئوقۇتقۇچىلار يېتىشتۈرۈش تېخنىكومىغا ئوقۇشقا كىرگەن. تېخنىكومدا ئوقۇش جەريانىدا ئۇ، ماتېماتىكا، فىزىكا، خىمىيە، تارىخ، جۇغراپىيە، بوتانىكىغا ئوخشاش ھەر خىل پەنلەرنى ئۆگىنىپ، ئومۇمىي مەلۇماتقا ئىگە بولغاندىن تاشقىرى، تىل ۋە ئەدەبىيات پەنلىرىگىمۇ زور ئىشتىياق باغلاپ، قىزغىن ھەۋەس بىلەن ئۆگەنگەن. رۇس ئەدەبىياتى، سوۋېت ئەدەبىياتى، ئۇيغۇر، قازاق، تاتار ئەدەبىياتىنىڭ ئالدىنقى ۋەكىللىرى بىلەن يېقىندىن تونۇشۇپ، ئۇلارنىڭ ئىجادىيەتلىرىدىن تەسىر ۋە ئىلھام ئېلىپ، قىسقا ھەجىمدىكى لىرىك شېئىرلارنى يېزىشقا باشلىغان.

مۆمىن ھەمرايېۋ 1927 - يىلى تاشكەنت ئوقۇتقۇچىلار يېتىشتۈرۈش تېخنىكومىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، سۇرخەندەريا ئوبلاستىغا خىزمەتكە تەقسىم قىلىنىپ، شۇ جايدىكى ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ بىرىدە تىل - ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1929 - يىلى تاشكەنتكە قايتىپ كېلىپ، ئۇيغۇر گېزىتلىرىدە مۇخبىر ۋە ئەدەبىي خادىم بولۇپ، گېزىتنىڭ ئەدەبىي بېتىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولىدۇ. مۇشۇ يىللاردا ئۇ ئىجادىيەتكە قىزغىن كىرىشىپ، بېرىلىپ ئىشلەپ، ئۆز ئەمگىكىنىڭ تۇنجى مېۋىسى بولغان «ئېغىر كۈنلەردە» ناملىق پوۋېستىنى تاماملاپ، 1931 - يىلى نەشر قىلدۇرىدۇ. بۇ ئەسەر شۇ

چاغلاردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يىرىك نامايەندىسى سۈپىتىدە تونۇلۇپ، جامائەتچىلىكنىڭ قىزغىن سۆيۈپ ئوقۇشىغا مۇيەسسەر بولىدۇ.

مۆمىن ھەمرايېۋ 1934 ـ يىلى ئىككىنچى يىرىك ئەسىرى ـــ «دولقۇنلار ئارىسىدا» ناملىق رومانىنى يېزىپ پۈتتۈردۇ. يازغۇچى بۇ روماندا ئەينى دەۋر ئۈچۈن مۇھىم ۋە ئاكتۇال بولغان مەسىلە ـــ قالاقلىق، كونىلىق بىلەن ئىلغارلىق، يېڭىلىق ئارىسىدىكى كۆرەشنى ئاساسىي تېما قىلغان ھالدا، ياش قۇرغۇچىلارنىڭ مەركەزدىن چەت جايلارغا بېرىپ، سوۋېت تۈزۈمىنى مۇستەھكەملەش ۋە مەدەنىيەت تارقىتىش، ئاقارتىش ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشتەك قىزغىنلىقىنى جانلىق تەسۋىرلەپ كۆرسەتكەن.

رومانىنىڭ باش قەھرىمانى قاسىم ئاسىموۋ كونا دۇنيانى تۈپ ئاساسىدىن يىمىرىشكە ھەرىكەت قىلىۋاتقان يېڭى دۇنيانىڭ ئادىمىدۇر. شۇڭا ئۇ، يېڭى دۇنياغا قىزغىن مۇناسىۋەتتە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ بارلىق چاقىرىقلىرىنى ئاكتىپ قوللايدۇ ۋە ھىمايە قىلىدۇ. قاسىم ئاسىموۋنى ئۆز خاراكتېرى ۋە ماھىيىتى بىلەن يېڭى دۇنيانىڭ ئاڭلىق كۆرەشچىسى بولغان «ئېغىر كۈنلەردە» پەۋقۇلئاددە خەلق ئازادلىقى ئۈچۈن بارلىقىنى ئاتىغان، كونا دۇنيانى يىمىرىپ تاشلىماقچى بولغان ئىلەم ئوبرازىنىڭ داۋامى ۋە تولۇقلىمىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

«دولقۇنلار ئارىسىدا» رومانى يازغۇچى ماھارىتىنىڭ پىششىپ يېتىلمىگەنلىكى تۈپەيلىدىن ئاز ـ تولا يېتەرسىزلىكلەرگە يول قويغان بولسىمۇ، ئەمما ئۆز دەۋرى ئۈچۈن مۇھىم ۋە ئاكتۇال ھېسابلىنىدىغان يېڭى مەسىلىلەرنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، بىر تارىخىي دەۋرنى ئەكس ئەتتۇرگەنلىكى بىلەن ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭا بۇ روماندىن پارچىلار 1936 ـ يىلى تاشكەنتتە

www.uyghurkitap.com

نەشىر قىلىنغان ئوتتۇرا مەكتەپلەر ئۈچۈن تۈزۈلگەن دەرسلىككە كىرگۈزۈلگەن، بۇ دەرسلىك ئەينى يىللاردا شىنجاڭغىمۇ تارقىلىپ كىرگەن.

يازغۇچى 1937 ـ يىلى «مەيداندىن ئاۋاز» دېگەن يەنە بىر رومانىنى يېزىپ پۈتتۈرۈپ، نەشرىياتقا تاپشۇرغان. بىراق، بۇ رومان نەشرىيات تەھرىر ھەيئىتىنىڭ قولىدا تەقدىرى بىر تەرەپ بولماي، ئۇن ـ تىنسىز يوقىلىپ كەتكەنلىكتىن، مەزمۇنىنى ئوقۇرمەنلەرگە ئايان قىلىش ھازىرچە مۇمكىن بولمىدى.

يازغۇچىنىڭ كېيىنكى ھاياتى شىنجاڭدا ئۆتتى. ئۇ، 1937 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى تاشقورغان يولى ئارقىلىق يەكەنگە كەلدى. بىراق، ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ئۇنى «گۇمانلىق ئۇنسۇر» دەپ قولغا ئالدى. ئۇ، يەكەن تۈرمىسىدە بىر يىل سەككىز ئاي ياتتى. شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ئۇنىڭدىن ئۆز گۇمانىغا دائىر بىرەر يىپ ئۇچىغا ئىگە بولالمىغانلىقى، شۇنداقلا 30 ـ يىللاردا سوۋېت بىلەن بولغان باردى ـ كەلدى مۇناسىۋەت نورمال ئىش ھېسابلانغانلىقى ئۈچۈن، مۆمىن ھەمرايېۋنى ئاخىرى تۈرمىدىن بوشىتىشقا مەجبۇر بولدى. مۆمىن ھەمرايېۋ 1939 ـ يىلدىن 1942 ـ يىلغىچە يەكەن ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدا خادىم، «بەخت يۇلتۇزى» نامى بىلەن چىقىۋاتقان يەكەن گېزىتىدە مەسئۇل مۇھەررىر بولۇپ ئىشلىدى. ئۇنىڭ بۇ چاغدىكى ئىسمى «ئالىم ئاخۇن»، ئەدەبىي تەخەللۇسى «ئۇستا ئالىم»، «دولانى» ئىدى. ئۇستا ئالىم يەكەندە بولغان ئازغىنا كەم ئالتە يىلغا يېقىن ۋاقىت جەريانىدا (بۇ ۋاقىتنىڭ كۆپ قىسمى گەرچە تۈرمىدە ئۆتكەن بولسىمۇ)، جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ فېئوداللىزم بويۇنتۇرۇقى ئاستىدا ئىنتايىن نامرات، نادان ھالەتتە ياشاۋاتقانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى. شۇڭا ئۇ، قەلەمنى قورال قىلىپ، جەڭگىۋار كۈرەش روھى بىلەن تولغان يالقۇنلۇق

www.uyghurkitap.com

شېئىرلارنى يېزىش ئارقىلىق زۇلۇمغا، جاھالەت، نادانلىققا قارشى شىددەتلىك ئوت ئېچىپ، خەلق ئاممىسىنى ئازادلىق، ئەركىنلىككە ئۈندىدى. ئۇنىڭ «دولانى» تەخەللۇسى بىلەن كېيىنرەك يازغان بىر شېئىرىدا مۇنداق مىسرالار بار:

«ئىزلىسەم مەن بۇ جاھاندا ھەقنى سۆيگەن يوق ئەمەس،
ھەقنى ئىزدەپ، بۇ ۋەتەندە باغرى كۆيگەن يوق ئەمەس.
باغ ئارا سايراشسا بۇلبۇل دائىما گۈل ئىشقىدا،
مېڭىسىنى قۇرت چېقىپ سەرساندا يۈرگەن يوق ئەمەس.
ئول زىمىستان زۇلمىدىن شامۇسەھەر قان يىغلىغان.
گۈل باھارغا زار بولۇپ، ئارماندا ئۆلگەن يوق ئەمەس.
مىللىتىم دەپ ياش تۆكۈپ، بىر قانچە ئەل ئاھ ئۇرسىلەر،
كۆلۈشۈپ، مازاق ئېتىپ غەپلەتتە يۈرگەن يوق ئەمەس.
ئويلىغىن ئۆتكەن كۈنۈڭنى سەن ۋەتەن ئەۋلادىسەن،
دۇنيادىن كەتمەي تۇرۇپ دوزاخنى كۆرگەن يوق ئەمەس.
يىغلىما سەن ئەي دولانى قىش كېتىپ بولۇر باھار،
قېنى كۆرەش دەپ چاقىرىپ يەڭنى تۇرگەن يوق ئەمەس».

ئۇزاقتىن بۇيان ئۇستا ئالىمدىن گۇمانلىنىپ، ئۇنى يوقىتىشنىڭ پېيىگە چۈشكەن شىڭ شىسەي دائىرىلىرى خەلق ئازادلىكى كوممۇنىزىمغا قارشى دولقۇندىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى ھۆررىيەتكە، ئەركىنلىككە ئۈندەش تەرغىباتلىرىنى باھانە قىلىپ، «كوممۇنىستىك ئىدىيىنى تەرغىب قىلغان» دېگەن جىنايەت بىلەن 1942 ـ يىل 2 ـ ئايدا قولغا ئالدى. ئۇ، يەكەن تۈرمىسىدە بىتىم ئىمزالانغۇچە ياتتى. 1946 ـ يىل 6 ـ ئايدا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا تىنچلىق بىتىمى ئىمزالاندى. سىياسىي مەھبۇسلارنى بىردەك ئازاد قىلىش — ئۇنىڭ بىر ماددىسى سۈپە-

تىدە قوبۇل قىلىندى. ئۇستا ئالىم تۈرمىدىن ئازاد قىلىندى.
بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ قەشقەرگە سايلام خىزمىتى ئۈچۈن كەل-
گەن ۋەكىللىرىنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن «ئاڭ گېزىتى»
(«قەشقەر — شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ بىتىم مەزگىلىدىكى نامى
«ئاڭ» ئىدى)نىڭ باشلىقلىقىغا بەلگىلەندى. ئۇ، باشلىق بولۇپ
تۇرغان مەزگىلدە گېزىتنى ياخشى باشقۇرۇپ، ئۇنىڭ سان -
سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپلا قالماستىن، گېزىت ئەتراپىغا ئىلغار
پىكىرلىك كىشىلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۇنى گومىنداڭ ئەكسىيەت-
چىلىرىگە قارشى كۈرەش ئېلىپ بارىدىغان جەڭگىۋار تەشۋىقات
قورالىغا ئايلاندۇردى. ھە دېگەندىلا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى-
نىڭ بىتىمگە خىلاپلىق قىلىپ، خەلق ئۈستىدىن زورلۇق -
زومبۇلۇق يۈرگۈزگەن، ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرگە زىيانكەش-
لىك قىلغان جىنايى قىلمىشلىرىنى ئېچىپ تاشلاپ، ئۇلارنىڭ
«تىنچلىق بىتىمى»دىكى ساختا نىقابىنى يىرتىپ تاشلىدى.
ئۇستا ئالىم يەنە مەتبەئەچىلىك جەھەتتىكى قولايلىق شارائىتتىن
پايدىلىنىپ، خەلقنىڭ ئاڭ - سېزىمىنى ئۆستۈرۈشكە ياردىمى
بولىدىغان بىر قىسىم كىتابلارنى نەشر قىلىپ، خەلق ئارىسىغا
تارقاتتى. «شېرىن» (توپلامنىڭ ئىسمى «بەخت تېگى»
بولۇپ، «شېرىن» ئۇنىڭ كىرىش سۆزى بولغان «بىزنىڭ شې-
رىن تۆھپىمىز»دىن يۇلۇۋېلىنغان بىر سۆز» دېگۈچىلەرمۇ
بار)① ئەنە شۇلارنىڭ بىرى. 1947 - يىل 7 - ئايدا بىتىم بۇزۇل-

① «شېرىن» — ئۇستا ئالىم، نۇرمۇھەممەد ئېركى، قۇربان ئىمىن قاتارلىق
شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىن جەملەنگەن 80 بەتلىك ئەدەبىي توپلام بولۇپ،
ئۇ مەرھۇم قاسىمجان قەمبىرىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تۈزۈلۈپ «ئاڭ» گېزىتى
مەتبەئەسىدە باستۇرۇلغان. تارقاتقۇچە ئارىلىقتا بىتىم بۇزۇلۇپ كېتىپ،
گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئۇنى بېسىقلىق ئورنى — «ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى»
دىن بۇلاپ ئېلىپ چىقىپ كۆيدۈرۈۋەتكەن. بۇ توپلامغا ئۇستا ئالىمنىڭ يەكەن
ۋە قەشقەردە يازغان «ئاي»، «دوستلارغا سالام»، «ئانت» (قەسەم)،
«سېغىنىمغا» قاتارلىق شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن.

غاندىن كېيىن ئۇستا ئالىم ، قاسىمجان قەمبىرى ، خەلپەت سوزۇك هاجىيوپ ، ئابلىز مۇھەممەدى ، نىزامىدىن سالىيوپ ، ئابلەق ئەزىز ، تۇرسۇن ئىبراھىم قاتارلىقلار بىلەن بىللە قولغا ئېلىنىپ ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ يېڭىشەھەردىكى ھەربىي تۈرمىسىگە قامالدى . گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئۇنى تۈرمىدە ھەر خىل رەزىل ۋاسىتىلەر بىلەن قاتتىق قىيىن - قىستاققا ئالدى . بىراق ، ئۇستا ئالىم ھەممىگە بەرداشلىق بېرىپ ، قىلچە باش ئەگمىدى . 1949 - يىل 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى خەلقنىڭ قاتتىق بېسىمى ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ قىستىشى ئارقىسىدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەقىقەتكە قايتىش ئالدىدا تۇرغان رەئىسى بۇرھان شەھىدى بۇيرۇق بېرىپ ، ئۇنى تۈرمىدىن قويىدۇرۇۋەتتى . يازغۇچى شۇ يىلى 8 - ئايدا ئاۋۋال غۇلجىغا ، كېيىن ئۈرۈمچىگە بېرىپ ، ئۆلكە ئازاد بولغۇچە جەمئىيەتتە بىكار يۈردى . ئۆلكە ئازاد بولغاندىن كېيىن ، ئۆلكىلىك خەلق ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرلىقىنى ، ئاندىن كادىرلار ئىشلىرى نازارىتىنىڭ نازىرلىقىنى ، جۇڭگو - سوۋېت نېفىت شىركىتىنىڭ جۇڭگو تەرەپ ۋەكىللىكىنى ، ئۆلكىلىك مەدەنىيەت - مائارىپ ھەيئىتىنىڭ ئىشخانا مۇدىرلىقىنى ، مەدەنىيەت - مائارىپ ھەيئىتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىنى ، ئۆلكىلىك مەدەنىيەت نازارىتىنىڭ نازىرلىقىنى ، ئۆلكىلىك ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزالىقىنى ۋە تىل - ئىملا ھەيئىتىنىڭ ئەزالىقىنى ئۈستىگە ئېلىپ ئىشلەپ ، خەلق ئىگىلىكىنى تىكلەش خىزمىتىگە ئاكتىپ كۈچ قوشتى .

مۆمىن ھەمرايېۋ 1955 - يىل 7 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ئۆلكىلىك بانكا باشلىقى ئابدۇللا مۇھەممەدى بىلەن بىرلىكتە تۇرپانغا خىزمەت تەلەپ بىلەن ...

بولدى. ئۇنىڭ جەسىتى ئۈرۈمچىگە يۆتكەپ كېلىنىپ، مەخسۇس تەشكىللەنگەن دەپنە قىلىش ھەيئىتىنىڭ يېتەكچىلىكىدە خاڭچىگىدىكى كونا قەبرىستانلىققا دەپنە قىلىندى. ئۇن گۈلىنىڭ تېخى بىرىنچى ئېچىلمىغان بۇ ئەرك سۆيەر باتۇر جەڭچى، تالانتلىق يازغۇچى ۋە شائىر ئۇستا ئالىمنىڭ ۋاقىتسىز ۋاپاتى شىنجاڭنىڭ ئەينى يىللىرىدىكى دېموكراتىك ئىسلاھات ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرى ئۈچۈن چوڭ يوقىتىش بولۇپلا قالماستىن، شۇنداقلا يېڭىدىن تەرەققىي قىلىۋاتقان ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى ئۈچۈنمۇ چوڭ يوقىتىش بولدى. چۈنكى، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى سېپى ئۆزىنىڭ يىرىك ئەسەرلىرى بىلەن پروزا ژانىرىنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرگەن تالانتلىق بىر جەڭچىسىدىن ئايرىلغانىدى. مەرھۇم شائىر ئۇستا ئالىم شىنجاڭدا ياشىغان قىسقىغىنا 18 يىللىق ھاياتىدا ئەدەبىياتىمىز ئۈچۈن سان جەھەتتىن ئاز بولسىمۇ، ئەمما مەزمۇن جەھەتتىن مول، تىرەن، دېموكراتىك ئىلغار ئىدىيىلەر بىلەن سۇغۇرۇلغان بىرمۇنچە ئەسەرلەرنى قالدۇرۇپ كەتتى.

مەرھۇمنىڭ ئائىلە، بالا - چاقىلىرى ۋە مەدەنىيەت نازارىتى، ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىدە بىللە ئىشلىگەن دوستلىرى، كەسپداش، مەسلەكداشلىرىدىن مەھەممەتسىدىق نورۇزوۋ، ئابلەي روزى، تېيىپجان ئېلىيوپ، يۈسۈپبېكلارنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىدىن قارىغاندا، مەرھۇم شىنجاڭدا ھايات كەچۈرگەن مەزگىلدە «ئوقۇتقۇچى»، «بەخت» ناملىق ئىككى رومانىنى؛ «جانان» ناملىق سەھنە ئەسىرىنى، «ئانامغا» ناملىق زور ھەجىملىك لىرىك داستانىنى، لۇتفىنىڭ غەزەللىرىگە نەزىرىلەرنى ۋە بىرقانچە ھېكايىلارنى يازغانلىقى مەلۇم. ئەمما، ئۇنىڭ بۇ قولىيازمىلىرى مەدەنىيەت ئىنقىلابى جەريانىدا ئائىلىسىگە باستۇرۇپ كىرگەن «قىزىل ئىس-

يانچىلار » تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلگەن. بىر قىسىم قولىيازما خاتىرىلىرى ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتىنىڭ ئارخىپخانىسىدا ساقلاقلىق ئىكەن.

يازغۇچىنىڭ هازىر بىزگە مەلۇم بولغان ئەسەرلىرى ئىچىدە ۋەكىللىك خاراكتېرى كۈچلۈكرەك بولغان ئىجتىمائىي ئەمگەكلىرىدىن بىرى « ئېغىر كۈنلەر » پوۋېستىدۇر. ئاپتور بۇ پوۋېستىدا 1916 - يىلىدىكى لاشمانلىققا ئادەم ئېلىش ۋەقەسىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان هالدا، سوۋېت تۇپرىقىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابى غەلىبە قىلغۇچە ئارىلىقتىكى پاجىئەلىك تۇرمۇشىنى ئىنتايىن رېئاللىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەن.

هەممىمىزگە مەلۇم، پادىشاھ رۇسىيىسى 1 - دۇنيا ئۇرۇشىغا قاتنىشىپ ئارىدىن تېخى ئۈچ يىل ئۆتە - ئۆتمەيلا هەممە جەھەتتىن ۋەيرانچىلىققا ئۇچراپ، ئېغىر كرىزىسقا دۇچ كەلدى. نۇرغۇن قوشۇنلىرىدىن، قورال - ياراغلىرىدىن ئايرىلدى. كۆپ ئادەم ئەسكەرلىككە مەجبۇرىي ئېلىنغانلىقتىن، زاۋۇت - فابرىكىلار، كان - كارخانىلار ئىشچى كۈچى يېتىشمەي ئىشتىن توختىدى. تۆمۈر يوللار بۇزۇلدى. ئالدىنقى سەپكە كېتەرلىك قورال - ياراغ، ماددىي تەمىنات يېتىشمەي ئۈزۈلۈپ قالدى. خەلق ئىگىلىكى كاردىن چىققانلىقتىن پۈتكۈل رۇسىيىنى ئاچارچىلىق قاپلاپ كەتتى. هەرقايسى تەبىقىلەر ئارىسىدا ئۇرۇشقا، پادىشاھ هۆكۈمىتىگە قارشى نارازىلىقلار ئەۋج ئېلىپ، يوشۇرۇن هەرىكەتلەر ئۇلغايدى. پادىشاھ هۆكۈمىتى مانا شۇنداق قىيىن ئەھۋالدا، ئالدىنقى سەپتىكى ئۇرۇش ۋەزىيىتىنى ئوڭشاش، ئىچكى رايونلارنىڭ نورمال تۇرمۇش تەرتىپىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش يۈزىسىدىن، ئۆز قانۇنىدىكى « چەت ئايماقلاردىن، بولۇپمۇ مۇسۇلمانلاردىن ئارمىيىگە ئادەم ئېلىنمايدۇ » دېگەن پەرمانىغا

www.uyghurkitap.com

خىلاپ ھالدا، ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تۇنگان قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەت خەلقلىرى ئارىسىدىن 18 — 43 ياشنىڭ ئارىسىدىكى ئەرلەرنى ئەسكەرلىككە ئېلىش توغرىسىدا 1916 - يىل 25 - ئىيۇلدا بۇيرۇق چىقاردى. پادىشاھ ھۆكۈمىتىنىڭ مۇسۇلمانلاردىن ئەسكەر ئېلىشى ھەرگىز ئۇلارغا قورال تۇتقۇزۇپ ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىش ئەمەس، بەلكى بۇزۇلغان تۆمۈر يوللارنى ئوڭشاش، ئاكوپ كولاش، گازارما قۇرۇش، پادىشاھ ئەمەلدارلىرى ۋە باي، كاپىتالىستلارنىڭ تۇرمۇشىغا قىيىنچىلىق كەلتۈرۈۋاتقان تۇرالغۇ جاي، يېقىلغۇ، توك، قاتناش ئىشلىرىدىكى قارا ئەمگەككە ئېھتىياجلىق كۈچلەرنى ھەل قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. پادىشاھ ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقىدا، كىمدەكىم بولسۇن، ئۆلچەمگە لايىق كەلگەن پەرزەنت، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى يوشۇرۇپ، ئورنىغا باشقىلارنى ياللاپ ئەۋەتىشكە بولمايدۇ، دەپ كۆرسىتىلگەن بولسىمۇ، بىراق بۇ ئىش يەرلىك بولۇس (يېزا باشلىقى) لارغا تاپشۇرۇلغانلىقتىن، تولىمۇ ئادالەتسىزلىك، پارىخورلۇق بىلەن ئېلىپ بېرىلدى. بايلار ئۆز بالىلىرى ئورنىغا مالايلىرىنى، مالايلىرى يوقلار تۇل خوتۇنلارنىڭ يېتىم بالىلىرىنى ياللىۋېلىپ تىزىمغا ئالدۇردى. كومىسسىيە ①، دوختۇر دېگەنلەر پۇلغا سېتىلغانلىقتىن، بايلارنىڭ قاۋۇل ئوغۇللىرىنى يارىماسلىققا ئىسپات ئەتتى. بۇ ئادالەتسىزلىككە نارازى بولغان ئەمگەكچىلەر پادىشاھ ھۆكۈمىتىگە قارشى چوڭ كۆلەملىك كۆتۈرۈلۈش ياسىدى. بىراق، پادىشاھ ھۆكۈمىتى ئەۋەتكەن جازا ئەترىتى قايقا قاتارلىق جايلاردىكى قوزغىلاڭغا يولباشچىلىق قىلغان كىشىلەرنى دارغا ئېسىش، يېزىلارغا ئوت قويۇش، ئاياللارنى، بالىلارنى، قېرىلارنى ئۆلتۈرۈش ... تەك قاتتىق، قەبىھ

① كومىسسىيە — تەكشۈرۈش خادىملىرى.

www.uyghurkitap.com

ۋاسىتىلەرنى ئىشقا سېلىپ، قوزغىلاڭنى باستى. 300 مىڭدەك ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، تۇڭگان، ئۆزبېكلەر قەشقەر ۋە غۇلجا ئەتراپلىرىغا قېچىپ كېلىپ قۇتۇلدى.

بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ پرولېتارىيات سىنىپىنىڭ يېتەكچىلىكى بولمىغان ئىستىخىيىلىك ھەرىكەت بولغاچقا، خەلق ئاممىسى پادىشاھ ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ ئىشنى 15 ـ سېنتەبىرگە قالدۇرۇش ھەققىدىكى كېچىكتۈرۈش بۇيرۇقىنى ئاڭلاپ بوشىشىپ قالدى. پادىشاھ ھۆكۈمىتىمۇ خەلق ئاممىسىنىڭ بىخۇدلاشقانلىق پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، لاشمانلىققا ئادەم ئېلىش مەقسىتىنى ئوڭۇشلۇق ئىشقا ئاشۇردى.

ئەسەرنىڭ باش قەھرىمانى ئېلەم ئەنە شۇ لاشمانلىققا تۇتۇلغان ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ باشتىن كەچۈرگەن ھايات پاجىئەلىرى، جاپا ـ مۇشەققەتلىرىنى ئۆزىدە جەملىگەن تىپىك ئوبراز. يازغۇچى ئەسەردە گەرچە ئېلەمنىڭ لاشمانلىققا تۇتۇلغىچە ئارىلىقتىكى ھايات پائالىيىتىنى تەسۋىرلىمىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ كېيىنكى ھاياتىدىكى بىرقانچە ۋەقەلىكلەر ئارقىلىق ئېلەمنىڭ بىر پۈتۈن خاراكتېرىنى سىزىپ چىققان. بىز پوۋېستنىڭ بېشىدا ئېلەمنى ھاياتنىڭ ماھىيىتىنى ئانچە چۈشەنمەيدىغان، مۇدھىش تەقدىرگە بويسۇنغان، ئاڭسىز، نادان بىر دېھقان سۈپىتىدە چۈشەنسەك؛ پوۋېستنىڭ ئاخىرىدا ئىجتىمائىي رېئاللىققا خېلى ئاڭلىق قارايدىغان، تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتىنى چۈشىنىشكە ئىنتىلىدىغان، ئادالەتسىزلىككە قارشى كۈرەش قىلىشنىڭ يوللىرىنى بىلگەن بىر ئىنقىلابچى سۈپىتىدە كۆرىمىز.

ئېلەمنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىدە رۇس ئىشچىسى سىرگېي ئاساسلىق رول ئوينايدۇ. ئۇ، ئېلەمگە ئىنقىلابنىڭ داۋۇللىرىنى چۈشەندۈرۈپ، ئاڭ سەۋىيىسىنى ئويغاتقاندىن باشقا، لاشمانلىقتا تەشكىللەنگەن مەخپىي ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرگە قاتناشتۇرۇپ

چېنىقتۇرۇش ئارقىلىق، بىر ئاڭلىق ئىنقىلابچى قىلىپ يېتىلدۈرىدۇ. شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ئاپتور بۇ يەردە سىرگېيى بىلەن ئىلەم ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق، بىر تەرەپتىن رۇسىيە زېمىنىدىكى ھەر مىللەت ئەمگەكچىلىرىنىڭ تەقدىرىنىڭ ئورتاقلىقىنى كۆرسەتمەكچى بولغان؛ يەنە بىر تەرەپتىن رۇس، ئۇيغۇر، قازاق ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىنقىلابىي كۈرەش جەريانىدىكى ئۆزئارا ھەمكارلىقى ۋە چوڭقۇر سىنىپىي دوستلۇقىنى ئىپادىلىگەن.

ئەسەردە يەنە سەلبىي قەھرىمانلارنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە گايىتباي ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ھېمىتنىڭ ئوبرازى يارىتىلغان بولۇپ، يازغۇچى ئۇلارنى سۈرەتلىگەندە ئايرىم خاراكتېرىستىكا بېرىپ ئولتۇرمىغان، بەلكى ئۇلارنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق روھىي دۇنياسىدىكى رەزىللىكنى ئېچىپ تاشلىغان. مەسىلەن، ھېمىت « دۇنيانىڭ ئاساسىي تىرىكى پۇل » دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئەسەردە ئۇ، ئۆز سۆز ـ ھەرىكىتى ئارقىلىق ئىنسانىي خىسلەتتىن تامامەن مەھرۇم بولغان، پۇل ئۈچۈن ھەرقانداق پەسكەشلىكلەرنى قىلىشتىن يانمايدىغان رەزىل مەخلۇق قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ.

ئەسەرنىڭ ئەڭ مۇھىم ئۇتۇقلىرىدىن بىرى شۇكى، يازغۇچى كومپوزىتسىيىلىك قۇرۇلۇشقا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىپ، ئۇنى چېۋەرلىك بىلەن ئورۇنلاشتۇرغانلىقتىن، لاشمانلىقتىن ئىبارەت بىر پۈتۈن تارىخىي ۋەقەلىكنى، شۇنداقلا تارىختىن بۇيان شەكىللەنگەن ھۆكۈمران سىنىپلار بىلەن تەقدىرگە بويسۇنغۇچى ئەمگەكچى خەلق ئوتتۇرىسىدىكى ئادالەتسىزلىك ۋە ئادالەتسىزلىككە قارشى تۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنى ئىلەم ۋە ئۇنىڭ ئايالى جانەم بىلەن گايىتباي، روزاخۇن بولۇس، سايىت ئىماملار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت توقۇنۇشى ئارقىلىق رېئال ئاساستا

يېشىپ كۆرسىتىپ بەرگەن. بۇ ھەقىقەتەن ئۇستىلىقتۇر.

يازغۇچى ئەسەرنىڭ سيۇژىتىنىمۇ شۇنداق چاققان، ھەرىكەتچان قىلىپ تۈزگەنكى، ئۇنىڭدا بىر ۋەقە ئىككىنچىسىگە باغلىنىپ، بىرىدىن ئىككىنچىسى چىقىپ، تەبىئىي رەۋىشتە راۋاجلىنىپ، بالداقمۇبالداق ئۆرلەپ ماڭغانلىقتىن، كىتابخان بىردەممۇ زېرىكىشلىك ھېس قىلمايدۇ. مەسىلەن، پوۋېستنىڭ بېشىدا تىنچ ھايات كەچۈرۈۋاتقان مەھەللىگە قىقاس - چۇقان كۆتۈرۈپ، يېزىنى تەۋرىتىپ، ئىتلارنى ئۈركۈتۈپ توختاخۇن ئەللىكبېشى كىرىپ كېلىدۇ - دە، يېزىغا ئۇلۇغلارنىڭ كېلىدىغانلىقىنى خەۋەر قىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىنلا تىنچ ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان خەلقنىڭ ھاياتىدا ئەنسىزلىك باشلىنىپ كېتىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بىزنىڭ روھىي كەيپىياتىمىزمۇ جىددىيلىككە ئۆتىدۇ. ئۆزىمىز تۇيمىغان ھالدا ئەسەردىكى ۋەقەلىك ئارىسىغا تەبىئىي شۇڭغۇپ كېتىمىز.

يازغۇچى ئەسەردىكى زىددىيەت توقۇنۇشىنىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن كەسكىنلەشتۈرۈپ، رېئال قىلىپ يەشكەن. مەسىلەن، لاشمانلىقتىن قايتقان ئىلەم بىلەن مەسۇم كۆپ مۇشەققەتلەرنى يېڭىپ مەھەللىگە يېقىنلاپ كەلگەندە، ئۇلار ياللىغان ھارۋىنىڭ ئۇقى تاسادىپىي سۇنۇپ كېتىپ، ھارۋا يولدا توختاپ قالىدۇ. بۇ چاغدا مەھەللىدە بولسا جانەمنىڭ تويى تاماملىنىپ، ئۇنىڭ ھېمىتكە بولغان نىكاھى ئوقۇلۇش ئالدىدا تۇرۇۋاتاتتى. بۇنى ئۇققان ئىلەم دەرھال ئىشىنىڭ ئۈستىدىن چۈشۈپ، ۋاپادارى جانەمنى ھېمىتنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلدۇرۇۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ھېمىتنىڭ پۈتۈن ئالدامچىلىقلىرى، قۇۋلۇق، شۇملۇقلىرى ئېچىپ تاشلىنىدۇ.

پوۋېستنىڭ تىلى ئۈستىدە بىر - ئىككى ئېغىز سۆز ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، مۆمىن ھەمرايېۋ بۇ ئەسەرنى يېزىۋاتقان

ۋاقتىدا ، ئۇيغۇر هازىرقى زامان تىلى ئەمدىلەتىن قېلىپلىشىشقا
قاراپ مېڭىۋاتقان دەۋر ئىدى . بۇ دەۋردە چىققان ئەسەرلەرنىڭ
كۆپچىلىكىدە تىل گۈزەللىكىدىن توغرا پايدىلىنالماسلىق ،
ئورۇنسىز سۆزلەرنى ئىشلىتىپ پېرسوناژلار تىلىنى سۇنئىيلەش-
تۈرۈپ قويۇشتەك ئىللەتلەر مەۋجۇت ئىدى . مۆمىن هەمرايىۋ ئۆز
پوۋېستىدا بۇ خىل ئىللەتلەرگە ئاز يول قويغان ، خەلق ماقال -
تەمسىللىرىدىن ، ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن ئورۇنلۇق
پايدىلانغان . لېكىن ، ئۇتۇق بار يەردە كەمچىلىك بولغىنىدەك ،
يازغۇچى بۇ ئەسىرىدە ئەينى دەۋردىكى ئەدەبىياتقا ئورتاق بولغان
بىر قىسىم يېتەرسىزلىكلەردىن تاشقىرى ، تاللىۋالغان ۋەقەلىكلە-
رىنىڭ مۇھىملىقى بىلەن مۇهىم ئەمەسلىكىگە ، بىرىنچى
ئورۇندىكىسى بىلەن ئادەتتىكىسىگە سەل قاراپ ، قارا - قويۇق
تەسۋىرلەپ كېتىۋەرگەنلىكتىن ، باش قەهرىمانلار بىر چەتتە
قالىدىغان ئەھۋاللار يۈز بەرگەن . شۇنداق بولسىمۇ ، بۇ ئەسەر
ئۇيغۇر پروزىسىنى كىچىكلىكتىن چوڭلۇققا قاراپ تەرەققىي
قىلدۇرۇشنىڭ تۇنجى ئۇتۇقى هېسابلىنىدۇ .

مۆمىن هەمرايىۋنىڭ ئەدەبىي مىراسلىرى هەرقايسى نەش-
رىيات ، مەتبۇئات ئورۇنلىرىنىڭ ئارخىپلىرىدا ، خەلق ئارىسىدا
ساقلانماقتا . ئۇنى ئىزدەپ تېپىپ جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشتۈ-
رۈش — ئەدەبىيات - سەنئەت خادىملىرىنىڭ باش تارتىپ
بولمايدىغان مەسئۇلىيىتى .

1985 - يىل ، 1 - ئاي

www.turkitap.com

ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزغا بولغان ۋارىسلىق مەسىلىسى

1

ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللەنگىنىگە «ئاپرېل ئۆزگىرىشى »دىن باشلاپ ھېسابلىغاندا ، ھازىر يېرىم ئەسىردىن ئاشتى . ئەدەبىياتىمىز مۇشۇ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئوخشاشمىغان دەۋر ۋە تارىخىي باسقۇچلارنى باشتىن كەچۈرگەن بولسىمۇ ، بىراق ئۇ ، ھېچقاچان بۈگۈنكىدەك مۇنداق مىسلىسىز گۈللەنگەن ۋە تەرەققىي قىلغان ئەمەس . ئىجادىيەت قوشۇنى جەھەتتىن ئېيتقاندا ، بۈگۈنكىدەك قەلەم قوۋۋىتى بىرقەدەر پىششىپ يېتىلگەن نەچچە يۈزلىگەن ئىجادىيەت چە- ۋەندازلىرىنىڭ ئەدەبىيات مۇنبىرىدە ئۆز ماھارىتىنى نامايان قىلىۋاتقانلىقىدەك مۇنداق ياخشى ۋەزىيەتنى تارىخىمىزنىڭ ھەر- قانداق ئالتۇن دەۋرىدىمۇ ھەرگىز ئۇچرىتالماسلىقىمىز مۇمكىن . ئىجادىيەت ژانىرى جەھەتتىن بولسا ، كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئەنئەنىسى بولغان شېئىرىيەت ۋە داستانچىلىق يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلدى . پروزا ، نەسر ، دراماتورگىيىنىڭ ھەربىر تۈرلىرى

بـويـىچە مىڭلاپ نادىر ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى . كلاسسىك ئەدە-
بـىـياتىمىزدا تېخى شەكىللەنمىگەن كىنو سىنارىيىسى ، تېلېۋىزىيە
تـىياتىرىدىن ئىبارەت تۈرمۇ ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتىمىزغا
يـېـڭىدىن قېتىلدى . ئەدەبىياتىمىزنىڭ بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە
مۇنداق گۈللەپ ياشنىشى هەرگىز تاسادىپىي هال ئەمەس . بەلكى
هەرقايسى دەۋرلەردە ئۆتكەن ئەدىبلەرنىڭ ئەجدادلىرىمىز يارىتىپ
بـەرگـەن قەدىمكى مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغان هالدا
ئۇنـى ئۆز دەۋرلىرىنىڭ تارىخى ۋە ئىجتىمائىي رېئاللىقى بىلەن يې-
قـىـنـدىـن مـاسلاشـتـۇرۇپ ئـىجادىي تەرەققىي قىلدۇرغانلىقىنىڭ
نەتىجىسىدۇر .

دۇنـيـادا يـىـلتىزسىز دەرەخ ، مەنبەسىز سۇ بولمىغىنىدەك ،
ئەدەبـىـيـات تـارىخىمۇ مەلۇم مەنبەگە يۆلەنمەي تۇرۇپ ئۆز ئالدىغا
ئايـرىـم ، يەككە هالدا تەرەققىي قىلىپ ، راۋاجلىنالىشى ئەسلا مۇمـ
كىن ئەمەس . ئەنە شۇ داۋلىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، ئۇيغۇر هازىرقى
زامـان ئەدەبـىـياتىمىزنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولغان ئاساسلىق
مـەنـبـەلەرنىڭ بىرى كلاسسىك ئەدەبىيات ۋە ئۇنىڭ ئېسىل ئەنئە-
نىسىدۇر .

پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ يولباشچىلىرىدىن بولغان ئۇلۇغ
ئۇسـتـاز لـېـنـىن « ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ ۋەزىپىلىرى توغرىسىدا »
دېـگـەن مـاقـالـىسىدە : « بىز پرولېتارىيات مەدەنىيىتى توغرىسىدا
سـۆزلـىگەن ۋاقتىمىزدا ئەنە شۇنى نەزەردە تۇتۇشىمىز كېرەككى ،
ئـىـنـسانىيەت تەرەققىياتى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن مەدەنىيەتنى ئېنىق
بـىـلـىش ، ئۇنـى قـايـتـىـدىـن ئىشلەش ئارقىسىدىلا پرولېتارىيات
مـەدەنـىـيىتىنى قۇرۇش مۇمكىن ... پرولېتارىيات مەدەنىيىتى ئاللا-
قـانـداق نـامـەلـۇم جـايـدىـن كـېـلـىـپ چـىققان نەرسە ئەمەس ،
پـرولـېـتارىيات مەدەنىيىتى بويىچە ئۆزلىرىنى مۇتەخەسسىس دەپ ئا-
تـىـغـۇچى ئادەملەر ئويلاپ چىقارغان نەرسىمۇ ئەمەس ... پرولېتار

www.uyghurkitap.com

مەدەنىيىتى كاپىتالىستىك جەمئىيەت، پومېشچىكلار جەمئىيىتى، ئەمەلدارلار جەمئىيىتىنىڭ زۇلمى ئاستىدا ئىنسانىيەت ياراتقان بىلىم زاپاسلىرىنىڭ قانۇنىي تەرەققىياتىدىن ئىبارەتتۇر» دەپ كۆرسەتتىدۇ («كوممۇنىستىك تەربىيە ھەققىدە»، شەرق ھەقىقىتى نەشرىياتى، تاشكەنت، 1960 ـ يىل نەشرى، 98 ـ، 99 ـ بەتلەر). ۋ. ئى. لېنىن «پرولېتارىيات مەدەنىيىتى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىدە يەنە: «ئىنقىلابىي پرولېتارىياتنىڭ ئىدېئولوگىيىسى بولغان ماركسىزم ئۆزىنىڭ ئالەمشۇمۇل تارىخىي ئەھمىيىتىنى شۇنىڭ بىلەن قازاندىكى، ماركسىزم بۇرژۇئا دەۋرىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك ئۇتۇقلىرىنى ئەسلا ئاغدۇرۇپ تاشلىمىدى، بەلكى ئەكسىچە ئىنسانىيەت پىكرى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ 2000 يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت مابەينىدە تەرەققىي قىلىشى نەتىجىسىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن قىممەتلىك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆزلەشتۈردى ۋە قايتىدىن ئىشلىدى» دەپ يازىدۇ (يۇقىرىقى كىتاب 120 ـ بەت).

پرولېتارىيات مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشى توغرىسىدىكى لېنىننىڭ مانا بۇ بايانلىرى يالغۇز پرولېتارىيات مەدەنىيىتىنىڭلا ئەمەس، شۇنداقلا ھەرقانداق بىر دەۋردىكى مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭمۇ شەكىللىنىشى، راۋاجلىنىشى ئۈچۈن، ئۆزىدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردە شەكىللەنگەن مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات ئەنئەنىسىگە تەقەززا بولىدىغانلىقىنى، بۇنىڭسىز يېڭى بىر دەۋر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللەنمەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ بارلىققا كېلىشىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. بىز ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا شەكىللەنگەن بەزى تېمىلار، سيۇژىتلار، ژانىرلار، ئۇسلۇبلار بىلەن ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا يورۇتۇلۇۋاتقان بەزى تېمىلارنى، سيۇژىتلارنى، ژانىر، ئۇسلۇبلارنى ئۆزئارا

سىلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساقلا، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىن ئوزۇقلىنىش ئارقىلىق بىخلىنىپ، تەرەققىي قىلغانلىقىنى، بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنى كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ يېڭى بىر تارىخىي دەۋردىكى ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى يول بىلەن تەرەققىي قىلغان شەكلى ۋە داۋامى دەپ قاراشقا بولىدىغانلىقىنى ئېنىق چۈشىنىۋالالايمىز.

2

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى زامان تەرەققىياتى ۋە ئۇنىڭدىكى خىلمۇخىل ئۆزگىرىشلەرنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى تۇ. پەيلىدىن تېما دائىرىسى، مەزمۇن چوڭقۇرلۇقى، رەڭگارەڭلىكى جەھەتتىن كلاسسىك ئەدەبىياتقا قارىغاندا ئىنتايىن كېڭەيگەن، تېخىمۇ تىرەنلەشكەن ۋە خىلمۇخىللىققا ئىگە بولغاندىن باشقا، يەنە ئەدەبىياتىمىزدىكى ئىلىم - مەرىپەت ۋە ئۇنىڭ خاسىيىتىنى ئۇلۇغلاش ئارقىلىق كىشىلەرنى بىلىملىك بولۇشقا ئۈندەش، ياخشى ئەدەپ - ئەخلاقنى تەشەببۇس قىلىپ، ناچار قىلىقلارنى سۆكۈش ئارقىلىق ئىنسانلارنى ئېسىل ئەخلاقىي پەزىلەتنى ئۆزىگە يار قىلىشقا دەۋەت قىلىش، يۇرتقا بولغان مېھىر - مۇھەببەت ئارقىلىق ۋەتەنپەرلىكنى تەرغىب قىلىش، ئېزىلگەن، خارلانغانلارغا يار - يۆلەكتە بولۇش، ياخشىلىق، خەيرخاھلىق قىلىش ئارقىلىق ئىنسانپەرۋەرلىك روھىنى جارى قىلدۇرۇشقا تەشەببۇس قىلىش، مۇھەببەتنى قەدىرلەش ۋە ساداقەتمەنلىك، ۋاپادارلىقنى ئۇلۇغلاش ئارقىلىق ئاياللارنى ھۆرمەتلەش، كىشىلىك ئەركىنلىكى ئۈچۈن بولغان كۈرەشنى ئالغا سۈرۈش، مېھنەت ۋە مېھنەتكەشلەرنى مەدھىيىلەش ئارقىلىق مېھنەت سۆيەرلىككە،

مېھنەت مېۋىلىرىنى قەدىرلەشكە ئۈندەشتەك ئەنئەنىۋى تېمىلارنىڭ ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا يەنە كۆپلىگەن يازغۇچى، شائىرلار تەرىپىدىن كەڭ دائىرىلىك يورۇتۇلۇۋاتقانلىقىنى روشەن كۆرۈمىز. ئىلىم - مەرىپەتنىڭ ئۇلۇغلۇقى ۋە ئۇنىڭ خاسىيىتى ھەققىدە كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا تۇنجى قېتىم «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ ئاپتورى، تىلشۇناس، ئالىم مەھمۇد قەشقەرى، «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ ئاپتورى، مۇتەپەككۇر ئەدىب، تالانتلىق شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپلار بىرمۇنچە بايانلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنى ئوبرازلىق شېئىرىي تىل بىلەن ئەتراپلىق، مۇكەممەل يورۇتۇپ بەرگەن. مەسىلەن:

155 «ئەقىللىق ئۇقار ئول، بىلىملىك بىلۇر،
بىلىملىك، ئەقىللىق تىلەككە يېتۇر.

156 بىلىم مەنىسىن بىل، بىلىم نېمە دەر،
بىلىم ئۇ ساقايتۇر كىيەل بولسا ئەر.

160 كىشىگە ئىرۇر كۆپ ئەقىل پايدىسى،
بىلىم بىلسە ئىنسان ئەزىز بولغۇسى».

(«قۇتادغۇ بىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984 - يىل نەشرى)

ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ تېمىدا كلاسسىكلىرىمىزدىن ئەدىب ئەھمەد مەھمۇد يۈكنەكى «ئەتەبەتۇلھەقايىق»تا، يۈسۈپ سەككاكى «مىفتاھۇل ئۇلۇم» (ئىلىملار ئاچقۇچى) دا، ناۋائىي «چاھار دىۋان» ۋە «خەمسە ناۋائىي»دا، قىسسۇرى (ئەھمەدخوجام نىياز ئوغلى) «رەۋزەتىل زوھرا» (كۆكلەم باغ) دا، موللا بىلال ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى «دىۋان بىلال»دا، مۇھەممەت

سىدىق بەرشىدى « سىدىقنامە »دا ، مۇھەممەت بىننى ئابدۇللا خاراباتى « كۇللىيات مەسنىۋى خاراباتى »دا ، ئېمرى «دىۋان ئېمرى »دا ، نورۇز ئاخۇن (زىيائىي) «مەھزۇن ئەلۋاھىزىن » (مۇڭلۇق ۋەزلەر) دە ، ئىسمايىلبەگ (بىنىشان) «پەندىنامە »دە ، ئىمىرھۇسەيىن سەبۇرى « ماقالات »تا ، موللا بىلال بىننى موللا يۇسۇپ ئوغلى « غەزەلىيات »تا ، تەجەللى «بەرق تەجەللى سەبەق مۇجەللى »دە ، ناقىس «دىۋان ناقىس »تا ناھايىتى ياخشى تەرىپلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن . بۇ تېمىنى ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا يەنە ئابدۇقادىر داموللام ، قۇتلۇق شەۋقى ، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرى ، مەمتىلى ئەپەندى ، لۇتپۇللا مۇتەللىپ ، نىمشېھىت ئارمىيە داموللام ، ئەھمەد زىيائىي ، مۇھەممەت فەيزى ، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ، تېيىپجان ئېلىيوپ ، رەھمىتۇللا جارى قاتارلىقلار داۋاملاشتۇرۇپ بېيىتتى . نىمشېھىت ئارمىيە داموللام « بىلىم ئىشقىدا » دېگەن شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

« جاھان رەنالىرى ئىچرە بىلىمدەك بىر گۈزەل يار يوق ،
بىلىمدىن ئۆزگە تۇتقان يار ، بولۇر ئۇ گاھىدا بار - يوق .
...
ھاياتلىقتا بىلىم قانداق كىشىنىڭ يولدىشى بولسا ،
قەيەرگە بارسا باش قاتماس بىلىمدەك ئاڭا غەمخار يوق .
...
بىلىمسىز ساق بۇ تېنىڭ مەجرۇھلاردەك نالە - پەريادىدا ،
جاھان ئىچرە بىلىمسىزنىڭ دىلىدەك ئەسكى بىمار يوق .
...
بىلىم روھىي ئوزۇق ئىنسان ھاياتىغا ئەگەر بىلسەڭ ،
بىلىمنىڭ قەدرىنى بىلگۈچى ئۆلمەس ، بۇڭا ئىنكار يوق .

(« يۈرەك سۆزى » شېئىرلار توپلىمىدىن)

www.uyghurkitap.com

ئەدەپ ـ ئەخلاق تېمىسى مەرپەت تېمىسىغا ئوخشاشلا كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى ئەنئەنىۋى تېمىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنى يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەھمەد مەھمۇد يۈكنەكى، يەقىنى، ئاتايى، ناۋائىي، موللا بىلال ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى، ئابدۇللا خاراباتى، مۇھەممەت سىدىق بەرشىدى، ئەخمەتشاھ قاراقاشى، مەھزۇن خوتەنى، موللا باقى، ئابدۇللا شېرىپ ئوغلى (خەستە)، موللا مۇھەممەت نىيازى، سەبۇرى، موللا بىلال، تەجەللى، ناقىس قاتارلىق كلاسسىكلارغىچە داۋاملاشتۇرۇپ بېيىتقان. ئىنسانىي خىسلەتنىڭ ئىجابىي تەرىپى بولغان ۋاپا، ساداقەت، قانائەت، ياخشىلىق، كەمتەرلىك، ھالاللىق، راستچىللىق، باتۇرلۇق، سېخىيلىق، مەردلىك، سەمىمىيلىك، مېھنەت سۆيەرلىك ... تىن باشقا، ئۇنىڭ ئەكسى بولغان ۋاپاسىزلىق، ئالدامچىلىق، ھىيلىگەرلىك، يالغانچىلىق، كاززاپلىق، نامەردلىك، ئاچ كۆزلۈك، بېخىللىق، تەييارتاپلىق، ھۇرۇنلۇق، قورقۇنچاقلىق، تەكەببۇرلۇق، خۇشامەتچىلىك، تەخسىكەشلىك، پىتنىخورلۇق، ھەسەتخورلۇق، ماختانچاقلىق، شۆھرەتۋازلىق، ئالدىراقسانلىق ... قا ئوخشاش سەلبىي تەرەپلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ دائىرىلىك، مول مەزمۇنلۇق بۇ تېمىنىڭ بۈگۈنكى كۈندە يەنە ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدىكى خېلى كۆپلىگەن ئەدىبلەر تەرىپىدىن كلاسسىك ئەدەبىياتتىكىگە ئوخشاش ئىككى قارىمۇقارشى تەرەپنى ئۆزئارا سېلىشتۇرما قىلغان ھالدا ئىجابىي تەرەپنى گەۋدىلەندۈرۈش ئاساسىدا داۋاملاشتۇرۇلۇۋاتقانلىقىنى كۆرىمىز. مەسىلەن، تىل قائىدىسى توغرىسىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ:

274 « ئەقىل كۆركى تىلدۇر، بۇ تىل كۆركى سۆز،
كىشى كۆركى يۈزدۇر، بۇ يۈز كۆركى كۆز.

163 قەدىرلىك قىلار تىل ، تاپار بەخت كىشى ،
قىلار ئەرنى تىل خار ، كېتەر ھەم بېشى .

173 كىشى بولغۇسى شاھ ئۆسۈپ سۆز بىلەن ،
تولا سۆز بېشىڭنى قىلار يەر تۈۋەن .

167 سۆزۈڭنى كۆزەتكىن ، بېشىڭ كەتمىسۇن ،
تىلىڭنى كۆزەتكىن ، چىشىڭ سۇنمىسۇن .

172 تولا سۆزلىمە سۆز ، بىرەر سۆزلە ئاز ،
تۈمەن سۆز تۈگۈنىن بۇ بىر سۆزدە ياز » .

دەپ يازسا ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شائىرى ئەھمەد زىيائىي «نەي ساداسى » ناملىق شېئىرىدا بۇ توغرۇلۇق مۇنداق يازىدۇ :

« كىشىنىڭ ئېتىبارى ، ئىپتىخارى ، قۇدرىتى سۆزدۇر ،
بىلۇرسەن پەرق ئېتەر ئىنسان مۇشۇ سۆز بىلە ھايۋاندىن .
تەپەككۇر ئەيلە ياز ، يازغان سۆزۈڭ كۆپ مەنىدار بولسۇن ،
نە ھاسىل پايدىسىز سۆزدىن قۇرۇق قۇرلارنى تىزغاندىن » .
(«تارىم» ژۇرنىلى 1982 - يىل 5 - سان ، 17 - بەت)

كەمتەرلىك ۋە تەكەببۇرلۇق ھەققىدە قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ياشىغان ئەھمەد مەھمۇد يۈكنەكى «ئەتەبەتۇلھەقايىق »تا :

88 « تەكەببۇرلۇق — بارچە تىلدا ئەيىب قىلىق ،
قىلىقلارنىڭ ئەۋزىلىدۇر كىچىك پېئىللىق .
ساناپ كىم ئۆزىنى « ئۇلۇغ مەن » دېسە ،

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

دېمەس ياخشى خالىق ، خالايىق ، خەلق .

تەكەببۇر تونىنى كىيگەن بولساڭ سال ،
غادايغان بولساڭ گەر تىلىڭ يىغ دەرھال .
مۆمىنلىك نىشانى ـــ كەمتەرلىك ئىرۇر ،
گەر مۆمىن بولساڭ ، تاپ كەمتەرىنلىك ھال » .

(« قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى » 1981 ـ يىل 2 ـ سان ، 13 ـ بەت)

دەپ يازسا ، شائىر مۇھەممەت ئىمىن « ئۈمىد يۇلتۇزلىرى » ناملىق شېئىرىدا تەكەببۇرلۇقنى تەنقىد قىلىپ ، كەمتەرلىكنى تەشەببۇس قىلىپ ، مۇنداق دەپ يازىدۇ :

« تەكەببۇر بولمىغىن ئەسلا شەھەر ـ قەلئەنى ئالساڭمۇ ،
سېلىپ لەرزىگە دۇنيانى زەپەر سازىنى چالساڭمۇ .
ھامان ئاسمانغىلا باقساڭ ، غادايغانچە قەدەم تاشلاپ ،
ئاتارسەن بىر كۈنى موللاق ، زېرەك پالۋان سانالساڭمۇ » .

(« تارىم » ژۇرنىلى 1982 ـ يىل 3 ـ سان ، 17 ـ بەت)

ۋاپا ھەم ساداقەت ھەققىدە XVIII ئەسىردە ياشىغان موللا ئەلەم شەھيارى « گۈل ۋە بۇلبۇل » ناملىق داستانىدا :

« كىشى يارى ئۈچۈن كۆرسە جاپانى ،
ئانىڭ ئورنىغا يار ئەتكەي ۋاپانى .
جاپاسىدىن قاچىپ ئاشىق بولۇرمۇ ؟
مۇھەببەت يولىدا سادىق بولۇرمۇ ؟
قاچان ئاشىق جاپادىن قاچقۇسىدۇر ،
جاپا قۇيلى ① ۋاپانىڭ ئاچقۇچىدۇر » .

① قۇيلى ـ قۇلۇپ .

(قەشقەر شەھەرلىك ئوقۇتۇش تەتقىقات ئىشخانىسى 1983 ـ يىلى نەشر قىلدۇرغان « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى » ئىككىنچى كىتاب 1 ـ قىسىم ، 445 ـ بەت) .

دەپ يازسا ، شائىر ھاجى ئەخمەت كۆلتېگىن « ئەيلىسە » رادىپلىق غەزىلىدە ۋاپا ۋە ساداقەتنىڭ ئەۋزەللىكىنى شەرھلەپ مۇنداق دەپ يازىدۇ :

« ھەر كىشى ئۆمرىدە جەزمەن تاپقۇسى يار ۋەسلىنى ،
چىن ساداقەت ھەم ۋاپانى جىسمىغا جان ئەيلىسە .
ئاقىسمۇ ھىجران سېلىدە چەكمىگەي ئاشىق پىغان ،
قان يۇتۇپ تاھىر كەبى زۆھرەنى ئارمان ئەيلىسە » .

(« ۋىسال ئارزۇسى » شېئىرلار توپلىمى ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1982 ـ يىل نەشرى)

ياخشىلىق ۋە يامانلىق توغرىسىدا يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك »تە :

238 « كىشىدە ئىككى ئات ، بۇ تىلدە يۈرۈر ،
بىرى ياخشى ، بىرى ئەسكى جاھاندا قالۇر .

249 يامانلىق ئىرۇر ئوت ، بۇ ئوت كۆيدۇرۇر ،
ئۆتۈشكە يولىدا كىچىك يوق ئىرۇر .

347 قىرىماس ياخشىلار يىل ئۆتكەن بىلەن ،
تۈزەلمەس يامان ، مىڭ تۈزەتكەن بىلەن .

348 يامان ـــ ئۆمرى قىسقا ، ئۆكۈنچتە قىرۇر ،
ئۇزۇن ياشلىق ، ياخشى ئۆكۈنچسىز يۈرۈر .

349 تىلەككە يېتەر ياخشى كۆڭدە يېڭى،
كۆڭگە مىڭ ئارتار يامانىڭ مۇڭى .

243 يامانلىق كېرەكمۇ ، ياخشىلىق ساڭا ؟
قاغىشلىق كېرەكمۇ ، ماختاشلىق ساڭا ؟»

دەپ يازسا ، شائىر ئابدۇللا ساۋۇت « بولماس » رادىپلىق غەزىلىدە ياخشى ـ ياماننى سېلىشتۇرۇپ مۇنداق يازىدۇ :

« ياماندىن داد قالۇر ، ھەرگىز ياماندا ياخشى نام بولماس ،
يامانغا قىلچىمۇ ئەلدىن تەشەككۈر ، ئېھتىرام بولماس .
يامانىڭ قارىسى يۇقاي ، يېقىنلاشساڭ بىلىپ ـ بىلمەي ،
ئۇنىڭ ھەسرەت دېغى مەڭگۈ دىلىڭدىن ھېچ تامام بولماس .
ئەل ياخشى پەزىلەتلىك كىشىدىن ھەرقاچان رازى ،
ئۇنىڭدا پاك يۈرەك ، ۋىجدان ، نومۇس زەررىچە كام بولماس .
جاھاندا ياخشىلىق ئۆچمەي ھاياتقا دەرس ـ ساۋاق بەرگەي ،
يامان ـ ياخشىنى بىلمەستىن يېگەن ـ ئىچكەن تائام بولماس».
(« قەشقەر ئەدەبىياتى » 1980 ـ يىل 3 ـ سان ، 4 ـ بەت)

شەرم ـ ھايا ھەققىدە XVIII ئەسىردە ياشىغان ئاقسۇلۇق شائىر مۇھەممەت بىننى ئابدۇللا خاراباتى « كۇللىيات مەسنۋى خاراباتى »دا :

« بولمىسا كىمدە ھايا بىشەم دۇرۇر ،
يۈزى ئۇنىڭ گويا كى مەھرەم دۇرۇر .
بى ھايالاردىن ۋاپا كۆز تۇتقانىڭ ،
گويا ئاغزىڭدا ئوتنى يۇتقانىڭ .
گەر كىشىدە ھايا يوق ، شەرم يوق ،
ئول كىشىنىڭ بىگۇمان ئىمانى يوق » .
(« بۇلاق مەجمۇئەسى » 1982 ـ يىل 1 ـ سان ، 267 ـ بەت)

دەپ يازسا، شائىر مۇھەممەتئېلى زۇنۇن «بولمىسا» رادىپلىق غەزىلىدە ھاياسىزلىقنى مۇنداق ئوبرازلىق تۇستە سۆكىدۇ:

«نە ئىرۇر قىز زىنىنتى؟ قىز زىنىنتى شەرمى ھايا،
قىز ئەمەس ئالۋاستىدۇر شەرمى ھاياسى بولمىسا».

نەپسانىيەتچىلىك، ئاچ كۆزلۈك، بېخىللىق ھەققىدە ئەھمەد مەھمۇد يۈكنەكى «ئەتەبەتۇلھەقايىق» داستانىدا:

96 «ئاچ كۆزلۈكمۇ ئەرنىڭ ياۋۇز خىسلىتى،
ئۇنىڭ كەينىدە غەم - پۇشمان ھەسرىتى.
بىل: بايلىق، گادايلىق خۇدا قىسمىتى،
ئاچ كۆزلۈكنىڭ ئەلگە يېتەر زەخمىتى.

98 كۆزى ئاچ يىغار، ھارمىغاي، زېرىكمىگەي،
بۇ ‹ئاچ كۆز› كېسەلنى كىملەر ئەملىگەي.
شۇ گەپ بار: بىراۋ تاپسا ئىككى - ئۈچ دىنار،
ئۇ (ئاچ كۆز) شۇئانلا ئۈچ ئۆرچ تەگلىگەي».
(«قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1981 - يىل 2 - سان، 14 - بەت)

دەپ يازسا، پېشقەدەم شائىر ئەھمەد زىيائىي كىشىلەرنى ئاچ كۆز بولماسلىققا ئۈندەپ، «نەي ساداسى»دا مۇنداق يازىدۇ:

«كۆزى ئاچ تويمىغۇرلۇقتىن ئۆزۈڭنى ساقلىغىن زىنھار،
بولۇپ قالما چۈمۈلىدەك كى چىشلەپ ئۈچرىغان دانىدىن.
قانائەت تاغىغا قون، بول ھومادەك ئەيىبتىن خالىي،
كېتەر قەددىڭ چىۋىندەك شىرنىلىك ھەرجايغا قونغاندىن».

دوستلۇق ھەققىدە XVIII ئەسىردە ياشىغان موللا بىلال ئىبنى يۇسۇپ خوتەنى « دىۋان بىلال »دا :

« ھەر كىشى بىرلە مۇساھىپ بولماغىل ،
دوستلۇق قىلماقىغە راغىپ بولماغىل .
دانىش ئەھلى بىرلە بولغىل ئاشىنا ،
ئەبلەھۇنادانىدىن ئايرىل ، بول پانا .
دوستلارنى قىل ھەمىشە ئېھتىرام ،
ھەم يىگىتلىكنى غەنىيمەت بىل مادام » .
(« تارىم » ژۇرنىلى 1981 - يىل 5 - سان ، 115 - بەت)

دەپ يازسا ، شائىر سادىن سادىرى « دوستۇمغا » ناملىق شېئىرىدا دوستلۇقنى قەدىرلەش ھەققىدە مۇنداق يازىدۇ :

« چىن دوستلۇقنى ئىزھار قىلىپ بولمايدۇ تىلدا ،
ياشايدۇ ئۇ يالقۇنلىنىپ يۈرەكتە ، دىلدا .
قەدىرلىكتۇر دوست قەدرىگە يەتكەن كىشىلەر ،
چىن دوستلۇقنى سەندەك ئىززەت ئەتكەن كىشىلەر » .
(« قەلب كۈيلىرى » شېئىرلار توپلىمىدىن)

ئاتا - ئانىنىڭ ھەققى ۋە ئاتا - ئانىنى ھۆرمەتلەش ھەققىدە بۈيۈك گۇمانىست شائىر ئەلىشىر ناۋائىي «ھەيرەتۇل ئەبرار»دا :

« باشنى پىدا ئەيلە ئاتا قاشىغا ،
جىسمىنى قىل سەدقە ئانا باشىغا .
تۈن - كۈنۈڭگە ئەيلەگىل نۇرپۇش ① ،

① نۇرپۇش — نۇر چاچقۇچى .

بىر سىنى ئاي ، ئاڭلا بىر سىنى قۇياش .
سۆزلىرىدىن چىقما قەلەم تاشقىرى ،
ھەرلىرىدىن قويما قەدەم تاشقىرى » .
(« ئەدەبىيات خرۇستوماتىيىسى » 1958 ـ يىل ، تاشكەنت)

دەپ يازسا ، پېشقەدەم ئەدىب رەھمىتۇللا جارى « دىققەت قىلىڭ » ناملىق غەزىلىدە ئاتا ـ ئانىنىڭ ئۆز پەرزەنتىنى تەربىيىلەپ چوڭ قىلىش ئۈچۈن چېكىدىغان جاپاسىنىڭ نەقەدەر ئېغىرلىقىنى ، شۇڭا پەرزەنتلەرنىڭ ئاتا ـ ئانىنى ھۆرمەت قىلىشىنىڭ ئىنتايىن زۆرۈرلۈكىنى سەممىيلىك بىلەن مۇنداق ئوتتۇرىغا قويىدۇ :

« سىز ئۈچۈن چەككەن جاپا ئاتا ـ ئانا ،
كۆڭلىنى خۇشنۇد قىلىپ ، ھۆرمەت قىلىڭ » .

مېھنەت سۆيۈش توغرىسىدا ئەلشىر ناۋائىي « چاھار دىۋان »دا :

« ئۆمۈرنى زايە ئەتمە ، مېھنەت قىل ،
مېھنەتنى سائادەتىڭ كەلدى بىل .

دەپ يازسا ، شائىر ھاجى ئەخمەت كۆلتېگىن مېھنەتنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى مۇنداق تەرىپلەيدۇ :

« ئىنسانلار ئۆمرىنىڭ قىممىتى مېھنەت ،
تۇرمۇشنىڭ مەزمۇنى ، زىننىتى مېھنەت .
ماقال بار : ‹ مېھنەتنىڭ تېگى ھالاۋەت › ،
مېھنەتتىن ئارزۇلار تاپار كامالەت » .
(« ۋىسال ئارزۇسى » شېئىرلار توپلىمىدىن)

ھۆرۇنلۇقنىڭ يامان ئىللەت ئىكەنلىكى ھەققىدە XIX ئەسىردە يېڭىساردا ئۆتكەن شائىر موللا سەئدۇللا « دىۋان سەئدۇللا »دا :

« ئۆزۈڭنى ئالدىماي ئىشىڭنى ساق قىل ،
يالقاۋلىقنى ھەم ئۆزۈڭدىن يات قىل .
ۋاقىت غەنىيمەت ، ئالتۇندىن قىممەت ،
ھالال ئەجرىڭدىن كۆڭۈلنى شاد قىل .
شىجائەتنى ھەردەم ئۆزۈڭگە يار قىل ،
ئۆزۈڭنى خار قىلماي كۈچۈڭنى خار قىل .
قولدەك ئىشلەپ بەگدەك يېتىپ يە ،
جاپا چەكسەڭمۇ يوقۇڭنى بار قىل » .

دەپ يازسا ، پېشقەدەم شائىر ئەھمەد زىيائىي « نەي ساداسى »دا ھۇرۇنلۇقنى ئەيىبلەپ مۇنداق يازىدۇ :

« ھۇرۇنلۇق ھەمدە تەييارتاپ بولۇش بەكمۇ يامان ئادەت ،
ئىبارەتتۇر بۇ ئىككىسى يىگىتلىكنى يوقاتقاندىن .
ئۇيۇقتا ھال شەپەقتىن ھەر سەھەر شۇ خەت يېزىلغايكىم ،
ئەمەس ھېچ نەرسە تاتلىقراق ئۆزى ئىشلەپ يېگەن ناندىن».

ھەسەت ۋە پىتنىنىڭ يامانلىقى ھەققىدە مۇھەممەت ئابدۇللا خاراباتى « كۇللىيات مەسنۋى خاراباتى »دا :

« پىتنە قىلماق خۇنى ناھەقتىن يامان ،
پىتنىچى بولماس جەھەننەمدىن ئامان .
خۇنى ناھەق پىتنىدىن پەيدا بولۇر ،
پىتنىدىن ئالەمدە كۆپ غوۋغا بولۇر .
ئۇشبۇ ئالەم پىتنىدىن بولغاي خاراب ،

پىتنىدىن كۆپرەك كىشى كۆرگەي ئازاب .
پىتنىدىن بولغىل يىراق ئەي خاس ئام ،
پىتنىچىغە قىلدى جەننەتنى ھارام .
پىتنىچى ئىككى جاھان خاۋارىدۇر ،
پىتنىچىلەردىن خۇدا بىزارىدۇر » .

دەپ يازسا ، شائىر غەنىزات غەيىۋرانى پىتنە ۋە ھەسەتنىڭ يامان- لىقىنى « ھەسەتخور » شېئىرىدا مۇنداق سۆكىدۇ :

« ھەسەتخورلۇق ھايات بېغىغا ،
چۈشكەن مۆلدۈر ، ئۈنگەن شۇمبۇيا .
ھەسەتخورنىڭ ئايىغى تەگكەن ،
باغ - ئېتىزدا قۇرۇيدۇ گىيا » .

خۇشامەتچىنى ئەيىبلەپ ناۋائىي « چاھار دىۋان »دا :

« چۇ خۇشامەت دېمەكنى باشلاسا قاش ،
كىم تۇتۇلسا دەمى ، كېسىلسە تىلى » .

دەپ يازسا ، شائىر ئابدۇرېھىم توختى خۇشامەتنىڭ يامان ئىللەت ئىكەنلىكىنى بىر پارچە رۇبائىيسىدا مۇنداق كۆرسىتىدۇ :

« ئىززەت - نەپسىڭنى ئۇرىدۇ يەرگە خۇشامەت ،
نومۇستۇر ، خارلىقتۇر چىن ئەرگە خۇشامەت .
گەر بىر شەخسكە خۇشامەتتىن گۈل كۆرۈنسەڭ ،
سەت كۆرۈنەر نىجاسەتتىن ئەلگە خۇشامەت » .

تەمەخورلۇقنى تەرك ئېتىش ھەققىدە XVIII ئەسىردە يا- شىغان شائىر مەھزۇن خوتەنى « دىۋان مەھزۇن »دا

www.uyghurkitap.com

كىشىلەرنى ئاگاھلاندۇرۇپ :

« قانائەت پىشە ① قىل گەر ئىستىسەڭ كەۋنەيىن ② ئارا ئىززەت،
تەمەيلەپ ③ زامانە بايلىرىدىن، ئۆزۈڭنى خار ئەتمە،
قىلىپ كۆڭلۈڭنى خالىي بارچىدىن سالىھ ئەمەل④ ئەيلە.
پاسادۇپىسىق⑤ بىرلە تاڭلا⑥ ئۆزۈڭنى شەرمىسار⑦ ئەتمە ».

دەپ يازسا، شائىر ۋاھىتجان غوپۇر « ئۈچ غەزەل »دە تەمەنىڭ يامانلىقىنى كۆرسىتىپ مۇنداق يازىدۇ :

« بىجىرىم تەنگە گويا چۈشكەن جاراھەتتۇر تەمە،
ھوش - ئەقلىنى كەسكۈچى ياۋۇز قاباھەتتۇر تەمە ».
چىقىرار ئادەمنى كاردىن يارىماس ئەخلەت قىلىپ،
قەلبى ساپ ئىنسان ئۈچۈن قاتتىق ئاھانەتتۇر تەمە ».

مانا بۇلار كلاسسىك ئەدەبىياتتىكى ئەدەپ - ئەخلاق كاتېگورىيىسىگە دائىر بارلىق مەزمۇنلارنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا يەنە ئاساسلىق تېمىلارنىڭ بىرى سۈپىتىدە تېخىمۇ چوڭقۇر، تېخىمۇ يارقىن ئاساستا تولۇق يورۇتۇلۇپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ ئەمەلىي سىپلىشتۇرمىسىدۇر.

ئەدەپ - ئەخلاق تېمىسىدىن قالسا، كلاسسىك ئەدەبىيا-

---

① پىشە ــ ئادەت.

② كەۋنەيىن ــ ئىككى ئالەم.

③ تەمەيلەپ ــ تەمە قىلىپ.

④ سالىھ ئەمەل ــ ياخشى ئىشلار.

⑤ پاسادۇپىسىق ــ پىتنە - پاسات، يامان ئىشلار.

⑥ تاڭلا ــ قىيامەت كۈنى.

⑦ شەرمىسار ــ قارا يۈز، شەرمەندە.

تىمىزدا سالماق ئورۇننى ئىگىلەپ كېلىۋاتقان تېمىلارنىڭ بىرى — ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ تېما ئەڭ ئاۋۋال كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا خەلق ئاممىسىنىڭ چەت ئەل باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئېلىپ بارغان قەھرىمانلىق كۆرەشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن تۇغۇلغان. خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن يارىتىلغان، خەلقىمىزنىڭ كەيخسراۋ باشچىلىقىدىكى ئىران تاجاۋۇزچىلىرى بىلەن ئېلىپ بارغان قەھرىمانلىق كۆرىشىنى ۋە ئۆز زېمىنىنى باسقۇنچىلاردىن مۇداپىئە قىلىشتا كۆرسەتكەن يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى نامايان قىلىشنى مەزمۇن قىلغان «تۇمارىس رىۋايىتى» بىلەن «شىراق ئەپسانىسى» بۇنىڭ جانلىق مىسالىدۇر.

ئۇيغۇر جەمئىيىتى فېئودالىزم باسقۇچىغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر ئۆتكۈرلىشىپ، قارىمۇقارشىلىقلار كەسكىنلەشتى. رېئال ھاياتتا يۈز بېرىۋاتقان ئادالەتسىزلىك، تەڭسىزلىك، چېكىدىن ئاشقان سىنىپىي زۇلۇم بىر قىسىم شائىرلارنى كەڭ دېھقانلار ئاممىسىغا ئوخشاش يورۇقلۇق، نىجاتلىق ئىزدەپ ئۆز يۇرتىدىن ياقا يۇرتلاردىكى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ قېشىغا، ياكى باشقا يۇرتلارغا سەرگەردان بولۇپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى. ئۇلار سەرگەردانلىق تۇرمۇشىنى باشتىن كەچۈرۈش جەريانىدا، تۇغۇلغان يۇرتىنى چوڭقۇر سېغىنىدى، ئۆزى ياشاۋاتقان زېمىنىنىڭ گۈزەل مەنزىرىسىدىن چەكسىز سۆيۈندى. بۇ زېمىنىنىڭ فېئودال ئەكسىيەتچىلەر ئايىغى ئاستىدا دەپسەندە بولۇۋاتقانلىقىغا قاتتىق ئېچىندى. نەتىجىدە ئۇلار ئۆز سېغىنىشىنى ياكى ئېچىنىشىنى ئەدەبىي شەكىل ئارقىلىق ھېسسىياتلىق، ئوبرازلىق ئىپادىلىدى. شۇنىڭ بىلەن ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسى دائىرە جەھەتتىن كېڭىيىپ، مەزمۇن جەھەتتىن بېيىدى. ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا بۇ تېما

يەنە كلاسسىك ئەدەبىياتتىكگە ئوخشاش ۋەتەننى چەت ئەل باسقۇنچىلىرىنىڭ تاجاۋۇزىدىن مۇداپىئە قىلىش، ئۆز يۇرتىنىڭ گۈزەللىكىنى تەسۋىرلەش ياكى ئومۇملاشقان ۋەتەن مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىش، ۋەتەنىنىڭ گۈزەل تاغ - دەريالىرىنى، خەلقىمىزنىڭ پەخرى، غۇرۇرى بولغان قەھرىمان تارىخىي شەھەرلەرنى مەدھىيىلەش، خەلقىمىز ياراتقان بۈيۈك شانلىق مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىدىن ئىپتىخارلىنىش، مىللىي قەھرىمانلىرىمىزنىڭ جاسارىتىدىن سۆيۈنۈشتەك كۆپ تەرەپلىمىلىك مەزمۇنلار بىلەن ئىپادىلەنمەكتە. مەسىلەن، XVIII ئەسىردە ياشىغان قەشقەرلىق شائىر گۇمنام تۇغۇلغان يۇرتى قەشقەرگە بولغان مۇھەببىتىنى «كاشغەر» رادىپلىق غەزىلىدە:

« مەزرەئى ① لۇتفى ئىلاھىدۇر دىيارى كاشغەر،
ئىشق ئىلىنىڭ قىبلىگاھىدۇر مەزارى كاشغەر.
ئىشقۇئۇلفەتچەشمەسىدىن دەردۇمىھنەتجۇش ئېتەر،
تۇپرىغى ھەسرەت بىلەن پۈتكەن ھىسارى كاشغەر.
...
ئەيش ئېلىگە خارىدىن كەلگەي گۈلى ئىشرەت ئېسى،
چۈن سۇلايمان دەۋلەتىدۇر خارۇزارى كاشغەر.
ئۇدۇ ② ئەتبەر تۇپراغىدۇر، ئابى كەۋسەردۇر سۈيى،
دۇررۇمەرجان تاشلارىدۇر كوھسارى كاشغەر.
يا پەرى، يا ھۆرى، يا باغى ئىرەم ③ ياد ئەيلىمەس،
شەھرىنى ئۇنتار بولۇر ھەركىم دۇچارى كاشغەر.

① مەزرەئى — تېرىلغان، تېرىلغۇ قىلىنغان.
② ئۇد — خۇش پۇراقلىق بىر خىل دەرەخ.
③ باغى ئىرەم — گۈزەل باغنىڭ نامى.

هۇشمەندۇ ، دەردمەندۇ ، مەردۇزەندۇرلەب چۇقەند ،
نارى خەندان ①، سبى رەئنا ②، ھەرنە بارى كاشغەر .
كاشغەر شەھرىن بىلىڭ گۇمنامنىڭ ياىلاغدۇر ،
دىلكۇشا ، ئىشرەت فەزا ③، ھەر سەبزەۋارى كاشغەر » .

دەپ ئىپادىلىسە ، شائىر رەھمىتۇللا جارى « كاشغەر » ناملىق شېئىرىدا ئانا يۇرتى قەشقەرگە بولغان مۇھەببىتىنى مۇنداق ئىزھار قىلىدۇ :

« كاشغەر دەپ نامى چىقسا بىلمەيىن قالماس كىشى ،
ئەڭ ئەزىز ، مەشھۇر شەھەر دەپ نامداردۇر كاشغەر .
تۇپرىقى زەر ، تېشى گۆھەر ، خۇددى ياقۇت تاغلىرى ،
باغلىرى جەننەتكە ئوخشاش مېۋىزاردۇر كاشغەر .
تىل يارار ئەنجۇر ، ئانارى ، ئۈزۈمدۇر پۇرباھا ،
قوغۇنى دەردكە شىپا ، تەنگە مادادۇر كاشغەر .
تۆت تەرەپ گۈلزار چىمەنلىك رەڭمۇرەڭدۇر گۈللىرى ،
ياپيېشىل قوينى ئۇنىڭ دائىم باھاردۇر كاشغەر » .
(« قەلب كۈيلىرى » شېئىرلار توپلىمىدىن)

ئەمدى ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىنىڭ كەڭ دائىرىلىك ئومۇملاشقان شەكىلدە ئىپادىلىنىشىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى : موللا سەئىدۇللا «دىۋان سەئىدۇللا » دا ۋەتەنىنىڭ قەدىر - قىممىتىنى تەرىپلەپ :

« بىپايان پاكىيان يۇرتۇم - دىيارىم ،
ھەر ياپراق ، گىياھى مەھبۇب - يارىم .

---

① نارى خەندان ــ كۈلۈپ تۇرغان ئانار .
② سبى رەئنا ــ قىزىل ئالما .
③ ئىشرەت فەزا ــ ئىشرەت يۈكسەلگەن ، ئىشرەت ئەۋج ئالغان .

دەقىقە ئايرىلىپ قالسام ئۇنىڭدىن ،
ساماندەك سارغىيىپ قالغاي دىدارىم» .

ياكى

« بىلىڭلار خالايىقلار بۇ يۇرت قەدرىنى بىلمەكلىك ،
ھەر پايراق ، گىياھىنى گۆھەرگە ئوخشە كۆرمەكلىك .
ئۆزگىچە خىيال قىلسا ئەقلىدىن ئېزىپ بەندە ،
بولۇپ شەرمەندە روي سىيا ئىتقا ئوخشە ئۆلمەگلىك »

دەپ يازسا ، پېشقەدەم شائىر تېيىپجان ئېلىيوپ ۋەتەنگە بولغان مۇھەببىتىنى مۇنداق ئىزھار قىلىدۇ :

« ئانا تۇپراق توپىسى گويا كۆزۈمگە تۇتىيا ،
چۆلىدە يۈرسەم ئۆزۈمنى سىزىمەن گۈلشەندىمەن .
سۇلىرى ئابىھايات ، كەۋسەر ئاڭا تۇرسا خۇمار ،
نە ئۈچۈن موھتاج بولۇپ خۇشتار بولاي زەمزەمگىمەن .
...
ئۆزگە يۇرتتا شاھى تون ئىچرە قۇرۇنغان تەنلىرىم ،
ئۆز ئېلىمدە يايرىغاي كىيسەم كۆلاھۇجەندىمەن .
راھىتى تۇرماق مۇشەققەت پەيتىمۇ راھەت ماڭا ،
دادلىسام راھەت ئارا تۇزكور بولۇپ ئۆلمەمدىمەن ؟
بىر ئۆمۈر قويىندا تەر تۆكسەم ئۇنى قىلسام رىزا ،
نە ئىمىشتۇر بىر ئۆمۈر ، مىليون ئۆمۈر خۇرسەندىمەن .
ئۆلمىدى دەڭلا مىنى ، ئۆلسەممۇ ياتسام كۆز يۇمۇپ ،
شۇ ئانا تۇپراقتا قىزىلغان ئېزىز قەبرەمدىمەن .
(« ۋەتىنىمنى كۈيلەيمەن » شېئىرلار توپلىمىدىن)

كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا ۋەتەنپەرۋەرلىككە ياندىشقان ھالدا قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئاساسلىق تې-مىلارنىڭ يەنە بىرى ئىنسانپەرۋەرلىك بولۇپ، بۇ تېما ھازىرقى بار مەنبەلەردىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بۇددا دىنى تارقالغاندىن باشلاپ شەكىللىنىشكە باشلىغان. چۈنكى، بۇددا دىنىنىڭ ئەقىدىسى بويىچە كىشىلەرنى ئازاب - ئوقۇبەت، جاپا - مۇشەققەتتىن قۇتۇلدۇرۇش، گۇناھتىن خالىي قىلىش، باشقىلار-نىڭ بەخت - سائادىتى ئۈچۈن كۆرەش قىلىش ئىنتايىن ساۋابلىق ئىش ھېسابلانغاچقا، خەلق ئارىسىدا مانا مۇشۇ ئەقىدىنى مەزمۇن قىلغان نۇرغۇن رىۋايەت، ئەپسانە، داستان، ھېكايىلار بارلىققا كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا ئىنسانپەرۋەرلىك تېمىسى بارلىققا كەلگەن.

«ناخشا پىرى پىرچەڭگى» دېگەن ئەپسانىدىكى پىر-چەڭگىنىڭ گۆردىكى ئۆلۈكلەرنى ئازاب پەرىشتىلىرىنىڭ سوئال - سوراق قىلىپ ئازابلىشىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن بىر ئۆمۈر قەبرىستانلىقتا ناخشا ئېيتىش بىلەن شۇغۇللانغانلىقى، ئاخىرىدا ئۆلۈلەرنى ئازابتىن خالىي قىلىپ، شاد - خۇراملىققا ئېرىشتۈرگەنلىكى؛ «ئوغۇزنامە» داستانىدىكى ئوغۇزخاننىڭ ئۆز قەبىلىسىدىكى ئادەملەرنىڭ، چارۋا ماللارنىڭ جېنىغا زامىن بو-لۇپ، بالايىئاپەت كەلتۈرۈۋاتقان تاق مۈڭگۈزلۈك يىرتقۇچ ھايۋان قىيات بىلەن كۆرەش قىلىپ، ئاخىرىدا ئۇنى ئۆلتۈرۈپ، ئەل - يۇرتنى خاتىرجەملىككە ئېرىشتۈرگەنلىكى؛ «چىستانى ئىلىگ بېك» داستانىدىكى ئىلىگ بېكنىڭ خەلق ئارىسىغا دەھشەتلىك ۋابا كېسىلىنى تارقىتىۋاتقان يەك (جىن) لار بىلەن ئۆزى يالغۇز كۆرەش قىلىپ، ئاخىرى ئۇلارنى يېڭىپ، خەلق ئامىسىنى ئاغرىق - سىلاق، ئۆلۈم ئاپىتىدىن قۇتۇلدۇرغانلىقى؛ «ئىككى تېگىن رىۋايىتى» دىكى كىچىك تېگىننىڭ خەلقنى گۇناھتىن

خالىي قىلىش ئۈچۈن خەتەرگە تەۋەككۈل قىلىپ، چىنتەمەنى ئەگگۈشتەرنى ئىپلىشقا ئەجدىھالار ماكانى كۆمۈشلۈك ئارالغا بارغانلىقى ۋە ئاخىرىدا ئىككى كۆزىدىن ئايرىلغانلىقى... مانا بۇلار كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى ئىنسانپەرۋەرلىك تېمىسىدىن شەكىللەنگەن روھنىڭ يارقىن گەۋدىلىنىشى ھېسابلىنىدۇ.

ئىنسانىيەت جەمئىيىتى فېئوداللىزم باسقۇچىغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، ئىنسانپەرۋەرلىك تېمىسىنىڭ دائىرىسىمۇ كېڭەيدى، ئىپادىلىنىش شەكلىمۇ باشقىچە تۈس ئالدى. يۇقىرى تەبىقىدىن كېلىپ چىققان بىر قىسىم ئوقۇمۇشلۇق زاتلار ياكى خەلق ئارىسىدىن كېلىپ چىققان بەزى ئەدىبلەر خەلق ئاممىسى بىلەن يېقىنلىشىش ۋەياكى ئىجتىمائىي رېئاللىقنى ئۆز بېشىدىن بىۋاسىتە كەچۈرۈش ئارقىلىق، خەلق ئاممىسىنىڭ ئۈستىدىكى جاپا - مۇشەققەت، زۇلۇمنىڭ نەقەدەر ئېغىرلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلاردا ئۆزى ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي رېئاللىقتىن نارازى بولۇش، خەلق ئاممىسىنىڭ دەرد - ئەلىمىگە ئىچ ئاغرىتىش، غەم - قايغۇسىغا ھېسداشلىق قىلىشتەك ئالىي - تۇيغۇ شەكىللىنىپ، ئۆز ئەسەرلىرىدە جەمئىيەتنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرىنى پاش قىلدى، خەلقنىڭ دەرد - قايغۇسىنى ئىنكاس قىلدى. ھۆكۈمرانلارنى ئەدلۇئادالەتكە، ئىنساپقا چاقىردى. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا مەۋجۇت ئىجتىمائىي جەمئىيەت ئورنىغا غايىۋى دۆلەت، غايىۋى پادىشاھنى دەسسەتمەكچى بولۇشى، ئىجتىمائىي تۈزۈمنى، ئەخلاقنى ئىسلاھ قىلىپ، ئەدلۇئادالەت، ھەققانىيەتنى ئورناتماقچى بولۇشى؛ گۇمانىست شائىر ناۋائىينىڭ:

«قەسرىكى، بەزىم ئۇندا مۇھەييا① بولۇپ،
زىننىتى فىردەۋسى مۇئەللا② بولۇپ.

---

① مۇھەييا — تەييار، تەييارگەرلىك.

② فىردەۋسى مۇئەللا — فىردەۋسدەك ئالىي جەننەت.

پەردىلىرى رىشتىسى ئەل جېنىدىن ،
لەلىيۇل شىنگەرفى① ئولۇس قېنىدىن .
شەمسى② ئەل مېلى بىلەن زەرىنگار③ ،
ئەل دۇرۇر لەلى④ بىللە گۆھەرىنگار .
غىشتىنى مەسچىت بۇزۇبان كەلتۈرۈپ ،
تېشىنى ئەل مەرقەدىدىن⑤ يەتكۈزۈپ .
...
زۇلمۇڭ ئىرۇر كۈندۈزى ، پىسقىڭ كېچە ،
زۇلۇم ئىلە پىسقىڭ نىچە بولغاي ، نىچە .
...
زۇلۇم ئۆزۈڭگە پىسقىدۇر ھەي ھوشيار ،
كەم قىل ئۇنى ، بولسا ساڭا ھوشيار » .

دەپ يېزىپ ، ئۆزى ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي مۇھىتنىكى قاراڭغۇ زۇلمەتنى پاش قىلىپ ، پادىشاھلارنى ئەدلۇئادالەتكە چاقىرىشى ؛ تارىخچى ۋە شائىر موللا مۇسا بىننى ئەيسا سايرامىنىڭ :

« بولمىغاچ زارۇتەزەررۇپ بىرلە يۇرت ئەھيانلىرى ،
زەخمىتى يەڭلىغ غەزەپنى نازىل ئەتتى ئول خەلاق .
قاتتىق ئولدى كەمبەغەل بىچارە غېرىبلار كۈنى ،
ئاچ - يالاڭلار ئاچقا ئۆلسە غەم يېمەسلەر توق قوساق » .
(« پاتقاقتىن شىكايەت » شېئىرىدىن)

① لەلىيۇل شىنگەرفى ــــ قىزىل رەڭلىك قىممەت باھالىق تاش .
② شەمسى ــــ قۇياش شەكلىدە ياسالغان خىش .
③ زەرىنگار ــــ ئالتۇن سىر ياكى ئالتۇن ھەل .
④ دۇرۇر لەلى ــــ ياقۇت تاش .
⑤ مەرقەد ــــ گۆر .

www.uyghurkitap.com

دەپ يېزىپ ، سىنىپىي زۇلۇم تۇپەيلىدىن ئاچ ـ يالىڭاچ ، خارۇزارلىقتا قالغان كەمبەغەل ، بىچارىلەرگە ئىچ ئاغرىتىپ ، قىزغىن ھېسداشلىق قىلىشى ــ مانا بۇلار كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا ئالغا سۈرۈلگەن ئىنسانپەرۋەرلىكنىڭ يارقىن گەۋدىلىنىشىدۇر.

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا بۇ تېما كونكرېت مەزمۇن دائىرىسىدىن قارىغاندا ، گەرچە كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى ئىنسانپەرۋەرلىكنىڭ مەزمۇنىدىن بىرئاز پەرقلىقتەك كۆرۈنسىمۇ ، ئەمما ئومۇمىي روھ جەھەتتىن ئىنسانىيەتنىڭ بەخت ـ سائادىتى ، مەنپەئىتى ، ھۆر ـ پاراۋانلىقى ئۈچۈن بولغان كۈرەشنى ئاساسىي چاقىرىق قىلغان ھالدا ، ئەلنىڭ خاتىرجەملىكى ، گۈللەپ ياشنىشى ۋە ھۆر ـ سائادەتلىك تۇرمۇشى ئۈچۈن ئايانماي تەر تۆكۈپ ئىشلەۋاتقان تىپىك قەھرىمانلار ئوبرازىنى يارىتىش ياكى ئۆزئارا دوستلۇقنى ، ئۆزئارا ھەمكارلىقنى ، خەلق ئۈچۈن ئىشلەشنى تەشەببۇس قىلىشتەك بىرقاتار مەزمۇنلار ئارقىلىق ئىپادىلەنمەكتە . مەسىلەن :

« يىراقتىن سۆزلە شائىر ، نازاكەت بۇلبۇلغا بوستان بول ،
ھەتتا كەلگۈسى ئەۋلادلىرىڭ تىلىغىمۇ داستان بول .
ئالمان ـ تالمان ئىجاد بىغىدا مېۋە پىشمىسۇن ،
ئەلگە غورا بەرمەيدىغان سادىق باغۋەن بول .
ئۆلۈم يوق ساڭا ، شائىر زادى ئۆلمەيدۇ ،
ئەلنىڭ بۈيۈك گەۋدىسىدىكى ساپ قىزىل قان بول .
چۆرگىلەي ، ئۆرگىلەي ، سادىغاڭ كېتەي ئەل بوينىدىن ،
ئەلنىڭ تۈيغۇسىغا ئانىدەك كۆيۈمچان بول » .

(لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ : « شائىر ھەققىدە مۇۋەششەھ » شېئىرىدىن)

بۇ مىسرالاردا ئىپادىلەنگەن شائىرنىڭ ئۆزىنى خەلق ئاممىسى بىلەن بىر جان ـ بىر تەن دەپ قاراش ، خەلقنىڭ قۇلىقى ،

تـىلى ، ئاۋازى دەپ ھېسابلاش ، ئىنسانپەرۋەرلىك روھىنىڭ ئىنتا-
يىن يارقىن ئاساستا گەۋدىلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا بىرقەدەر ئومۇملاشقان يەنە بىر تېما ــ مۇھەببەت تېمىسى بولۇپ ، ئۇ دەسلەپ ئىنسانلاردا تەبىئىي ھالدا شەكىللىنىدىغان بىر - بىرىنى ياخشى كۆرۈشتىن ھاسىل بولغان ، چىن يۈرىكىدىن ئۇرغۇپ تاشقان ۋاپادارلىق ، ساداقەتلىك تۇيغۇ ئاساسىدىكى ھەقىقىي ئىشق - مۇھەببەتتىن تۇغۇلغان . « تۈركىي تىللار دىۋانى » ئارقىلىق بىزگە يېتىپ كەلگەن قەدىمكى قوشاقلار ئىچىدىكى مۇھەببەت قوشاقلىرىدىن بۇنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز . مەسىلەن :

« مەستانە ئۇنىڭ كۆزى ،
مېھماندۇر ئۇنىڭ يۈزى .
تولۇن ئايدەك يۈزى ،
پارە قىلدى يۈرىكىمنى .

ئىشقىم مېنىڭ كۈچەيدى ،
كېچە - كۈندۈز يىغلايمەن .
كۆردى كۆزۈم تۆرپەتىن[1] ،
يۈرتى قېلىپ يىراقتا » .

مۇھەببەت تۇيغۇسى ئەسلىدە چىن ئىنسانىي ئىشق تۇيغۇسىنى تەسۋىرلەشتىن كېلىپ چىققان بولسىمۇ ، بىراق كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە فېئودالىزمنىڭ قاتمۇقات زۇلمى ۋە مەنىۋى كىشەنلىرى ، شۇنداقلا فېئودال ئەزگۈچىلەرنىڭ كەيپ - ساپا ، ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇش مەنپەئەتلىرىنى قوغداش ئاساسىدا شەكىللەنگەن خىلمۇخىل فېئوداللىق قائىدە - تۈزۈملەر ئەم-

[1] تۆرپەتىن ــ ئايرىلىش .

گەكچى خەلقنى ئېغىر هالدا خارلاپ، دەپسەندە قىلىپلا قالماس-
تىن، ئەڭ مۇهىمى ئۇلارنىڭ كىشىلىك ئەركىنلىكىنى بوغۇپ،
چىن ئىنسانىي تۇيغۇدىن تۇغۇلغان مۇهەببەت ئىستىكىنى ئەمەلگە
ئاشۇرۇشقا يول قويمىدى. شۇنداق بولغاچقا، بۇ دەۋردىكى
ئىجادىيەت خادىملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى مۇهەببەتتىن ئىبا-
رەت بۇ ئۆلمەس تېما ئارقىلىق چىن ئىنسانىي مۇهەببەت
ئىستىكىنى قوللاپ، ۋاپادارلىق، ساداقەت تۇيغۇلىرىنى قىزغىن
مەدھىيىلىگەندىن تاشقىرى، خەلق ئاممىسىنىڭ فېئوداللىق تۈزۈم
ۋە ئۇنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىغا قارشى تۇرۇش، ئەينى دەۋردىكى
بوغۇلغان ئەركىنلىك ھەم دېموكراتىيىنى قولغا كەلتۈرۈش يولى-
دىكى بۈيۈك غايىلىرىنى ئالغا سۈردى.

چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ سۆز سەنئىتى جەھەتتە
بالاغەت ھەم كامالەتكە يەتكەن ئەڭ ماھىر، چېچەنلىرىدىن بولغان
لۇتفى، سەككاكى، ئاتايى، ناۋائىي ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋر-
لەردە ئۆتكەن مەشرەپ، زەلىلى، نۆبىتى، ئەرشى، گۇمنام،
قەلەندەر، سەبۇرى، ئېمىرى، زوھۇرى، موللا بىلال قاتارلىق ئە-
دىبلەرنىڭ ئەسەرلىرىدە ئالغا سۈرۈلگەن مۇهەببەت ئىستىكىنى
ھاياتقا مەزمۇن بېغىشلىغۇچى ھەرقانداق ئالىي نەرسىدىن، ھەتتا
سەككىز جەننەتنىڭ ئەڭ ئېسىلى، ئەلاسى بولغان فىردەۋسنىڭ
راھىتىدىن ئارتۇق بىلىپ، ئۆز ئىستىكىگە يەتمەكنى قىزغىن ئارزۇ
قىلىش، ياردىن يەتكەن جەبرۇجاپانى ئۆزى ئۈچۈن دۆلەت،
بەخت - سائادەت ھېسابلاپ، ئۇنىڭغا ۋاپادارلىق ۋە
ساداقەتمەنلىك كۆرسىتىش، ھەتتا مۇهەببەت ئىستىكىنى ئەمەلگە
ئاشۇرۇش يولىدا ئەگەر كېرەك بولىدىكەن ئۆز ھاياتىدىن
كېچىش، قۇربان قىلىش... قا تەييار تۇرۇشتەك ئىدىيىۋى مەز-
مۇنلار، يا بولمىسا ناۋائىي، نىزارىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى
ۋاپادارلىق، ساداقەتلىكتە ۋايىغا يەتكەن ھەقىقىي ئاشىق - مە-

شۇقلار — پەرھاد بىلەن شېرىن، لەيلى بىلەن مەجنۇن، ۋامۇق بىلەن ھوزرا، مەھزۇن بىلەن گۈلنىسا، مەسئۇد بىلەن دىلئارام، رابىيە بىلەن سەئىدىنلارنىڭ ئىنسانىي ئەركىنلىكى ۋە چىن مۇھەببەت ئىستىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن فېئودالىلىق قائىدە - تۈزۈم، مەنىۋى كىشەنلەرگە قىلچە پەرۋا قىلماي، ھەقىقىي ئاشىق - مەشۇقلارغا خاس جاسارەت بىلەن مەيدانغا چىقىپ، ئىنسانىي ئەركىنلىكنى بوغۇپ، مۇھەببەت ئىستىكىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا توسقۇن بولۇۋاتقان فېئودالىلىق تۈزۈمنىڭ قائىدە - تەرتىپلىرى ۋە ئۇنىڭ قوغدىغۇچىلىرى بىلەن كەسكىن كۈرەش قىلىشى، ئاخىرىدا فېئودالىلىق تۈزۈمگە ۋە ئۇنىڭ قائىدە - تەرتىپلىرىگە بولغان نارازىلىقى، شۇنداقلا فېئودالىلىق تۈزۈمگە قارشى ئىسيانكارلىق روھىنى ئىپادىلەپ ئۆزىنى قۇربان قىلىشى؛ ياكى بولمىسا، ھىرقىتنىڭ «مۇھەببەتنامە مېھنەتكامە» داستانىدىكىدەك چىن دوستلۇق، خالىسلىقنىڭ سىمۋولى بولغان سابانىڭ ۋاستىچى بولۇشى ئارقىسىدا ھەقىقىي ئاشىقنىڭ ۋەكىلى بۇلبۇلنىڭ ۋاپادار مەشۇقى قىزىلگۈل بىلەن ئۇچرىشىپ، بەختلىك ھالدا قوشۇلۇشى؛ لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نورۇز» داستانىدىكىدەك دوستلۇق ئەلچىسى بولغان بۇلبۇلنىڭ ياردىمى ئارقىلىق يار ۋەسلىگە يەتكەن نورۇزنىڭ فېئودالىلىق قائىدە - تەرتىپلەرنىڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇچراپ گۈلدىن ئايرىلىپ كېتىشى ۋە بىر مەزگىللىك جۇدالىق كۈلپەتلىرىنى، ھىجران قايغۇلىرىنى باشتىن كەچۈرۈش ئارقىلىق ئاخىرى خۇشال - خۇرام تېپىشىپ، مۇراد - مەقسەتلىرىگە يەتكەنلىكى، مانا بۇلار كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى مۇھەببەت تېمىسىنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى ۋە ئۇنىڭ ئوخشاش بولمىغان باش تېما ئاساسىدا ھەل قىلىنىشىدۇر.

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا بۇ تېما كوممۇنىستىك ئەخلاقنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى سۈپىتىدە، ۋەتەننىڭ تىنچ - ئا-

مانلىقى ، دۆلەتنىڭ جانجان مەنپەئىتى، كوللېكتىپنىڭ بەخت - سائادىتىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇپ ، ۋاپادارلىق ، ساداقەتلىك ، قەھرىمانلىق ، ئىشچانلىقنى چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنىڭ تۈپ شەرتى قىلىپ ، ھۇرۇنلۇق ، مىشچانلىق ، ئالا كۆڭۈللۈك ، ۋاپاسىزلىقنى ئۇنىڭ بىلەن ئەسلا سىغىشالمايدىغان قارىمۇقارشى ھالەتتىكى سەبىي نەرسە سۈپىتىدە گەۋدىلەندۈرمەكتە . مەسىلەن :

« ئىشقىمىز تۇتاشقان ئۈزۈلمەس بولۇپ ،
ئانىلار ئانىسى ۋەتەن سۆزىدە .
بىر چىمدىم تۇپىنى جېنىم دەپ بىلسەڭ ،
تەبەسسۇم ئوينايدۇ يارىڭ كۆزىدە .

ۋەتەننى گۈللەشكە تەر تۆكسەڭ دائىم ،
شۇ بولار بىز ئۇچۇن ئەڭ ئېسىل كۈنلەر .
ئۇلۇغدۇر ئانا يەر ، ئۇلۇغدۇر ۋەتەن ،
ۋەتەندىن كۈچ ئېلىپ ئىشقىمىز گۈللەر » .

(ئوسمانجان ساۋۇتنىڭ « يىراقتىن خەت » شېئىرىدىن)

مانا بۇ مىسرالار ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدىكى مۇھەببەت تېمىسىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈلگەن ، ۋەتەننى سۆيۈش ، ۋەتەننى گۈللەندۈرۈش ئالدىنقى شەرت قىلىنغان ئاساستىكى ئوبرازلىق ، يارقىن سۈرەتلەنگەن كۆرۈنۈشى بولسا ، تۆۋەندىكىسى ئۇنىڭ ۋاپاسىزلىققا قارىمۇقارشى قويۇلغان ھەمدە ۋاپاسىزلىق قاتتىق قامچىلانغان ھالەتتىكى گەۋدىلىنىشىدۇر .

« مېنى سەن بىۋاپا دەيسەن ، ئۆزۈڭ قانچە ۋاپا قىلدىڭ ؟
ئەجەب گەپقۇ ، نېمىشقا بۇ ئاھانەتنى ماڭا قىلدىڭ .

لېۋىمدىن مەي بېرەي ، گۈلدەك ئېچىلغىن دەپ مېنى گوللاپ ،
سېلىپ جىسمىمغا تەشنالىق ، يۈزۈمنى كەھرىۋا قىلدىڭ .
ۋاپانىڭ مەنىسى تەتۈر ئىكەن سەن ئوقۇغان بابتا ،
ئەمەس بولسا ، نېمشقا مەن ۋاپا قىلسام جاپا قىلدىڭ .
جاھاندا تۇتىيانى ھېچ كىشى كۆرمەپتىكەن زادى ،
گويا سەنمۇ ۋۇجۇدۇڭدا ۋاپانى تۇتىيا قىلدىڭ » .
(تېيىپجان ئېلىيوپنىڭ « بىزار بولدۇم » شېئىرىدىن)

يۇقىرىقى بىر قاتار پاكىتلار ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا تەسۋىرلىنىۋاتقان خېلى بىر قىسىم تېمىلارنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتقا ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەنلىكىنى ، كلاسسىك ئەدەبىيات ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنى مول تېما ئاساسى بىلەن تەمىنلىگەن مۇھىم مەنبە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

كلاسسىك ئەدەبىيات ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنى مول تېما ئاساسى بىلەن تەمىنلەپلا قالماستىن ، يەنە ھازىرقى زامان دەۋر رېئاللىقى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان نۇرغۇن سيۇژىتلار بىلەن تەمىنلىدى .

« پەرھاد ـ شېرىن » رىۋايىتىنى تۇنجى قېتىم X ئەسىردە ئىران شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى ، XII ئەسىردە ئەزەربەيجان شائىرى نىزامى گەنجىۋى پارس تىلىدا « خىسراۋ ۋە شېرىن » دېگەن نام بىلەن ؛ XVI ئەسىردە ھىندىستاندا ياشىغان تۈركىستانلىق ئەمىر خىسراۋ دېھلىۋى ، خارەزملىق قۇتۇبى ئۇيغۇر قىپچاق تىلىدا « شېرىن ۋە خىسراۋ » دېگەن نام بىلەن يازدى . ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ناۋائىي ، ئۆمەر باقى ، ئابدۇرېھىم نىزارىلار ئۇيغۇر تىلىدا « پەرھاد ـ شېرىن » دېگەن نام بىلەن داۋاملاشتۇرۇپ ، بۇ رىۋايەتنىڭ مەزمۇنىنى

مەيلى سيۇژىت جەھەتتىن، مەيلى پېرسوناژلار جەھەتتىن ياكى مۇھىت، ئورۇن جەھەتتىن بولسۇن، كۆپ تولۇقلاپ بېيىتتى، بەدىئىي شەكلى جەھەتتىنمۇ ئۆستۈرۈپ، مۇكەممەللىككە ئىگە قىلدى. ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا بۇ سيۇژىت يەنە پېشقەدەم شائىر نىمشېھىت تەرىپىدىن داستان شەكلىدە قايتا ئىشلىنىپ، ئۇيغۇرلار ھاياتىغا پۈتۈنلەي ئېلىپ كىرىلگەندىن باشقا، ئارتىس ۋە دراماتورگ ئەمەت ئۆمەر تەرىپىدىن سەھنىلەشتۈرۈلۈپ، ئۇيغۇر درامىچىلىقىنى بېيىتتى ۋە جانلاندۇردى.

قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىن چاغىتاي خانلىقى دەۋرىگىچە ئارىلىقتا خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن «غېرىب – سەنەم» داستانى XV ئەسىردە ياشىغان قەشقەرلىق يۈسۈپ ئىبنى قادىر ھاجى تەرىپىدىن تۇنجى قېتىم يازما ئەدەبىياتقا ئېلىپ كىرىلگەندىن بويان، بۇ داستاننىڭ سيۇژىتى تا XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگۈچە ئارىلىقتا كۆپلىگەن خەلق داستانچىلىرى ۋە يازغۇچىلىرى تەرىپىدىن قايتا – قايتا پىششىقلاپ ئىشلەندى. ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا بۇ سيۇژىت يەنە ئۆزگە خاس ئۇرىگىناللىققا ئىگە بولغان ھالدا «غېرىب – سەنەم» نامى بىلەن سەھنە ۋە ئېكرانلاردا نامايان بولۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتماقتا. ئېلى ئىبزىز يازغان «غېرىب – سەنەم» ئوپېراسى بىلەن پېشقەدەم يازغۇچى زۇنۇن قادىرى يازغان «غېرىب – سەنەم» سىنارىيىسى ئەنە شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر.

XIX ئەسىردە قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ يامانيار يېزىسى كۆكچى كەنتىگە قاراشلىق سۇبھاناللا مەھەللىسىدە بولۇپ ئۆتكەن رابىيە – سەئدىن ۋەقەسىمۇ شۇنداق. بۇ ۋەقەنى تۇنجى قېتىم ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئابدۇرېھىم نىزارى «رابىيە – سەئدىن» نامى بىلەن داستان شەكلىدە يېزىپ چىققان. ئاردىن

100 نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىن ئەھمەد زىيائىي، ئىمىر ھۈسەيىن قازىھاجىم، مۇھەممەتئېلى زۇنۇن، سەمەت دۇگايلى قاتارلىقلار ئارقا - ئارقىدىن يازدى. بەزىلەر سەھنىلەشتۈرۈپ ئوپېرا شەكلىگە كەلتۈردى. بۇ ئوپېرالار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىياتىر چىلىقىنىڭ يېڭى مۇۋەپپەقىيەتى سۈپىتىدە سەھنىلەردە كەڭ تاشا ئوينالماقتا.

نوزۇگۇم، سادىر پالۋان، نەسىردىن ئەپەندى، موللا زەيدىن، سەلەي چاققان، ئامانىسا، ئىپارخان، چىن مودەن، مايىمخان قاتارلىقلارنىڭ ھاياتى مەزمۇن قىلىنغان سيۇژىتلارغا نىسبەتەنمۇ شۇنى ئېيتىش مۇمكىن.

XIX — XVII ئەسىر رېئاللىقىدىن تاللىۋېلىنغان بۇ سيۇژىتلار كلاسسىكلىرىمىزنى خام ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەپ، ئۇلارنىڭ نۇرغۇن نادىر ئەسەرلەرنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشىغا ئاساس تىكلەپ بېرىپلا قالماستىن، شۇنداقلا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىن سەيپىدىن ئەزىزى، خېۋىر تۆمۈر، تېيىپجان ئېلىيوپ، تېيىپجان ھادى، ھاجى ئەخمەت كۆلتېگىن، تۇرسۇن ياسىن، تۇرسۇنجان لېتىپ قاتارلىقلارنىمۇ ئىلھاملاندۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئىجادىيەت ئاكتىپلىقىغا مەلۇم تەسىر كۆرسەتكەنلىكتىن، ئۇلار بۇ سيۇژىتتىن پايدىلىنىپ رومان، پوۋېست، ھېكايە، كىنو سىنارىيىسى، سەھنە ئەسىرى، داستان، شېئىرلارنى يېزىپ، خەلق ئاممىسىنى مول مەنىۋى ئوزۇقلار بىلەن تەمىنلىگەنلىكىنى كۆرىمىز.

شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىيات تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلەنگەن يۇقىرىقى بىر قاتار ئەنئەنىۋى سيۇژىتلار كلاسسىك ئەدەبىياتتىكى سيۇژىتلارنىڭ ئاددىي تەكرارلانمىسى بولماستىن، بەلكى زامان، ماكان ئېتىبارى بىلەن قايتا يۇغۇرۇلغان ۋە يازغۇچىنىڭ مەلۇم

مۇددىئا ، مەقسىتىگە بويسۇندۇرۇلغان بولۇپ ، ئۆزىگە خاس ئورىگىناللىقا ئىگە . بۇ سىيۇژىتلارنىڭ ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا قايتا ئىشلىتىلىشى خەلقىمىزنىڭ ئەدەپ ـ ئەخلاق كۆزقارىشىنى تىكلەش ، ۋەتەنپەرۋەرلىك ، ئىنسانپەرۋەرلىك تۇيغۇسىنى ئۆستۇرۇش ، كۇرەشچانلىق ، قەھرىمانلىق جاسارىتىنى ئۇرغۇتۇش ، مىللىتىمىزنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى ، مەدەنىيىتىنى چۇشەندۇرۇشتە بەلگىلىك رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە .

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتقا بولغان ۋارىسلىق مەسىلىسى يەنە ژانىر ، تۇر ، شەكىللەردىمۇ روشەن گەۋدىلىنىدۇ . ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى دەۋر تەرەققىياتى بىلەن مەزمۇن جەھەتتىن كلاسسىك ئەدەبىياتقا قارىغاندا زور دەرىجىدە بېيىغان ، تېما دائىرىسى مىسلىسىز كېڭەيگەن ، تەسۋىرلەش ئوبيېكتىمۇ ئۆزگەرگەن ، كۆپ خىل شەكىلگە ئىگە ، شەكلى مىللىي ، مەزمۇنى سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات بولسىمۇ ، بىراق ئۇنىڭ شەكلىدىكى بىر قىسىم ژانىرلار ، شېئىرىي تۇر ، شېئىرىي شەكىللەرنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا خېلى قەدىمدىن تارتىپ ، ئەۋلادمۇئەۋلاد داۋاملاشتۇرۇلۇپ كېلىۋاتقانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز . بۇنىڭ سەۋەبلىرىدىن بىرى ، دەۋرنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇنى ، تەسۋىرلەش ئوبيېكتى ئۆزگەرگەن بولسىمۇ ، بىراق ئەدەبىياتنىڭ شەكىلگە تەئەللۇق بولغان ژانىر ، تۇر ، شەكىللەر ئۆزىنى بەلگىلەپ تۇرۇۋاتقان مەزمۇنغا نىسبەتەن نىسپىي مۇستەقىللىقىنى ساقلىغان ھالدا ئۇنىڭ ئۆزگىرىشىدىن ئارقىدا قالغانلىقى ، مۇنداق شارائىتتا تېز ئۆزگىرىپ ، راۋاجلىنىۋاتقان يېڭى ئەدەبىيات مەزمۇنىنى كونا ژانىر ، تۇر ، شەكىللەر بىلەن ئىپادىلىمەكتىن باشقا ئامالىنىڭ يوقلۇقى ؛ ئىككىنچىدىن بىر خىل مەزمۇنىنى كۆپ خىل شەكىل بىلەن ، ھەر خىل مەزمۇنىنى بىر خىل شەكىل بىلەن

ئىپادىلەشكە بولىدىغان ئىمكانىيەت كۆپ ھاللاردا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىيلىرىگە كەڭ دائىرىدە شەكىل تاللاش پۇرسىتىنى يارىتىپ بەرگەنلىكى، مۇنداق قۇلاي پۇرسەتتىن پايدىلانغان ئۇيغۇر ئەدىبلىرى ئۆز ئەسىرىنى جامائەتچىلىك ئارىسىدا ئالقىشقا ئىگە قىلىش ئۈچۈن ئىمكان بار خەلق ئاممىسى ياقتۇرىدىغان، كەڭ ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە بولغان، شۇنداقلا ئۇزۇن دەۋرلەردىن بۇيان كۆپ ئىشلىتىلىش ئارقىلىق بىرقەدەر پىشىپ يېتىلگەن ئە- دەبىي شەكىلنى تاللاشقا ئىنتىلگەنلىكى قاتارلىق سەۋەبلەر كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى بىر قىسىم ژانىر، تۇر، شەكىللەرنى ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىمىزدا يەنە داۋاملاشتۇرۇپ قوللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان. شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدىبلىرى كلاسسىك ئەدەبىيات- تىكى بىر قىسىم ژانىر، تۇر، شەكىللەرگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا قوللانغاندا ئەينەن ئەمەس، بەلكى دەۋرىمىزنىڭ ئۆزگىرىپ تەرەققىي قىلىشۋاتقان مۇرەككەپ تۇرمۇش مەزمۇنىغا ماس كەلگۈدەك ھالەتتە ئىسلاھ قىلىپ مەلۇم دەرىجىدە يېڭىلاپ قوللانغان. مەسىلەن، پىروزا ژانىرى كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى قەدىمكى شەكىللەرنىڭ بىرى، بۇ شەكىلدە تۇنجى قېتىم قەشقەر تەۋەسىدىكى رابات ئوغۇزلۇق ئۇيغۇر ئەدىب ناسىرىددىن بۇرھانىددىن ئوغلى رابغۇزى 72 بابلىق « قىسسەسى رابغۇزى » ناملىق رومانىنى 1311 - يىلى يېزىپ، پىروزا ژانىرىغا ئاساس سالغان. ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ ژانىر XVIII ۋە XIX ئەسىر- لەردە ياشىغان ئۇيغۇر ئەدىبلىرىدىن موللا سىدىق يەركەندى، ئۆمەر باقى، موللا مۇھەممەت سادىق قەشقەرى، موللا بىلال بىننى موللا يۇسۇپلەر ئىجاد قىلىپ، « نەسرى مىرزا مۇھەممەت ھۇسەيىنبەگ »، «پەرھاد - شىرىن»، « تەزكىرە ئەزىزان »، «تەزكىرە ئەسھابۇل كەھب »، «نوزۇگۇم» قاتارلىق رومان،

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى

قىسسىلەرنى يېزىپ، ئۇنى يېڭى تەرەققىيات باسقۇچىغا كۆتۈرگەن.

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا قېيىيۇم تۇردى، زوردۇن سابىر، ئەخەت تۇردى، ئابدۇللا تالىپ، ئابدۇراخمان قاھار، ئايشەم ئەخمەت، تۇردى سامساق، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئايلا ئەخمەدى قاتارلىقلار بۇ ژانىرنى داۋاملاشتۇرۇپ، ھەر تەرەپلىمە مۇكەممەللەشتۈردى. ئۇلارنىڭ بۇ ژانىردىكى ئەڭ زور ئۇتۇقى شۇكى، ئۇلار كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ رومانچىلىق ئۇسلۇب ئەنئەنىسىنى ھازىرقى تۇرمۇشنىڭ مەزمۇنىغا بېقىندۇرغان ئاساستا ۋەقەلىكلەرنى ياۋروپا رومانچىلىقىغا ئوخشاش بابلارغا بۆلۈش ئۇسۇلىنى ئەمەس، بەلكى كىچىك ھېكايىلارغا بۆلۈش، ھەربىر ھېكايىغا ئايرىم ماۋزۇ قويۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ھېكايە ئىچىدىن ھېكايە چىقىرىپ، پۈتۈن ئەسەر مەزمۇنىنى ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن ئورگانىك بىرلىككە ئىگە قىلغان. شۇنداق بولغاچقا، بۇ رومانلار ۋەقەلىكنىڭ قىزىقارلىق، پېرسوناژلىرىنىڭ جانلىقلىقى بىلەن كىتابخانلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ سۆيۈنۈپ ئوقۇشىغا مۇيەسسەر بولماقتا.

نەسىرمۇ پروزىغا ئوخشاش كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى قەدىمكى ژانىرنىڭ بىرى. بىز ئۇنىڭ دەسلەپكى ئۈلگىلىرىنى مىلادىيە 716 ـ، 732 ـ، 735 ـ، 759 ـ يىللىرى ئۇيغۇر خاقانلىرىدىن تونيۇقۇق، بىلگە قاغان، كۆلتېگىن، قۇتلۇق بىلگە قاغانلارنىڭ خاتىرىسىگە ئورنىتىلغان مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىدا ئۇچرىتىمىز. بۇ مەڭگۈ تاشلارنى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى نەسىرنىڭ قەدىمكى ئۈلگىسى دېيىشىمىزنىڭ ئاساسىي سەۋەبلىرىدىن بىرى، بۇ مەڭگۈ تاشلار تەرجىمھال خاراكتېرىگە ئىگە؛ ئىككىنچىدىن بۇ مەڭگۈ تاشلاردا كونكرېت بىرەر ۋەقەلىكنى تەسۋىرلەشتىن كۆرە، ئومۇمىي بايان ئۇسۇلىنى قوللى-

نىپ ، تارىخىمىزدىكى شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنىڭ گۈللىنىشى ۋە هالاك بولۇشى ، كۆلتېگىن ، بىلگە قاغان ، تونيۇقۇق ، قۇتلۇق بىلگە قاغانلارنىڭ جەڭگىۋار ھەربىي يۈرۈشلىرى ، ئۆز مەملىكەتلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ، تىنچلاندۇرۇش ، كۈچەيتىش يولىدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى بىلەن تۆھپىلىرىنى ئىنتايىن نازۇك شائىرانە تىل بىلەن قىسقا ، مەزمۇنلۇق ئىپادىلىگەن ؛ ئۇچىنچىدىن بۇ مەڭگۇ تاشلاردىكى جۈملىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ھازىرقى زامان نەسرلىرىگە ئوخشاش قاپىيەلىك ئاساستا تۈزۈلگەن ؛ تۆتىنچىدىن شېئىرىي خۇسۇسىيىتى كۈچلۈك بولۇپ ، ساپ ، سەمىمىي ھېسسىيات ئۇرغۇپ تۇرىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ مەڭگۇ تاشلاردا ئىشلىتىلگەن گۈزەل ئوخشىتىشلار ، جانلاندۇرۇش ، مېتافورا قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاسىتىلەر ، خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى ئۇنىڭ ئوبرازچانلىقىنى ئۆستۈرۈپ ، بەدىئىي تەسىرىنى كۈچەيتكەن . بىز كۆلتېگىن مەڭگۇ تېشىدىن كەلتۈرگەن تۆۋەندىكى پارچىدىن بۇنى چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز : « جەمئىي 25 قېتىم يۈرۈش قىلىپ ، 13 قېتىم جەڭ قىلدۇق . قاغانلىقى بارلارنى قاغانلىقىدىن ، قاغانى بارلارنى قاغانىدىن مەھرۇم قىلىپ ، تىزى بارلارنى تىزلاندۇرۇپ ، بېشى بارلارنى باش ئەگدۈرۈپ ، بويسۇندۇردۇق » .

ناۋائىي يازغان « مەھبۇبۇلقۇلۇب »مۇ نەسرنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى ئەڭ ياخشى نەمۇنىسى بولالايدۇ . ئۇ مەڭگۇ تاشلارغا ئوخشاش جۈملە قۇراشتۇرۇلۇش جەھەتتىن قاپىيەلىك ، تىل جەھەتتىن ھېسسىياتلىق ، ئوبرازلىق بولۇشتىن تاشقىرى ، نەسرنىڭ بايان ، تەسۋىر ، مۇھاكىمىدىن ئىبارەت ھەر خىل ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى گىرەلەشتۈرۈپ قوللىنىشتەك ئالاھىدىلىكىنى ئۆزىدە گەۋدىلەندۈرگەن . مەسىلەن ، « دېھقانكى دان ساچار ، يەر تېرىماق بىلەن رىسقى يولىنى ئاچار ، قوشى① ھەم ئىككى زور

---

① قوشى — ئۆكۈزى .

پەھلىۋان ۋە يۈكسەك بويۇن سۇنۇپ، ئالدىغا راۋان ... پەقىرلەر رىسقى ئۇنىڭ بىلەن مۇكەممەلدۇر. غېرىبلار ئوقتى ئۇنىڭ تۆپەيلى يېتەرلىكتۇر ... »

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا بۇ ژانىر كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى نەسرىنىڭ سۆز - جۈملىلەرنى قاپىيىلىك تۈزۈش، تىلىنىڭ ھېسسىياتلىق، ئوبرازلىق بولۇشىغا ئەھمىيەت بېرىش، ئىپادىلەش ئۇسۇلىدا كۆپ خىل شەكىللەرنى گىرەلەشتۈرۈپ قوللىنىشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن قېرىنداش مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىكى نەسىر ژانىرىنىڭمۇ بەزى ئارتۇقچىلىقلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ قوبۇل قىلىش ئارقىسىدا، بۈگۈنكى كۈندە ئۇ باشقا ژانىرلار بىلەن باراۋەر ئورۇندا تۇرالايدىغان، مۇستەقىل، مۇكەممەل بىر ژانىرغا ئايلاندى. مەسىلەن، « ئېھ مايىسلار، ئېھ، دولقۇنلۇق مەخمەل دېڭىزى! سەن گۈزەلسەن، كۈچلۈكسەن، قۇياشقا، يورۇقلۇققا ئاشىقسەن! سەن يورۇق دۇنياغا كۆز ئاچىسەنۇ دەرھال شادلىنىپ سىلكىنىسەن، قاناتلىرىڭنى يېيىپ، ئۆرىگە ئىنتىلىسەن، سىكۇنتىسىرى چوڭىيىپ، گۈزەللىشىپ بارىسەن! سەن بەجايىكى بىزنىڭ دەۋرىمىزگە ئوخشايسەن!

ئېھ، گۈزەل مايىسلار، مەن ساڭا قاراپ ئۆز ياشلىقىمنىڭ ئەينى ئۆزىنى كۆردۈم. دۇنيادا سەندىنمۇ قۇدرەتلىك، سەندىنمۇ جۇشقۇن نەرسە بارمىكىن! ... »

قاھار جېلىلنىڭ « قۇياش ۋە مايسا » ناملىق نەسرىدىن ئېلىنغان بۇ پارچىدا قۇياش نۇرىدىن بەھرە ئېلىپ، دۇنياغا گۈزەللىك بېغىشلاۋاتقان مايسىنىڭ قۇدرەتلىك ھاياتىي كۈچكە تولغان جۇشقۇن ھالىتى بەدىئىي تەسۋىر، ئوبرازلىق تىل، لوگىكىلىق تەپەككۇر، قاپىيىلىك جۈملە، شائىرانە ھېسسىيات ئارقىلىق گۈزەل بىر تۇستە سۈرەتلەنگەن.

شېئىرىيەت ژانىرىغا نىسبەتەنمۇ شۇنى ئېيتىش مۇمكىن.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتى باشقا ژانىرلارغا قارىغاندا بىر - قەدەر تەرەققىي قىلغان ، ئەدەبىياتىمىزدىمۇ ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەپ كېلىۋاتقان ، تۈر ۋە شەكىللەرگىمۇ ئىنتايىن باي بىر ژانىر بولۇپ ، ئۇنىڭ مۇنداق بولۇشى يەنىلا كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئەنئەنىسىگە باغلىقتۇر . كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىمۇ قەدىمدىن تارتىپ يېقىنقى زامانغىچە شېئىرىيەت بىلەن داستانچىلىق زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ ، پۈتكۈل تارىخىي دەۋردىكى ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي ئېقىنىغا ئايلىنىپ قالغان . ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتىدىكى بىر قىسىم شائىرلار كلاسسىك ئەدەبىياتنى پۇختا ئۆگىنىش ، قېتىرقىنىپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ، ئەسىرلەردىن بۇيان ئۈزۈلمەي داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئەنە شۇ ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلغانلىقتىن ، كلاسسىك ئەدەبىياتتىكى بىر قىسىم شېئىرىي تۈر ۋە شېئىرىي شەكىللەر هازىرقى شېئىرىيىتىمىزدىمۇ ئاساسلىق تۈر ۋە شەكىللەردىن بولۇپ قالماقتا .

شېئىرنىڭ ئېپىك تۈرىنى مىسالغا ئالىدىغان بولساق ، بۇ تۈر ناۋائىيدىن باشلانغان . ناۋائىينىڭ « هەسبى هال » ، «يالغانچى » ، « بىر كەپتەرنىڭ هېكايىسى » قاتارلىق شېئىرلىرى ۋەقەلىك ئاساستا يېزىلغان . ئۇنىڭدىن كېيىن خوتەنلىك ئەخمەتشاه قاراقاشى ، موللا نىياز ، دىلبەر دورغا ، موللا باقى قاتارلىقلار « ئات هەققىدە مۇخەممەس» ، «مېۋىلەر مۇنازىرىسى» ، «ئەرزنامە » ، « مەزلۇملار ئاهى » ، « بەگ بىلەن قوي هەققىدە هەجۋىي » قاتارلىق شېئىرلىرى ئارقىلىق بۇ تۈرنى بىرئاز كېڭەيتكەن ، ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا بۇ تۈر يەنىلا ئاساسلىق ئېپادىلەش شەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ كەلمەكتە .

لىرىك تۈر ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتىدىلا ئەمەس ، شۇنداقلا كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىمۇ ئىنتايىن تەرەققىي قىلغان .

ئۇنىڭ ھازىر كۆپ قوللىنىلىۋاتقان مەرسىيە، قەسىدە، ئىنتىم لىرىكا، مۇھەببەت لىرىكىسى، ھەجۋىي قاتارلىق خىللىرىنى كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا خېلى بۇرۇنلا ئۇچرىتىمىز. «تۈركىي تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن ئافراسىياپنىڭ ئۆلۈمىگە بېغىشلانغان مەرسىيەلەر، «قۇتادغۇ بىلىك»تىكى باھار ھەققىدە يېزىلغان قەسىدە، ناۋائىي، لۇتفى، سەككاكىلارنىڭ مۇھەببەت لىرىكىلىرى، ئاتايىنىڭ رىياكار سوپى، زاھىتلار ئۈستىدىن يازغان ھەجۋىيلىرى بۇنىڭ جانلىق مىسالىدۇر. ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا لىرىك تۈرنىڭ ھەممە خىللىرى دېگۈدەك ھەرقايسى شائىرلار تەرىپىدىن جارى قىلىنىۋاتىدۇ. مەسىلەن، مەرسىيە:

«ۋاھ، ھەسرەتا بۇ دەھرىنىڭ① كارى ئىرۇر مىكرۇزەرەر،
ئادىتىدۇر غەدرۇ سىتەم②، يوقتۇر مۇرۇۋۋەتتىن③ ئەسەر.
كۆپ ئىلمۇ ئىرپانلىق زەبۇن، قالمىش يۈرەكتە داغ - خۇن،
شادۇ خۇرامان نەچچە دون④، پەرۋاز ئېتەر بىپالۇپەر⑤.
ئول مۇرشىدى⑥ ئالىي ھىمەم⑦، كانى ھىدا⑧ بەھرى كەرەم⑨،

---

① دەھرى ــ زامان، دەۋر.
② غەدرۇ سىتەم ــ خىيانەت، زۇلۇم.
③ مۇرۇۋۋەت ــ ياخشىلىق.
④ دون ــ يولدىن ئازغان.
⑤ بىپالۇپەر ــ قانات - قۇيرۇقسىز.
⑥ مۇرشىد ــ ئۇستاز.
⑦ ئالىي ھىمەم ــ ھىممىتى ئالىي.
⑧ كانى ھىدا ــ ھىدايەت (توغرا يول) نىڭ كانى.
⑨ بەھرى كەرەم ــ ياخشىلىق دەرياسى.

خەلقنىڭ غېمىدا دەمبەدەم، ھەسرەتلىنىپ شامۇسەھەر.
ئەھبابقا ① كەلدى بۇ بالا، بارچە بۇ غەمگە مۇپتىلا،
گويا ئىككىنچى كەربالا، قالدى ئەبەد دىلدا كەدەر②.
ئەي مۇسلىھى ③ شەپقەت پاناھ، بىزدىن يوقالدىڭ ئاھ – ۋاھ،
قالدى بۇ يۇرت ھالى تاجاھ ④، بى مۇرشىدى، بى راھبەر⑤».
(قۇتلۇق شەۋقىنىڭ مەرھۇم ئابدۇقادىر ئەزىزىنىڭ ۋاپاتىغا
«مەرسىيە» سىدىن)

قەسىدە:

«مەخمەل كىيىپ تەبىئەت، كۆركەم جىلاسى كەلدى،
مەۋسۇملارنىڭ ئەڭ ئىسىل، قىممەت باھاسى كەلدى.
بارمۇ گۈزەل باھاردىن زوق ئالمىغان يۈرەكلەر،
گۈپ – گۈپ ئۇرۇپ دىماغقا، خۇشبۇي ھاۋاسى كەلدى.
سەپ – سەپ بولۇپ قاقىرلار ئەل – يۇرتنى تويغا چىللاپ،
‹ئارغامچا› تورنىلارنىڭ كۆكتىن ساداسى كەلدى.
تاغلاردا غۇنچە، لالە، خۇددى قىزىل پىيالە،
مەيگە خۇمار كۆڭۈلنىڭ ھازىر داۋاسى كەلدى».
(رەھمەتۇللا جارىنىڭ «باھار ھەققىدە غەزەل» شېئىرىدىن)

ھەجۋىي:

«سىناپ باقسام چىشنى تۆتى قاپتۇ لىڭىلداپ،
بىر غىرىچ توپلەي كىيىپ يورغىلايدۇ دىڭىلداپ.
ئەگرى – بۈگرى قورۇلۇپ ياغاقلاشقان يۈزىگە،

---

① ئەھباب — دوست.
② كەدەر — غەش.
③ مۇسلىھى — ئەلنى توغرا يولغا يېتەكلىگۈچى.
④ ھالى تاجاھ — ھالى خاراب.
⑤ بى راھبەر — يولباشچىسىز.

ئۇپا ـ ئەڭلىك سۈرتىدۇ ھەر مىنۇتتا يېڭىلاپ.
بىر قولىدىن چۈشمەيدۇ نان يېگەندە ئەينىكى،
سوزۇپ قاپاقلىرىنى سۆزلەپ قويار خىڭشىلداپ».
(قۇربان ئىمىننىڭ «سەتەڭ» شېئىرىدىن)

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتتا بولغان ۋارىسلىق مەسىلىسى شېئىرىي شەكىللەردىمۇ روشەن گەۋدىلىنىدۇ. شېئىرىيىتىمىزدە ھازىر ئىشلىتىلىۋاتقان مەسنىۋى، غەزەل، مۇسەللەس، مۇرەببە، مۇخەممەس، مۇسەددەس، مۇسەممەن، تەجنىس، تەرجىئبەند، مۇستەھزات، تۇيۇق، قىتئە، رۇبائىي، مۇئەمما، پەرد قاتارلىق كۆپ خىل شېئىرىي شەكىللەر ئەسلىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپ، لۇتفى، ناۋائىي، سەككاكىلارنىڭ ئىجادىيىتى ئارقىلىق شەكىللىنىپ، مەشرەپ، زەلىلى، نوبىتى، ھىرقىتى، گۇمنام، سەبۇرى، قەلەندەر، موللا بىلاللار تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈلۈپ، پىششىقلانغان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شائىرلىرىدىن خېلى بىر قىسمىلىرى ئۆز ئىجادىيىتىنى شەكىل جەھەتتىن رەڭدارلىققا ئىگە قىلىش ۋە ئوي ـ پىكىر، ھېسسىياتىنى ئەركىن بايان قىلىشقا ئىمكانىيەت ئىزدەش تۈپەيلىدىن ئىجادىيەت پائالىيىتى جەريانىدا كلاسسىك شەكىللەرنى ئۆزلەشتۈرۈپ ئەينەن ياكى بەزى جەھەتلەردە ئىسلاھ قىلىپ قوللىنىش ئارقىلىق ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئاساسلىق شەكىللىرىگە ئايلاندۇردى ۋە داۋاملاشتۇردى. مەسىلەن، مەسنىۋىنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى شەكلى:

«بۇ دەھر بىلەن كۆڭۈل ئاۋۇتماق،
بۇ باغ ئارا گۈلشەنگە باقماق.

نى مېھرىسى بار ئانىڭدانى كۆز ،
نى چېھرى بار لەتىق ئانىڭدانى يۈز .
نى شەھنى قويار ، نەكىم گەدانى ،
نى مۇفلىس بىۋە بىنەۋانى » .
(« موللا سالىھ شېئىرلىرىدىن » ، « بۇلاق » ئومۇم 21 ـ سان)

مەسنىۋىنىڭ ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدىكى شەكلى :

« ۋا دەرىخا ، كەتتى ئول جانىم مېنىڭ جاننى ئېلىپ ،
ئۇ كېتەردە مەندە جان قايدا ، ياغاچ بولدۇم قېتىپ .
جادۇ كۆز گۈل كىرپىكى بىرلە يۈرەردە بىر قاراپ ،
تاش كۆڭۈلنى قوغۇشۇندەك ئېرىتىپ قىلدى خاراب .
مەنىلىك ، سىرلىق قاراپ : 〈 بولغىن ئامان يارىم 〉 دېدى ،
〈مەن ئۆزۈم كەتكەن بىلەن سېنىڭ بىلەن يادىم 〉 دېدى .
(ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ « خەير كۆرىشەرمىز » ناملىق شېئىرىدىن)

غەزەلنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى شەكلى :

« جامالۇھۇسنۇڭە سۆز يوق ، ۋەپا كېرەك بولسا ،
مەنى خۇد ئۆلتۈرەدۇرسەن رەۋا كېرەك بولسا .
كۆڭۈلچۇ بىلمەيىن ئۆز ھەددىنى سېنى سەۋدى ،
بالاۋۇغۇسسە بىلە مۇبتەلا كېرەك بولسا » .
(ئەبەيدۇللا لۇتفىنىڭ « غەزەللەر »دىن)

غەزەلنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى شەكلى :

« تىرىكتاپ قاغا ـ قۇزغۇنغا جاھانسازلىق ھاۋا ياخشى ،
سەھەر گۈلشەندە بۇلبۇلغا ياقا يىرتىپ ناۋا ياخشى .
...

قەسەم بىللا تەمەيىم يوق بەھەيۋەت قەسرى زىننەتتىن ،
پىشانەم تەرىدىن پۇتكەن بى مىننەت بورىيا ياخشى » .
(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ « ياخشى » شېئىرىدىن)

مۇرەببەنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتتىكى شەكلى :

« بەندەڭ ئىرۇرمەن ۋەللاھى بىللاھ ،
شامۇسەھەرلەر مەن ساڭا شەيدا .
كەلدىم ئىشىكىڭگە ، دەپ شەيئى لىللا ،
كۆردۈم يۈزۈڭنى ئەلھەمدۇلىللا .

باقساڭ مېنىڭدەك دىۋانىلەرگە ،
ئەقلۇھوشىدىن بىگانىلەرگە .
ئىسيان چۆلىدە ئاۋارىلەرگە ،
كۆردۈم يۈزۈڭنى ئەلھەمدۇلىللا » .
(«مەشرەپ غەزەللىرى»دىن)

مۇرەببەنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇرئەدەبىياتىدىكى شەكلى:

« ئاھ خىيالىڭدىن يېنىپتۇر ، جىق ماڭا ئاۋارىلىق ،
ئىشقى سەۋداسى ئىمىش بىر بىداۋا بىمارىلىق .
يار ساڭا كۆيگەنسېرى كۆڭلۈمدە ئارتۇر يارىلىق ،
ئاھ ، ماڭا يەتكۈزمىگەن دۇنيا ئىمىش غەددارىلىق .

مەن ھەمىشە ئويلىغان ئويۇم سىنىڭ ھەققىڭدىدۇر ،
ھەم يەنە قىلغان سۆزۈم دائىم سىنىڭ ۋەسلىڭگىدۇر .
بۇ كۆڭۈلنىڭ خۇشلۇقى يوق بولسىمۇ ۋەسلىڭدىدۇر ،
ئۇيقۇ يوق تۈنلەردە قالۇر ، ئاجىز غېرىب بىمارىلىق » .
(«ئابدۇخالىق ئۇيغۇرى شېئىرلىرى »دىن)

مۇرەببەنىڭ ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا ئىسلاھ قىلىنغان ئاساستا قوللىنىلىۋاتقان بىرىنچى خىل شەكلى :

« نېمە ئۇ ، سەت كۆرۈنگەن باغۇبوستان ئىچىدە ،
ئۆينىسام پۇتلاش ماڭا بۇ گۈلىستان ئىچىدە .
كۆلمىگەي دىلى قارا لالە - رەيھان ئىچىدە ،
زەربىلەر بولسۇن ئاڭا بۇ هايات - جان ئىچىدە .

مەن چىقىپ خۇشال سۆيەت بۇ مۇنەۋۋەر تاڭ بىلەن ،
ياڭرىتىپ ناخشامنى ئېيتتىم جەڭگىۋار ئاھاڭ بىلەن .
دوست ماڭا هەر چېلىشچى غالىبانە ئاڭ بىلەن ،
ئېتىراپ ئەتمەك كېرەك پۈركىنىش يوق چاڭ بىلەن » .

(كېۋىر نىيازنىڭ « يېڭىش تۇيغۇسى » شېئىرىدىن)

ئىككىنچى خىل شەكلى :

« دۈشمەن بەربىر ئەجەل دامىدا ،
ئالدىدا ئۇنىڭ قەبرى كولاقلىق .
قانچە قىلمىسۇن كۈنى ساناقلىق ،
شۇنداق يېزىلغان زەپەر نامىدا » .

(تېيىپجان ئېلىيوپنىڭ « زەپەرنامە » شېئىرىدىن)

ئۈچىنچى خىل شەكلى :

« شاملى بار غۇرۇلداپ ئۇ مېڭىپ تۇرغان .
كىشى كۆڭلىن قىزىقتۇرۇپ ئېگىپ تۇرغان .
تاماشاغا چىققىنىڭدا ئۇيان - بۇيان ،
پېشانەڭنى سىپاپ ، سۆيۈپ تېگىپ تۇرغان » .

(خۇداۋەردى تالىپنىڭ « سايرام كۆلى » شېئىرىدىن)

www.uyghurkitap.com

تۆتىنچى خىل شەكلى :

« مەرىپەت ئىزدە ئېرىنمە ،
سەرپ ئەتكىن كۈچۈڭنى ،
بوياق بىلەن بويىغىچە تېشىڭنى .
ئىلىم بىلەن زىننەتلىگىن ئىچىڭنى » .
(«لۇتپۇللا مۇتەللىپ شېئىرلىرى »دىن)

مۇرەببەنىڭ يەنە ھەر كۇپلېتىدىكى 2 ـ ، 4 ـ مىسرالىرى ئۆزئارا قاپىيىداش ، 1 ـ ، 3 ـ مىسرالىرى قاپىيىسىز ؛ ياكى 1 ـ مىسراسى بىلەن 3 ـ مىسراسى ئۆزئارا قاپىيىداش ، 2 ـ مىسراسى بىلەن 4 ـ مىسراسى ئۆزئارا قاپىيىداش ؛ ياكى بولمىسا 1 ـ ، 3 ـ مىسرالىرى ئۆزئارا قاپىيىداش ، 2 ـ مىسراسى قاپىيىسىز ، 4 ـ مىسراسى ئالدىنقى كۇپلېتنىڭ 4 ـ مىسراسىغا قاپىيىداش بولۇپ كېلىدىغان خىلمۇخىل شەكلى بار .

مۇخەممەسنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتتىكى شەكلى :

« دۇئايى بىئەدەت خۇجام نەزەر مۇپتۇمغا ئەلۋەتتە ،
تەھەيياتۇ سالامىم ئانچىنان ئاھۇنادامەتتە .
دۇئا بىرلە ۋىسال ئۇلغاي سالامىم ياخشى سائەتتە ،
سىنى ياد ئەيلىگۈم ھەر كۈن سەھەر ۋاقتىدا تائەتتە ،
كى سەندىن ئۆزگە دوستۇم يوق ئىدى ئاقسۇ ۋىلايەتتە .

ئىشتىكىل ئى بۇرادەر سۆزنى ئەخمەتشاھ قاراقاشتىن ،
بايان ئەيلەي ساڭا ئەمدى بۇ سۆزلەرنى يىغىشتىن .
ئەقدەم بار ئىدى شۇنچە ساڭا مەھرەم قېرىنداشتىن ،
سىنىڭ كۆڭلۈڭ ماڭا مۇزدەك ئىكەن قاتتىق قارا تاشتىن ،
كۆلۈپسەن، قىلمىدىڭ خوپ ئىش ماڭا ئەينى زۆرۈرەتتە».
(ئەخمەتشاھ قاراقاشنىڭ « ئات ھەققىدە مۇخەممەس »تىن)

مۇخەممەسنىڭ ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدىكى شەكلى :

« ئايا ساقىي شاراپ تۇت ، بىل ، بۇ دەم ئىلھام ماڭا ئىلپەت ،
نە ئىلھام ، بىر زىبا گۈلئۈز مېنىڭ بىرلە قىلۇر ئىشرەت .
نە ئىشرەت ، ئىشرىتى نەزمەم قۇرىغا گۈل تىزار رەت - رەت ،
ئايان بولسۇن كۆيۈمدە كۈي ئاتاسى بىر بۈيۈك سەنئەت .
شاراپ تۇت، ياق، مۇقامىڭ چال، چېلىپ دوستۇڭغا بەر رىغبەت.

تۇغۇلسام ئۆي ئىكەن نامرات ، ئوقەت چاغلىق ، بىسات ھەم ئاز ،
لېكىن كۆردۈمكى تۆر تامدا نەقىشلىق داپ بىلەن جۇپ ساز ،
قاچانكى مەن سوراپ قالدىم : پېقىرگە بۇ نېمە پەرداز ؟
ئاتام ئېيتتى : ئۇنى چالساق ، قورساق ئاچ بولسىمۇ مۇڭ ئاز ،
شۇئان سايراتتى تەمبۇرنى ، ماڭا كۆرسەتتى بىر ھىممەت » .
(ئەبەيدۇللا ئىبراھىمنىڭ « مۇقام ھەققىدە مۇخەممەس »شېئىرىدىن)

مۇخەممەسنىڭ مەيلى كلاسسىك ئەدەبىياتتا ياكى ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا بولسۇن « تەخمىس » دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر تۈرى بار . تەخمىس شەكلىدە يېزىلغان مۇخەممەسلەر ئىككى كىشى تەرىپىدىن تۈگەللەنگەن بولۇپ ، ئۇنىڭ ھەربىر كۇپلېتىنىڭ ئالدىنقى ئۈچ مىسراسى تەخمىس يازغۇچى تەرىپىدىن يېزىلىدۇ . كېيىنكى ئىككى مىسراسىغا باشقا كىشىنىڭ ئاشۇ قاپىيە ، ئاشۇ ۋەزىندە يېزىلغان غەزىلى ئېلىنىدۇ .

تەخمىسنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتتىكى شەكلى :

« مۇھەببەتنىڭ تونۇرى جىسىم زارىمنى كاباب ئەيلەر ،
كۆزۈم قانى بايابان تاشلارنى لەئىل ناب ئەيلەر ،

قېنىم ئەشجارنى ئىشقىڭ گىياھى پەھتاب ئەيلەر » ،
(مەھمۇد قارىي)

« كۆڭۈل كۆزلەر يولىن تۇتماقتا ھىجرىڭدە شىتاب ئەيلەر ،
بىرىن تۇتقۇنچە بىرنى سىل ئالەمنى خاراب ئەيلەر » .
(ناۋائىي)

« ئىچۈردۈڭ غەم شارابىدىن ماڭا ھىجران ئاياغىدا ،
كۆزۈڭ خۇمار ئېتىپ ئالەمنى قويدۇڭ دەردى داغىدا ،
ئىشتىكەيمۇ كالامى روھ پەرۋەرجان قۇلاغىدا » ،
(مەھمۇد قارىي)

« قازا تەشبىيە ئېيتارغا ئارزۇڭنى چەرغ باغىدا ،
ئەگەرچە ئوخشماس بىر - ئىككى گۈلنى ئىنتىخاب ئەيلەر » .
(ناۋائىي)
(« دىۋان قارىي » ، « بۇلاق » 1982 - يىل 3 - سان)

تەخمىسنىڭ ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدىكى شەكلى :

« كۆر ، بۇ يۇرت باغرىنى كۆر ، باش ئۈستى پالۋانلار ياتۇر ،
باغرىنى باخ - باخ ئېتىپ مەيداندا پالۋانلار ياتۇر ،
شۆھرىتى ئالەمگە مەشھۇر داڭقى داستانلار ياتۇر » ،
(تۇردى سامساق)

« كۆرمىگىل قەشقەرنى كەم ، بۇ جايدا مەردانلار ياتۇر ،
ھەزرىتى سۇلتان ساتۇق بۇغرايى قائانلار ياتۇر » .
(قۇتلۇق شەۋقى)

« ئول ئانا ئوغزىنى ئەجرى قانۇتەر بىرلە تولەش ،

مۇددىئا ئەيلەپ پەقىر ، مىسكىنۇمەھكۇمنى يۆلەش ،
بىر ئۇلۇغ مەقسەت يولىدا شەمشىرى خەنجەر بىلەش » ،
(تۇردى سامساق)

« خەلق ئۈچۈن جاننى تىكىپ دۈشمەن بىلەن قىلغان كۈرەش ،
ئول شەھىدۇ قەھرىمان ئالىپ ئارسلانلار ياتۇر » .
(قۇتلۇق شەۋقى)

مۇخەممەسنىڭ ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا بىرئاز ئىسلاھ قىلىنغان يەنە بىر شەكلىمۇ بار . ئۇنىڭ ئۈلگىسىنى بىز لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ « ۋەتەن ئەلا ، خەلق ئەلا » دېگەن مۇخەممەسىدىن كۆرىمىز .

« قارا بۇلۇتلار ئۈچرىشىپ چاقماقلار چاقسۇن ،
مۆلدۈرلەر يېغىپ ، دەريالار سەل بولۇپ ئاقسۇن ،
چىش ھىڭگايتىپ ئەجەللەر ئالىيىپ باقسۇن ،
مەنزىل توسۇپ جاڭگاللار كۆكرىگىن ياقسۇن ،
شۇ چاغدىمۇ ۋەتەن ئەلا ، خەلق ئەلا !

دېڭىزلار ئۈپقۇن ياساپ قىرغاقتىن تاشسۇن ،
جاھان قاپساپ ، جۈت - بورانلار ھەددىدىن ئاشسۇن ،
تاغلار ئۆرۈلۈپ ئۆتكەل - يوللارنى باسسۇن ،
يولدا پۈتلاش ئەجدىھا ، لۆجىلەر ياتسۇن ،
يەنە بەرىبىر ۋەتەن ئەلا ، خەلق ئەلا ! »
(« لۇتپۇللا مۇتەللىپ ئەسەرلىرى »دىن)

بۇلاردىن باشقا مۇسەددەس ، مۇسەممەن ، مۇستەھزات ، تەرجىئىبەند ، رۇبائىي ، تۇيۇق (مۇختەمىلات) ، قىتئە ، مۇسەللەس ، مۇسەببە ، مۇتەسسە ، مۇۋەششە ، مۇساۋىيات تەرەپە-

www.uyghurkitap.com

يىن، مۇئەمما، ئىقتىباس قاتارلىق مەيلى كۆپ، مەيلى ئاز ئۇچرايدىغان شەكىللەرنىڭ كلاسسىك ئەدەبىيات ياكى ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتىدىكى شەكىللىرىنى سېلىشتۇرساق، بۇ شەكىللەرنىڭمۇ ۋارىسلىق قىلىش نۇقتىسىدىن ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىپ، مۇكەممەللىشىپ، بېيىپ، شېئىرىيەت باغچىمىزنى رەڭگارەڭ بېزىگەنلىكىنى كۆرىمىز.

ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتقا بولغان ۋارىسلىق مەسىلىسى يەنە ئۇسلۇب جەھەتتىمۇ مەلۇم دەرىجىدە گەۋدىلەنگەن بولۇپ، ئۇ ئاساسەن هازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى بىر قىسىم شېئىرلارنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتە قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلغان دىداكتىكىنى يەنىلا ئۆزىگە ئاساسىي ئۇسلۇب قىلىپ تاللىۋالغانلىقى، شۇنداقلا هازىرقى زامان داستانلىرىنىڭمۇ كلاسسىك داستانلارغا ئوخشاش شەكىل جەھەتتىن كۆپرەك مەسنىۋى ئۇسلۇبتا ياكى مەسنىۋى بىلەن غەزەل ۋە باشقا شەكىللەر ئارىلاشقان هالدا يېزىلغانلىقى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتى كلاسسىك ئەدەبىياتقا يەنە ئوبزورچىلىق ۋە سېلىشتۇرما تەتقىقاتچىلىق جەھەتتىمۇ ئاز - تولا ۋارىسلىق قىلغان بولۇپ، هازىر مەيدانغا چىقىۋاتقان ئوبزورچىلىق ۋە سېلىشتۇرما تەتقىقاتچىلىق جەھەتتىكى كۆپلىگەن ئىلمىي ئەمگەكلەرگە ئەسلىدە مەھمۇد قەشقەرى، ئەلىشىر ناۋائىيلارنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين» قاتارلىق نادىر ئەسەرلىرى بىلەن ئاساس سالغانلىقىنى ئېغىزغا ئېلىپ ئۆتۈپ كېتىش كۇپايىلەنسە كېرەك. چۈنكى، ئۇلار بۇ بۈيۈك كىتابلىرىدا تۈرك تىلى بىلەن ئەرەب تىلىنى، تۈرك تىلى بىلەن پارس تىلىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ، تۈرك تىلىنىڭ ئەرەب، پارس تىللىرىدىن كۆپ باي، مۇكەممەل،

ئىپادىلەشكە ئەپچىل تىل ئىكەنلىكىنى ئىسپات ئەتكەن، شۇنداقلا ئۆزلىرىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئىلمىي قاراشلىرىنى توغرىلىق بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان.

3

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ داۋامى سۈپىتىدە بارلىققا كېلىپ، ئۇنىڭ بىر قاتار ئېسىل ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا راۋاجلانغان مول مەزمۇنلۇق، كۆپ خىل شەكىلگە ئىگە، شەكلى مىللىي، مەزمۇنى سوتسىيالىستىك يېڭى ئەدەبىيات. بۇ ئەدەبىيات نەچچە مىڭ يىللىق تارىخنى باشتىن كەچۈرۈش ئارقىلىق ھەر جەھەتتىن سىستېمىلاشقان، مۇكەممەل تىپتىكى كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىن تۇغۇلغان. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، كلاسسىك ئەدەبىياتىمىز بىلەن ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىر - بىرىدىن ئايرىۋېتىش ئەسلا مۇمكىنچىلىكى بولمىغان ئۈزۈلمەس - تۇغقانچىلىق ئاساسىدىكى قانداشلىق مۇناسىۋەت، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

بىراق، بەزى كىشىلەرنىڭ كلاسسىك ئەدەبىيات بىلەن ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى ئوتتۇرىسىدىكى بىر - بىرىگە ۋارىسلىق قىلىش مۇناسىۋىتىگە بولغان تونۇشى يېتەرلىك بولمىغانلىقتىن، ئۇلار ھازىرقىنىلا تەكىتلەپ، كلاسسىك ئەدەبىياتقا نىسبەتەن سالقىن، سەل قاراشتەك پوزىتسىيىدە بولماقتا. بۇنىڭ گەۋدىلىك ئىپادىسى شۇكى، ھەرقايسى گېزىت - ژۇرناللاردا كلاسسىك ئەدەبىيات ئۈچۈن ئاجرىتىلغان مەلۇم سەھىپىلەرنىڭ ئورنىنى تەدرىجىي ھالدا ھازىرقى زامان سەھىپىلىرى ئىگىلەپ كەتكەن، ياكى كلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ مەتبۇئاتتىكى ئورنى

نىسبەتلەشتۈرۈپ قويۇلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، كلاسسىك ئۇسلۇب، كلاسسىك شەكىللەرگە ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا يېزىلغان هازىرقى زامان ئەدەبىي ئەسەرلىرىگىمۇ چەك قويۇشنىڭ بەزى خاھىشلار بار. بەزىلەرنىڭ قارىشىچە، هازىر دەۋر ئۆزگىرىپ، تۇرمۇش بۇرۇنقىغا قارىغاندا كۆپ بېيىغانلىقتىن، بۇنداق مول مەزمۇنلۇق تۇرمۇشنى كلاسسىك ئەدەبىيات ئەنئەنىلىرى بويىچە تەلتۆكۈس ئىپادىلەپ بەرگىلى بولماسمىش؛ بۈگۈنكى سوتسىيالىستىك مەزمۇنلارنى كلاسسىك ئەدەبىيات ئەنئەنىلىرى بويىچە ئىپادىلەشكە ئۇرۇنغاندا ئىدىيە بوغۇلۇپ قالارمىش؛ يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا، هازىرقى زامان تۇرمۇشىنى كلاسسىك ئەدەبىيات ئەنئەنىسى بىلەن ئىپادىلەش — ئەدەبىياتنىڭ بىر ئىزدا توختاپ قالغانلىقىنىڭ بەلگىسى ئىمىش، شۇنداقلا يەنە كلاسسىك ئەدەبىيات مىراسلىرىنىڭ تىلى، شەكلى، ئۇسلۇبى كونا بولغانلىقتىن خەلق ئاممىسىنى قىزىقتۇرالماسمىش؛ ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، كلاسسىك ئەدەبىيات ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى جارى قىلدۇرغاندا ئەدەبىيات - سەنئەتنى خەلق ئۈچۈن، سوتسىيالىزم ئۈچۈن ئۈنۈملۈك خىزمەت قىلدۇرغىلى بولماسمىش.

مانا بۇلار دەل ئۇلۇغ ئۇستاز لېنىن ئالللقاچان تەنقىد قىلغان: «پرولېتارىيات مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىيات - سەنئىتىنى ئاسماندىن چۈشۈپ قالغان، ياكى بىر ئەتىگەندە يەردىن ئۈنۈپ چىققان» دەپ قارىغانلىقنىڭ ئىپادىسىدۇر. ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتقا بولغان ۋارىسلىق مەسىلىسىدىكى بىر قاتار پاكىتلار كلاسسىك ئەدەبىيات ئەنئەنىلىرىنىڭ ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتىنى تېما، مەزمۇن، شەكىل، سيۇژىت، ئۇسلۇب جەھەتتىن بېيىتىپ، زور دەرىجىدە گۈللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. دۇرۇس، كلاسسىك ئەدەبىيات ئەينى زامان تۇرمۇشىنىڭ ئىن-

كاسى بولۇشتىن تاشقىرى ، ئۇنىڭدا دەۋر چەكلىمىسىگە ئۇچراش تۈپەيلىدىن نۇرغۇن پاسسىپ تەرەپلەرمۇ ئەكس ئەتكەن . بىراق ، ئەھمەد زىيائىي خەلق ناخشىلىرىدىن ئالغان تەسىراتىنى :

« ھويلاڭدىكى تېرەككە لاچىن قوندۇرالامسەن ؟
ئاخشاملىقتا بار دەيسەن كۆڭلۈمنى ئالالامسەن ؟
ئەلنىڭ ناخشىسى بۇ بېيىت ، ئويلاپ كۆرگىن ئەي شائىر .
سۆيگۈ سىرىنى شۇنداق چىرايلىق يازالامسەن ؟
بۇ بېيىت ئەنە شۇنداق مەزمۇنلۇق ، يىغىنچاقكى ،
ئۇنىڭدىكى سەنئەتنى سەن يېشىپ بېرەلەمسەن ؟
بىر مىسراغا تەشبىھ ھەم كىنايە ، تەپەۋۋۇقنى ،
سىغدۇرۇپتۇر ، سەنمۇ ھەم شۇنداق سىغدۇرالامسەن ؟
ئەل ناخشىنى كۆرگەندە پاتىمەن ئۇشبۇ ئويغا ،
سەنمۇ ئەي زىيا ، شۇ خىل گۈزەل سۆز قىلالامسەن ؟ »

دەپ ئىزھار قىلغىنىدەك ، كلاسسىك ئەدەبىياتتىكىگە ئوخشاش گۈزەللىك ۋە ساداقەتمەنلىكنى ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا قايسىبىر شائىر مۇنداق مەزمۇنلۇق ، مۇنداق ئىخچام ، مۇنداق چىرايلىق ، مۇنداق شوخ ، مۇنداق ئويناق ، مۇنداق ئوبرازلىق ، مۇنداق گۈزەل قىلىپ يازالىدى ؟!

« بويۇڭنەك بۇتمەدى بوستان ئارا سەرۋى راۋان ، ئى جان ،
يۈزۈڭنەك ھەم ئاچىلمادى چەمەندە گۈلىستان ، ئى جان .
ئوقۇڭىزنىڭ بەشاقىنە كۆڭۈل مۇشتاق ، كۆز ئاشىق ،
بۇلار تالاشماقىن بولدى ئول ئىككى ئارا قان ، ئى جان » .

(ئەي سۆيۈملۈك يار ، بوستاندا بىرەر سەرۋى دەرىخى بويۇڭدەك گۈزەل يارالغىنى يوق . چىمەنزارلىقتا ھېچقانداق گۈل

سىنىڭ يۈزۈڭدەك چىرايلىق ئىچىلغىنى يوق. كىرپىكىڭنىڭ ئو-
قىغا كۆڭۈل تەشنا، كۆز ئاشىق. بۇ ئىككىسى كىرپىكىڭنىڭ
ئوقىنى تالىشىپ قان بولۇشتى.)

(سەككاكى «غەزەللەر»دىن)

دېمەك، كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا بىز ئۆگىنىپ، ئۆز-
لەشتۈرىدىغان يەنە نۇرغۇن نەرسىلەر بار. ئەپسۇسكى،
كلاسسىك ئەدەبىياتىكى بىز ئۆگىنىپ، ئۆزلەشتۈرىدىغان نەر-
سىلەرنىڭ بىر قىسمى قېزىۋېلىنغان بولسىمۇ، ئەمما كۆپ قىسمى
تېخى تەلتۆكۈس قېزىلغىنى يوق. ئۇ، خەلق ئارىسىدا يوشۇرۇن
بايلىق سۈپىتىدە هازىرغىچە كۆمۈلۈپ ياتماقتا. ئۇيغۇر هازىرقى
زامان ئەدەبىياتىنىڭ مۇهىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرى — ئۇنى قانداق
قىلىپ تەرەققىي قىلدۇرۇپ، دۇنيا سەۋىيىسىگە يەتكۈزۈپ،
تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا ئۈنۈملۈك خىزمەت قىلدۇ-
رۇش مەسىلىسىدىن ئىبارەت. بىز بۇ مەقسەتكە يېتىمىز
دەيدىكەنمىز، ئەلۋەتتە، كلاسسىك ئەدەبىياتقا بولغان ۋارىسلىق
مەسىلىسىنى كۈچەيتىپ، خەلق ئارىسىدا كۆمۈلۈپ ياتقان
ئەدەبىي مىراسلىرىمىزنى قېزىپ چىقىشىمىز، يوقىلىش هالىتىدىن
قۇتۇلدۇرۇپ، رەتلەپ، يۇرۇقلۇققا ئېلىپ چىقىپ، ئۇنىڭدىكى
ئېسىل جەۋهەرلەرنى سۈزۈۋېلىشىمىز، بىزگە كېرەكلىك جەۋ-
هەرلەرنى ئۆلگە قىلغان هالدا پايدىلىنىپ، يۈكسەك بەدىئىي
سەۋىيىگە ئىگە ئەسەرلەرنى كۆپلەپ يارىتىپ، ئۇيغۇر هازىرقى
زامان ئەدەبىياتىنى يېڭى بىر پەللىگە كۆتۈرۈشىمىز لازىم.

1986 - يىل 9 - ئاي، قەشقەر

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورى

本集子简要介绍当代维吾尔文学界有才华的若干作家的创作情况，并对他们的代表作品进行学术探讨。

جاۋابكار مۇھەررىرى : غولام ئەبەيدۇللا
جاۋابكار كوررېكتورى : ئارزۇگۈل سدىق

www.uyghurkitap.com

ئىلىم ئۆلمەيدۇ ، ئالىم ئۆلمەيدۇ

(ماقالىلەر)

ئاپتورى : ئابدۇرېھىم سابىت

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى
(قەشقەر شەھىرى تاربوغۇز يولى 14 ـ قورۇ ، پوچتا نومۇرى : 844000)
جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى ساتىدۇ
قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى : 1168×850 مم ، 32 / 1
باسما تاۋىقى : 7.125 قىستۇرما ۋارىقى : 1
1999 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
1999 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى : 5080 ـــــ 1

ISBN7 — 5373 — 0718 — 0/Z. 80
باھاسى : 9.50 يۈەن